This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN · LIBRARIES ·
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
1817

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ ԱՓԱՅԵԱՆԻ
Կարգաթիւ 635

ՏԱՍՆԵՒԻՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ

ԵՒ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊՐՈՒՍԱՑԻ ՏԷՐՈՅԵՆՑ

معارف نظارت جلیله‌سنك ٥٤ نومرولی و فی ٧ نیسان ٣٢٣
تاریخلو رخصتنامه‌سیله طبع اولنمشدر

477

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՋԱՐԴԱՐԵԱՆ ԳՐԱՏԱՆ

Յ. Գ. ՄՐՄԸՐԵԱՆ

ՏԱՍՆԵՒԻՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ
ԵՒ
ՅՈՎՀ. ՊՐՈՒՍԱՑԻ ՏԷՐՈՅԵՆՑ

253 p.

ԳՈՐԾ ՊՍԱԿԵԱԼ
ՅՈՎՍԷՓ ԻԶՄԻՐԵԱՆՑ ԳՐԱԿԱՆ ՄՐՑԱՆԱԿՈՎ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ ԱՊՌԱՃԵԱՆԻ
Կարգաթիւ 635

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱԳԱԵԱՆ
Կալաթա, Գուրշունլու խան, թիւ 7
1908

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

Grad
CRCN
[illegible]
Bu[illegible]

GRAD
EREN
996
.I1 O19

ՑԱՑՏԱԳԻՐ

Մուտք . . . . էջ 9

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

1801 — 1828

Տէրոյենցի ծնունդը Պրուսայի մէջ. — Պրուսացիներուն նկարագիրն անցողաբար. — Հոն իր առած նախնական կըրթութիւնը. — Պօղոս եպիսկոպոս Տարագրչ. — Իտալերէնի սկզբնաւորութիւնը պատահական պարագայով մը. — Պօղոս եպիսկոպոս Տարագրչի հետ Արմաշի վանքն երթալը. — Իր աշխատակիցներն հոն. — Չընդունելով վարդապետական կարգը նորէն Պրուսա դառնալը. — Հոն դարձեալ պատահական պարագայով մը յոյն լեզուն սորվիլը. — Իրեն հանդիպած նախկին ընդդիմութիւնները. — Պրուսա, Պալըքէսէր, Պանտըրմա դասախօսութիւնները. — Կ. Պոլիս գալն ու նորէն Պրուսա վարժապետութեան երթալը. — Ապա Պանտըրմա եւ ապա նորէն Պոլիս. — Սպարապետի դուռը Խիւրէվ Մէհմէտ փաշային քով թարգմանչութիւնը եւ միւս յարաբերական պաշտօնները. — Մայրաքաղաքին ժամանակակից խընդիրներն ու անձնաւորութիւնները. — Իր ընդունուիլը Խանի մը ամիրաներու եւ Փէշտիմալճեան Գրիգոր պատուելիին քով. — 1835ին հրաժարելով Սպարապետի Դուռնէն՝ առանձնական ու թարգմանչական զբաղմունքը. — Երկու տարիի չափ բնակութիւնն ի Սամաթիա եւ ապա Սկիւտար Եէնի-մահալլէ բաղն հաստատուելով՝ Պալեան Գրիգոր ամիրայի հետ եւս աւելի մտերմանալն ու անոր քեռայր Սերվէրեան Յովհաննէս աղայի որդիներուն դասախօսութեան սկսիլը. —1836ի վերջերն Սկիւտար մասնաւոր յարկի մը մէջ քանի

չափ ուսումնասէր պատանիներու յատկապէս դաստիարակելն հայերէն լեզուն եւ պատմութիւն. — Այդ Տէրոյենց դաստարանին, որ տարրանոց մը եղաւ հռչակաւոր ճեմարանին, գըլխաւոր աշակերտները. — Իր խմբագրական առաջին հանգըրւանը: Էջ 17—57

ԳԼՈՒԽ Բ.
1838—1860

Պոլսոյ Հայերուն խմբագրական վիճակն ու վարժարանները. — Ամիրաներու նուաճումը. — Մուրատ Ռափայէլեան վարժարանը. — Հ. Արսէն Բագրատունիի մէկ նամակը. — Ճեմարանի բացումը վարչութեամբ Մանուկեան Յակոբիկ աղայի. — Տէրոյենց կը մտնէ ճեմարան իբրեւ խորհրդական ուսմանց. — Վերակազմութիւն ճեմարանին՝ թելադրութեամբ Մ. Բաղէշի հսալացի ճարտարապետին. — Երթ Տէրոյենցի ի Պրուսա. — Փակում ճեմարանին. — Առանձին դաստիարակութիւնք եւ հրատարակութիւնք Տէրոյենցի. — Լուծիչ տարակուսանաց շարանը. — Վերստին բացում ճեմարանին. — Պոլսոյ անդրանիկ լրագիրը Տէրոյենցի խմբագրապետութեամբ ու աշխատակցութեամբ Աղաթոնի. — Հ. Արսէն Կոմիտաս Բագրատունիի Բ. նամակը. — Ծերիկերի կարդինալին Պոլիս գալուստը եւ Տէրոյենցի պատմական բանակցութիւնները՝ Տասեան Պօղոս պէյի ապարանքին՝ արեւելեան ու արեւմտեան եկեղեցիներուն վրայ. — Կարապետ Վարդապետ Շահնազարեան Պոլիս կուգայ. — Իր կրօնական մէկ քանի կարծիքներուն վրայ ժողով մը. — Տէրոյենցի դերն այդ վէճերուն մէջ. — Իր օրագիրին Մասիսի փոխուիլը՝ կը հրատարակէ Ջօհալը որ ապա փոխուեցաւ Երեւակի՝ մինչեւ 1865. — Այդ թերթերուն եւ ժամանակակից ուղղախօսականաց վրայ տեսութիւն: Էջ. 58—116

ԳԼՈՒԽ Գ.
1860—1868

Հինն նորի վէճերու արդիւնքն համառօտակի. — Թէ քրիստոնէական եկեղեցին միապետական է. — Երուսաղէմի խնդիրը. — Անոր եւ 60—65ի իրողութեանց մէջ Տէրոյենցի դերը. — Իր քանի մը նամակները. — Իրաւախոհները. — Իր թաղին դպրոցին ու եկեղեցին իր միջամտութիւնները —

Սելամիկ թաղին յուզումները. — Գաւազանի եւ ուրիշներուն հետ իր վէճերը. — Իր կենցաղին մէկ խանի մանրամասները· — Իր վերջին օրերուն հիւանդութիւնը. — Հուսկ ժամերը. — Յուղարկին ու Գրասեր-Ասոմի դամբանականն եւ նամակը. — Իր ինքնակենսագրութիւնը: Էջ 117—148

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Իր հոգեբանութեան շուրջը: Էջ 149—183

ԳԼՈՒԽ Բ.

Իր խիղճը: Էջ 184—194

Տերոյենցի գիտցած լեզուները: Էջ 195
Տերոյենցի երկերը: Էջ 196—202
Ճաշակներ իր փիլիսոփայական համոզումներուն եւ վարքին ու կրօնական գաղափարներուն: Էջ 203—220
Ճաշակներ իր գրուածներէն: Էջ 221

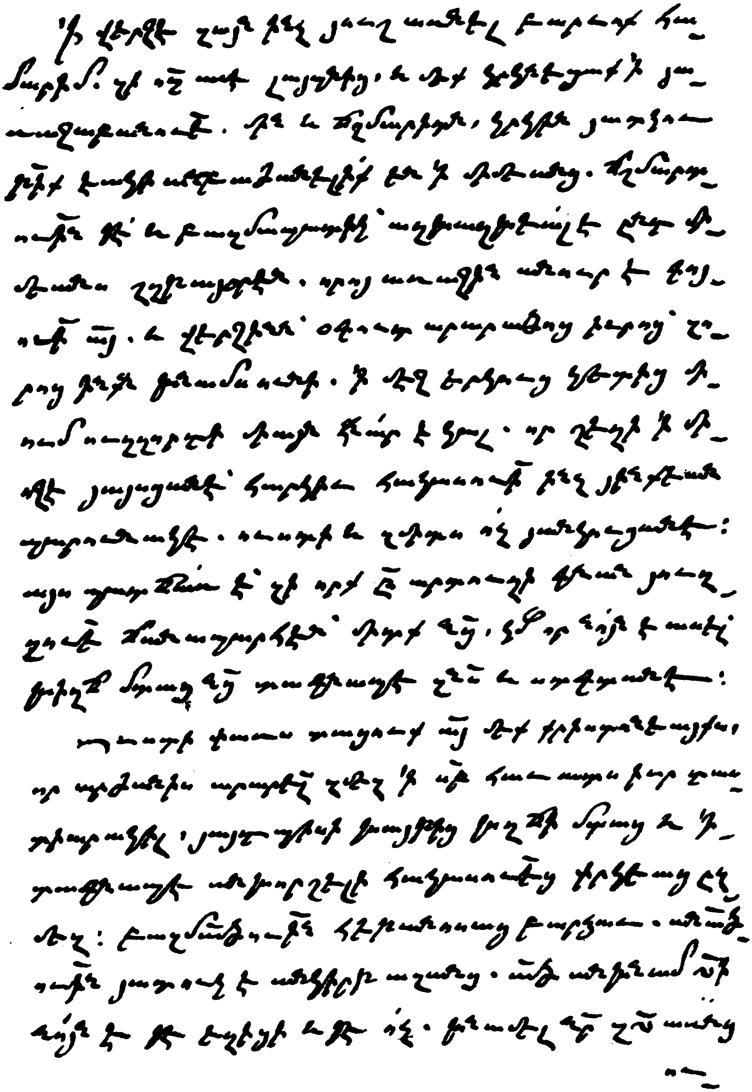

Իր ձեռագրին 1830ին

ՏԱՍՆԵՒԻՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ
ԵՒ
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊՐՈՒՍԱՑԻ ՏԷՐՈՅԵՆՑ [1]

ՄՈՒՏՔ

Հին օրերուն մարդը· Տէրոյե՛նց: Սակայն դըժուար է պատկերել զինքը ճշգրիտ հայեակէ մը:

Տղա՛յ հասակէս տեսած եմ Պրուսացի պատուելին, ինչպէս կը կոչուէր ինք հանրաբար:

Իր կերպարանքն ինծի՛ ալ՝ շատերուն հետ՝ ազդած է բարկ պատկառանք: Եւ պատանութեանս այնչափ մոլլին եղած եմ իր ամէն կարգի գրուածներուն որ՝ կենսագրական ու բանաքննական այս ՚իբրև վերջին փորձիս մէջ՝ կիմանամ տեսակ մը ինքնադատ երկիւղ՝ զի մի՛ գուցէ մտահաճութեամբ մը միշտ լա՛ւը տեսնեմ իր վրայ:

Սակայն իբրև վերջին փորձ կենսագրական ու

---

(1) Տէրոյենց՝ մինչեւ 1857 կը ստորագրէր Յովհաննէս Տ. Կարապետեան Զամուռճեանց Պրուսացի. նոյն թուականէն սա-դին՝ սկսաւ ստորագրել իր նախահայրական մականունը՝ Յովհաննէս Պրուսացի Տ. Կարապետեան *Տէրոյենց:* Իր նախնիքը՝ Դերջանի Վժան գիւղէն են, որոնցմէ իր պապը՝ Տէրոյենց Տ. Յովսէփեան Տ. Գրիգորի որդի՝ Սարգիս Վժանցին նախ Պոլիս գաղթելով՝ բնակեցաւ Օրթենեա գիւղը. արհեստով Զամուռճի էր (Երեւակ թիւ 1, 1857, յառաջաբան 5-6):

բանաքննական՝ պէտք է գրել իր վրայ ալ։ Պէտք է եղեր ինծի իրմո՛վ ալ յոգնիլ, թէպէտ և իմ սեպհական գործս չէր այս։

«Ապրի՛ս տղաս». ա՛յս օրհնութեամբ ողջունած է զիս երանելի ծերունին առաջին անգամ **եւեւ-ցասանամեայ հասակիս**՝ երբ ձեռքն համբուրեցի ներս մտնելուն ատեն մեր տունին ներքին դուռնէն, ուրկէ շաբաթը գէթ մի անգամ ներս կը մտնէին թաղին ու ազգի՛ն ալ մեծ աղաներէն ջոկ մը, և կը խորհրդակցէին ու կըզբօսնուին։

Այդ աղաներուն մէջ կային բանիբուն մարդիկ՝ ու հասարակ միջակային դասէն՝ ճարտարապետներ, հին արուեստագէտներ, խօսողներ ու գրողներ ալ, որոնց Դիոգինէսն էր Սամուէլ աղան՝ ծեր խորհող մը՝ քաջ անգղիագէտ ու կատակաբան, որ Սկիւտարի հիներէն էր և որ՝ եթէ ծայրայեղութեան տարած չըլլար իր փիլիսոփայական մարդահաճութիւններն ու հանճարաբանութիւնները՝ կրնար արգիւնաւոր ըլլալ իր հմտութեամբ ու սկզբնականութեամբ։

Աղաներու այդ ժողովին երբեմն գլուխ բազմած էին՝ Կեսարացի Պէյլէր օղլու Յակոբ աղան, Պետրոսեան (Օտեան) Պօղոս աղան, Ս. Խաչ եկեղեցիին աւագերէց Տէր Յովհաննէս Փափազեան, Յովհաննէս վարդապետ Սէթեան. Փափազեան Գարեգին էֆէնտի և Իւթիւճեան Կարապետ էֆէնտին գրագիտագոյն նորերէն էին հոն։

Անո՛նք էին՝ որ կը վարէին դպրոցին եկեղեցիին ու թաղին կարեւոր գործերը։

Տարի մը կար որ Տէրոյենց ալ եկած ըլլալով

մեր Թաղը՝ կը մասնակցէր այդ հաւաքումներուն, իր վաղնջական չպուխումը և անքաժան ֆիւրֆովը։ Ինքն էր որ այդ միջակային ժողովներուն կուտար ակադեմական պարծանք մը. —Տkrոյմ նցն աչ ի-rննցմkն kr :

Մեր դուռը, ուրկէ ներս մտաւ, յատուկ դիտումով մը ճարտարպետուած էր ազեղ բարձրութեամբ մը, վասն զի այդ դուռնէն ներս մտնողներն ընդհանրապէս այն երկայնամիտ ու երկայնահասակ մարդիկը պիտի ըլլային, որ փորձ ոյժով ու հին միջոցներով դեր մը խաղացին 1841*ի* 1860*ի և* 1863*ի ներհակներուն մէջ։*

Այդ հսկաններուն ամէնէն պատկառելին էր Տէրոյենց Պատուելին՝ ոչ միայն իր բազմահմտութեամբն և աններող անդրդուութեամբը, այլ նաև իր Թիկնաւէտ հասակովը. միա՛յն երկան-Միքայէլ աղան կը գլէր զինքը։

Ես՝ այդ առաջին գիշերն ամէնէն բարաւորամերձը տեսայ զինքը. մեծ՛ղ, չիտա՛կ, մովսիսակա՛ն երկայնահասակութիւն մը. քաջողջ կորովի իրան մը՝ քրիստոնեայ լուկութեամբ պարուրուած սատակ հանդերձի մը մէջ — լայն ու դունատ տափատ մը, լանջապահ բաճկոն մը, երկայն ֆիւրֆ մը։

Իր քահանայապետական անմօրուս դէմքը, որուն լուրջ և սպիտակ ընչացքն և արծուական քիթը՝ ծանր վայրէջքով մը կըստուերէին իր լայն ...որի՛ լայն բերանը, ունէր սփւնհողական խիստ ...ցունութիւն մը. խո՛ր, փայլո՛ւն, գի՛ր աչքե...ւն մէջ բոցի պէս կը վառէր՝ ծերութեան մէջ ...զուարդէպ՝ սուր բայց զուարթ խորագիտութիւն

մը․ Թաւ ու թանձր յօնքերուն վրայ միայն թառած էր վանական խոժոռութիւն մը։ Ծերութեան մէջ անգամ կոյս ճակատը՝ ոչ շատ խորշոմած ոչ շատ պարզ՝ ունէր հին հայու օծութիւն, ուր միւռոնէն և լոկ ջուրէն զատ ուրիշ հեղուկ չէր հպած։ Եւ այդ մատեան ճակատին վրայ կամբառնար պատարուն գլուխի մը քաղեալ գագաթը, զոր չէր ճնշած երբէք ասկղեպեանի մը ձեռքը․ գանկ մը աշտարակաձեւ՝ իբրեւ կրկնապատկումը դէմքին, որուն վրայ կաղապարուած էր լայն փէս մը ամիրայական։

Այն ատեն կար եօթանասուննոց մը։ Իր այդ յաղթ մարմնացումը պիտի նմանցունեմ ես բարձր սօսիի մը՝ որուն նմաններն յաճախ կը տեսնենք արեւելեան քաղաքներու և գիւղերու արահետներուն վրայ, և որ՝ հինցա՛ծ տարիներու կոթողներ՝ կը քամահրեն նոր ժամանակներու հետ նոր մրրիկները ու փայտատները, ձմեռներն և շուրջ փըթթումները․ ու կ'աճին մենի՛կ՝ անյարդար անյողդողութեամբ կանդաղած։ Անոնց շուքին տակ կիջեւանին կարաւաններ, որ կը սիրեն միշտ հին ճամբէն քալելը․ անոնց լայնատերեւ շրշիւնները կը ներդաշնակեն աղքատիկ այլ լայն արահետին գեղջուկ ու լայն երթեւեկները․ անոնց հովանին ապաստա՛ն է նորէն դժգոհ հին ու ինկած մարդոց, որ ծալապատիկ հոն նստած՝ կը հաղորդեն իրարու իրենց վէպերն ու տրտունջները․ ու անոնց շուրջը կը բուսնին, կը ծլին, կաճին ու կիյնան՝ բնութեան անզգալի ու հետեւան մէկ կատակովը՝ փոքրիկ տունկեր ու ծառեր։

Երբեմն անոնց վրայ փորուած են խորհրդաւոր գլխագիրեր ալ, որ կը մատնեն՝ առեղծուած զրոյցներու հետ խառնուած՝ փորձ անցորդներու հաւատքը՝ թէ այդ սօսիները պիտի տեւեն դեռ քանի մը քառասուն տարիներ՝ մինչ իրենք պիտի սահին երթա՜ն. մանկանացու մարդկութեան կարճ օրերուն մխիթարանք երկարակեացնե՜ր, որ կոյս բնութեան ծոցէն բնական կենցաղով մը ծնած ամբարձած՝ պատկերագիր ուղերձներ մըն են ի փառս բնութեան ու Հաստչին. տարեւո՛ր յիշատակներ շիտակ կեանքի բարի՛ շատակեցութեան։

Այդ հին կենդանագիրով ակադեմականն էր՝ որ կը նախագահէր շատ անգամ Իճատիէի աղաներուն ակումբին, և անոնց մէջ իր խօսքը միշտ վերջինն ու վճռականը կըլլար՝ պատմականի ու մատենագրականի մասին։ Իրեն տեղի կուտային ամէնէն մեծամիտները մեծատուններն ու անձնավստահներն անգամ՝ նոյն իսկ հայրս, որ ունէր հինցած ունակութիւն մը վերջին խօսքը սիրելու։ Տէրոյենց չէր գիտեր աչառել. պատկառանք կը բերէր միշտ իր հետ։

Աւելի տղայ հասակիս սիրուած առասպելներու մէջ՝ իր մասին լսածներս ըրած էին վրաս շատ խոր տպաւորութիւններ։. Եկեղեցական կարգի այն չարաճճի տիրացուներէն, որ մասի խուցէն, բանկալէն, պահարաններէն մինչև խորաններու խորշերը՝ նուիրապետական թոյլտուութեամբ մը՝ կասպատակեն ու կերթեւեկեն արձակ համարձակ՝ լսած ալ էի յաճախ թէ ժամանակին ամէնէն գիտնականն ու բազմալեզուն էր Զամուրճեան Տէրոյենց պատուե-

լին. բռնած էր Ալֆաէն մինչև Օմեղան. տիրած էր 10-15 լեզուներու, լափած էր հազարներով գիրք. գրած էր հարիւրներով ալ. կը մաքառէր ու կը յաղթէր հռոմէական ու բողոքական աստուածաբաններու և հրեայ ռաբբիներու հետ. ունէր նաև՝ սուկայի՛ բան՝ դեւերու գիտութիւնը, վարժապետած էր կաթողիկոսներու և, խայթիչ գրողի մը ([1]) խօսքով, ինք անվեղար կաթողիկոսն իսկ էր ազգին. վեցհազարեակ ալ գիտէր են. են։

Սակայն իր գրուածներուն հետ իր փառաւոր համբաւն ալ այն ատենէն (1873) սկսած էր իյնալ նոր սերունդին աչքէն. իր վրայ լա՛ւը նկատողները չէին կըրցած երկար տոկալ իր վրայ գէ՛շ գրուցողներուն դէմ, որ շա՛տ ալ էին. բայց իր ներկայութիւնը դեռ պատկառանք կազդէր ամէնուն, վասն զի հին դպիրներէն միա՛յն Տէրոյենցն էր՝ որ զերծ էր պատուելիական այն տգէտ կծկըտած չորութենէն՝ արտաքնայարդար հեղինակութեան մը սաստին ներքև ապաստանած, որ միակ արժանիքն էր վաղեմի վարժապետներուն և միակ կնիքը տիրող մոլութեան մը — ծոյլ իշխանասիրութեան, — ծո՛յլ՝ չըսե՛նք աւելին. Տէրոյենց՝ տանուտէր ու հայր համեստ՝ ունէր իր տարազին մէջ նահապետական պարզութիւն մը, իր շուրթերուն վրայ գիտուն խօսունութիւն մը՝ խառնուած արեւելեան անզգանազան համարձակութեամբ, որուն զարդն ու թերին ալ էր ներհուն և քիչ մը կծող ճշմարտասիրութիւն, և այոին այո՛ ու ոչին ո՛չ ըսելու հոգիի

([1]) Յարութիւն Սրվանձեանց:

հանապազորդ արխութիւն մը: Իր գործերէն ալ՝ առաջին անգամ հանդիպած եմ մէկ քանի հատոր Ջոհայններու և մանաւանդ Եկեղեցական կառավարութեան վրայ տետրի մը ու Իրաւախոհին, որուն հաշտ ու անզարդ ոճն անդորրապէս կը սիրցունէ իր չռայլ ու տրամաբանող քասը: Ես մանաւանդ այդ տետրով ու Իրաւախոհներով յարած էի մատենագիր պատուելիին, և կուզեմ որ ընթերցողներս ալ այդ հատորներովը ճանչնան զինք (1): Ի՛նք իբրև միայն անո՛նց մէջ կը պատկերի իր ամէնէն ազատամիտ լուսաւորչականութեամբն ու պաղարիւն դատողականովը: Վիեննայի հին Մխիթարեաններն՝ իրենց ամէնէն մեծ ներկայացուցիչին, Հ. Յովսէփ Գաթըրճեանի միջոցով իսկ՝ չեն կրցած լի՛ պատասխան մը կչռել պատուելիին իրաւախոհութեանցը՝ թերեւս նիւթի՛ն իսկ բնութենէն (2):

---

(1) Ժամանակին Կրօնական Ժողովին ստիպումովը խմբագրուած այդ բանաքննականները սպառած են. Գէորգ Կաթողիկոս խոստացած էր հեղինակին նորէն ապագրել զայնս. բայց իր կենդանութեան ատեն չէ կատարուած այդ խոստումը, որուն վրայ կը տրտնջէր ծերունի Իրաւախոհը: Այդ շինիչ գրուածները՝ մանաւանդ հռոմէական վարդապետներէն ու աշխարհականներէն՝ ամենէն շատ կարդացուած են. հո՛ն է որ Պասուելին տե՛սական Հռոմի եւ տեսական Էջմիածինի մէջ քաշած է վերջին գործնական *ենթամնան*. հեղինակին կ'ըսէր հարազատին քով տեսած եմ օրինակ մը՝ ճոխացած ձեռագիր յաւելուածներով ու դիտողութիւններով:

(2) *Կեղծիք Իրաւախոհի* բազմահմուտ գրիչը՝ զուգադրելէ ետեւ Տէրոյենցը մինչեւ իսկ Լայպնիցի բարձրութեան հետ, զէթ ըստ ոչ ամենայն երկայնութեան (Կեղծիք Իրաւախոհի Ա. էջ 119) անոր «պաշտպանելի ծերութիւն»ն հռոմէական եկեղեցին

Յիշատակաց այս մուտքէն՝ անցնի՛նք տասնեւ-իններորդ դարու մարդուն կենսագրութեան։

* * *

հրաւիրելու իր յորդորները (նոյն անդ էջ 16) ենթադրել կուսան Պատուելին՝ իր ընթերցողներուն առջեւ՝ խստասիրտ մը, որ սակայն նոյն իսկ հանգուցեալ վերապատուելիի մատենագիրէն վկայեալ է (նոյն անդ էջ 15) իբրեւ մասնակի սպասաւորող կրօնի եւ կաթողիկէ ճշմարտութեան՝ կրելով փոխարէն կտտա՛նք գրիչի, կտտա՛նք լեզուի նաեւ դրամական զրկումներ»։ Եւ այսչափը չէ՛ր բաւեր . . .։

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

1801-1838

Կենսագրութիւնը մեծ մարդոց՝ բուն պատմութիւնն է աշխարհի։ (*)

Թ. ՔԱՐԼԱՅԼ

1

Միտի նկարագրեմ երկար ու ամէնազբաղ կեանքի մը հետ՝ լայն ներհուն և հինը պաշտող անձ մը, որ 19րդ դարուն առաջին կէսին մէջ՝ ամէնէն աւելի սկզբնականութեամբ պատկերեց աւանդական ու շատագէտ հայու մը տիպարը, որ լոյս և Աստուած տեսած օրէն պաշտեց ու փաստեց՝ Լուսաւորիչի կրօնքն և զԱստուած՝ ընդհանրական եկեղեցին առձեռն ձեւերուն ու ապացոյցներովը, որ ամէնէն շատ կարդաց ու տպեց, ամէնէն շատ խօսեցաւ ու խօսեցուց իր վրայ՝ գէթ մինչև մեռնելը։

Արդի սերունդը չճանչնար զինքն ինչպէս որ էր, և իրաւունք ալ ունի։ Իր վրայ ինչ որ արժան ու ճիշդ էր՝ ոչ միայն չխօսուեցաւ յետ մահուն (1),

(*) Դիւցազնապաշտութիւն. *Դիւցազնն իբրեւ աստուածային:*

(1) Մէկ բանի Վենետիկցի երեք Մխիթարեաններէ ու Վիեննայի միաբանութենէն Հ. Յովսէփ Կաթըրճեանէն (Կեղծ. Իրաւախոհի) ու Հ. Գ. Գալէմքեարեանէն (Պատմութիւն Հայ Լրագ-

այլ և հանրապէս խօսելով ո՛չ եւս կը տիրէ նոյն ոգին որ կը տիրէր իր գործունէութեան ատեն. ոչ եւս կը յուզուին իր ուզած ու նախասիրած խնդիրները. որով իր ներքին դրոշմը ցոլացունող գրուածներն ալ չեն կարդացուիր։ Տէրոյենցի անունը կը ներկայանայ նորերէն շատերուն՝ իբրեւ յուշարարն հին պատուելիներէն միուն, որ գրաբարի սահմանափակ գիտութենէն և քանի մը աստուածաբանական վտիտ տետրակներէ զատ ուրիշ բան չունէին արժանի յիշատակութեան, թողլով այն չափազանցեալ վերագրութիւններն ու խրտուցիչ զրոյցները, զոր իր ընդդիմադիրները չեղջած են իր համբաւին վրայ։

Տիրող այդ նախըմբռնումներու մառայլին մէջէն դժուար էր՝ մանաւանդ ինծի՝ բանալ ու չէզոք հայեացքէ մը խմբագրել իր կենսագրական վաղեմի պարագաները. ճշգրտիւ որոշել կարծիքն հաւատիքէն. գտնել բաղդատել ձեռագիրներն ու թուականները. տալ անոնց վաւերական կայում, և այսպէս կշռադատութեամբ նշանակել իր կենցաղին գլխաւոր դէպքերն ու կցորդները, որ քանի՛ հետապնդես՝ այնքա՛ն կը թնճրկին՝ աղբիւրներու հնութեան ու բազմադիմութեան պատճառաւ, և թերոյթներն ալ (lacune) այնքա՛ն կը բազմապատ-

---

ռութեան) զատ՝ ոչ ոք յիշատակած է Պատուելին պատմաբար եւ չէզոք զննադատութեամբ. իր հին աշակերտներէն մէկ քանի անձեր ալ կը պահեն իր վրայով լուելեայն մեծարանք մը, որուն հանդիպած ենք առ անդ ի դէպս վաղեմի խօսակցութեանց։ Եւ ա՛յսչափ միայն. բայց հասարակ ժողովուրդին մէջ կան շատեր՝ որ դեռ պատկառանքով կանուանեն զինք։

կին։ Ինծի աւելի դիւրին պիտի ըլլար՝ իր տպեալ քանի մը գլխաւոր գործերուն մէջէն վեր հանելով՝ ցուցադրել իր մատենագրական արժէ՛քը միայն. ես այդ դիւրագոյնին և ապահովագոյնին աւելի՛ ատակ էի ու անո՛ր միայն կը փափագէի. բայց հոս դըժուարն ալ միանգամայն կարեւոր էր։ Առանց վարքի մատենագրական տեսութիւն մը՝ առանց մարմինի հոգի մը պիտի ներկայացուէր, եթէ ներելի է այսպէս բացատրել. Թերեւս այս կողմնական վերացումէն գոհ մնային անոնք՝ որ վարժն ու սիրողն ալ են միայն այդ կարգի բանաքննութեանց. բայց համ չպիտի առնէին անոնք, որ՝ մանաւանդ իբրև միջին դասու կրթութիւն առնողներ՝ կարդացած են ընդհանրապէս պատուելիին ժողովրդական գրուածները, և աշխարհիկ ու ընթացիկ բերումով մը պիտի յօժարամտէին կարդալ նաև իր աշխարհիկ ու ժողովրդական կեանքին դէպքերն ու յեղումները։ Մարդկային ամէն դասակարգին բնական զգացումներուն հոյզ ճարակն եղող մեծ սիրով — կրօնքով — զբաղող իմաստասէրի մը կենցաղը՝ կարեւոր էր, այո՛, և արժան որ նկարագրուէր կրօնական երկիւղածութեամբ և՝ իր կրթութեան վարքին ու գործունէութեան ամէն պարագաներովը՝ համեմատուէր իր վարդապետութեանց հետ։

Ըստ ներելոյ պարագաներուն և իր յիշատակները պահող քանի մը անձնաւորութեանց (1) սա-

(1) Յանուանէ շնորհակալ կըլլանք հոս՝ այդ սատարողներուն՝ Վսեմ. Ստեփան փաշայ Արսլանեանի, Ազնուափայլ Ասոմ էճէնցի Տէրոյենցի, Գեր. Տ. Յովհ. Ա. Քհնյ. Մկրեանի եւ Արմաշի մէկ քանի միաբաններուն:

տարելովը՝ ձեռք կը զարնեմ պատկերացունել զինքը հոս իր գործնական ու վարդապետական երկեակ կողմերովը. գործին լծորդ դժուարութեանց մէջ՝ դիւրին բարեբաղդութիւն մը պիտի համարիմ ինծի երբ կարենամ պարզել բանաւէր ընթերցողներուն այն նուրբ և թագուն ներդաշնակութիւնը տեսականի ու իրականի, վերացեալ աստուածաբանին ու թանձրացեալ Տէրոյենցին, զոր երկարոգի խարխափումներէ եւ նշմարած եմ իր անձին վրայ, և, իբրև միակ առանցքն իր վարքին խօսքին ու գործերուն, հիմնագիծ դրած եմ ինծի այս երկին. հոգեբանական այդ խարխափումներուս երևոյթներն ալ՝ իրենց ի՛սկ բերումովը՝ գրեթէ ամբողջովին նշանագրած եմ իրենց տեղին իբր անպատրուակ նախատերևները բունին ։

2

Քի՛չ բան գիտենք ու քիչ բան կըրցանք ալ հաւաքել իր մանկութեան ու պատանեկութեան վրայ, որոնք կը պարտինք գլխաւորապէս իր որդիներուն ։ Ո՛ր փիլիսոփայութեամբ կուզես՝ ա՛ռ — ճակատագի՛ր թէ իրերու անըմբռնելի գնացք մը ճիշդ — ամէն նշանակելի անձնաւորութեանց խանձարուրական կեանքը՝ մեծ օրերու արշալոյսներուն պէս՝ պատած կըլլայ ամպով, գէթ ըստ աչս դատող անձերու համար ։ Բնութիւնը կը սիրէ դնել իր ոյժը պարզ ուստի և անտես սկիզբներու մէջ. ոչ ոք ուշադրած է յաղթ կաղնիին սերմին ու սկզբնական աճումին, թերեւս լեռնորդի գեղջուկէն զատ ։

Եթէ տարի մը կանխէր, լա՛ւ. բայց չպիտի պատահէր այն զոյգ զոյգ անզոյգ և նուիրական թիւերուն, յորս ծնաւ և մկրտուեցաւ։ 1801 (1) Օգոստոսի 7ին ծնած և նոյն ամսի 11ին մկրտուած է ինք Յովհաննէս Զամուրճեան Տէրոյենց Պրուսայի մէջ՝ Քիւրքճի Զամուրճեան Սերոբէ անուն անձէ մը, որ ապա քահանայ ձեռնադրուելով կոչուեցաւ Տ. Կարապետ։ Որոտման որդւոյն անուանակցութիւնը գլխաւորապէս՝ տուած ըլլալու է իր հոգեկան նկարագիրին խորհրդական ձուլուած մը. շատերու վրայ դիտուած է այս անուանական դերը հոգեբանութեանց մէջ (2)։ Իբրև նշանական ինչ՝ կը պատմուի նաև հետեւեալ խորհրդական պատահարն իր անձին վրայ։

Իր մայրը, մանուկին ծնելէն քիչ մը ատեն ետքը, ուխտի կը տանի իր անդրանիկ երախան Թէփէճիքի յոյն գիւղակին Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցեակն՝ ինչպէս սովոր էին ընել ժամանակին Պրուսացիները։ Հոն՝ Տէլիճէ գետին զայրագնած միջոցին՝ բարեպաշտ Նոր-հարսը երախան նետելով

(1) Նոյն տարին մարտ ամիսի մէջն է՝ որ Ռուսաստանի հայերուն դիտապետն Յովսէփ արքեպիսկոպոս՝ Դանիէլի եւ Դաւիթի տարուբերումներու միջոցին՝ կաթուղիկոս ընտրուելով, յետ միամսեայ ձգձգման՝ վերջապէս էջմիածին ուղեւորելու ատեն վախճանեցաւ Տփխիսի մէջ:

(2) Տե՛ս Ռընան ի Յիսուս. Գլ. Բ. 22. ժէ տպագրութիւն: Մատթ. Ա. 21 եւ Ղուկաս Ա. 31: Եւ Արեւելքի մէջ շատ նշանական ու պատմական անուններ կուտան ցայսօր նկարագիրներու եւ բարքերու շնորհնեալ կաղապար մը, ինչպէս Ներսէս, Յարութիւն, Խաչատուր եւայլն: Յովհաննէս՝ կը նշանակէ հնազանդութիւն:

Ջուրին միւս եզրը «Դո՛ւն պահէ, ո՛վ Հրեշտակապետ», կը դոչէ. և մանուկը դեռ կը քնանար... Ինք իսկ պատմած է զայս իր կրտսեր որդիին: Նուիրական մատենագիրին մանկութեան վրայ այս նուիրական պարագայէն զատ ուրիշ բան պահած չէ **հին օրը**:

Մինչև տասն եւ եօթնամեայ հասակը՝ Պրուսայի մէջ անցուցած է: Հին ժամանակներէ հետէ արեւելեան բաց զուարթութեամբ հաճոյ վայր մը եղած է Պրուսա՝ իր շրջականներովն ու դիւրին դիրքովը: Բիւթանական այդ վաղընջուց քաղաքն ու Ադրիանուպոլիս, մայրաքաղաքէն յետոյ՝ իբր աջ ու ձախ թեւերն անոր՝ պատմական ատեններէ 'ի վեր (¹) *եղած են Օսմանեան Կայսրութեան ամէնէն շէն ու գործօն կեդրոնները, և ունեցած են միւս հասարակ քաղաքներու վրայ նախամասնութիւն մը՝ իրենց յիշատակելի հասարակաց շինուածներովը, կլիմայական ու գործնական առաւելութիւններովը, բնակիչներուն յառաջդիմութեամբն ու առանձնայատկութիւններովն և յաճախ յարաբերութիւններով Պոլսի հետ:*

Հայերուն առաջին պատրիարքն է Պրուսայի Յովակիմ Եպիսկոպոսը(²) (*Ջժ*, 1461), *ու Ադրիանուպոլիս տուած է, մանաւանդ այս դարուս, քանի*

(¹) Ինք Տէրոյենց գրած է ճառեկան ընձեռուած մը (Երեւակ 1859 հատոր Զ) այդ քաղաքին վրայ ***Պրուսա եւ անոր Եպիսկոպոսները*** մակագիրով:

(²) Հաւանական կը թուի որ Պրուսայի առումէն առաջ ալ հոն գտնուած ըլլան Հայեր:

մը պատրիարքներ՝ որոնց առաջինը ներհուն անձնաւորութիւն (1) մըն էր։

Վաճառականութեան կողմէ՝ Ադրիանուպոլիս ունեցած է աւելի զարգուն և գործօն դիրք մը՝ իբրև միակ միջնորդն ընդարձակ ու մարդախիտ Ռումէլիի բանուկ գործառնութեանց. բայց Պրուսա ևս անկէ շատ ընդհատ կարևորութիւն մը ունեցած չէ առևտրական գործերու մասին ալ, որոնց վրայ ունի բերրի արգաւանդութիւն, զուարճալի ու առողջաւէտ դիրք։ Իր բնակիչներն՝ Ադրիանուպոլսի բնակիչներուն պէս՝ առհասարակ եղած են տաճկախօս՝ Հայուն սեպհական այն դիւրաթեկ արտասանութեամբ, որ պետութեան այլազգի հպատակներուն մէջ ամէնէն հաւատարիմ նմանութեամբ կարտաբերէ օտար լեզուները։ Իրենց խօսելու կերպին մէջ նշանակելի է այն աղու և համոզիչ շեշտն ու մեղմավանկութիւնը, որ իբրև միշտ կը յանկուցանէ ու կը մասնէ հաշտ երկայնամիտ և 'ի նպատակն ուշկալ խորագէտ հոգի մը։ Պրուսացիները գրեթէ չունին տխրել. ես այսպէս տեսած եմ գէթ առևտրական անձերու վրայ։ Լայնսիրտ, գործասէր, նահապետավար, կենցաղասէր, խնայող և հանգիստէ ախորժող մարդիկ են, նախանձայոյզ առտնին կեանքի՝ բազմասերող ալ են, ու նորութեանց և աւանդական բարքերու մասին խորասէր։ Ընդհանրապէս՝

(1) Ադրիանուպոլսեցի Պօղոս Պատրիարքի կենսագրութիւնը գրուած է Երուսաղէմի միաբանական եպիսկոպոսէ մը, ինչպէս կարդացինք յուշագրաց մէջ։ Մենք ալ գրած ենք համառօտ կենսագրական բանասիրական մը իր վրայ, որ տպուած է 1904ին Մասիսներուն մէջ։

իբր հետեւանք այս հանգամանքներուն՝ առողջ են ու կայտառ, պարզ սովորոյթներով ու ներկային անմիջական պէտքերով զբաղեալ մարդիկ։ Չեն սովորած գաղթել ու պանդխտել. շերամի գործն և տեղւոյն հանգստաւէտութիւնը կապած ու գամած է հոն իրենց ոտքն ու միտքը։

3

1794 էն Տէրէվէնքցի Պօղոս արքեպիսկոպոս Գարագոչեան, զոր այլուր ալ յիշելու առիթ ունեցած ենք, սկսելով Եկեղեցիին ընդարձակ շինութենէն՝ նախաձեռն հեղինակն եղած է հոն իմացական ու նիւթական բարգաւաճումի՝ ատէպ հրաժարելով և վերստին ընտրուելով (1), և ժամանակակից Պրուսայի ժողովուրդին միջակ յօժարութեանց համեմատ՝ լաւ ճամբու մը մէջ կանոնաւորած է անոնց տեղական տրամադրութիւնները. սիրողն և սիրելին եղած է անոնց։ Պոլիսէն վարժապետներ բերելով ծաղկեցուցած է հայերէն լեզուն. և ունենալով Պոլիսի Պատրիարքներուն Դիւան մեծերուն և Փաշաններուն հանդէպ ազդեցիկ ու պատկառելի դիրք՝ պատրիաքարար վարած է բիւթանական կող-

---

(1) Այդ հրաժարումներուն է՝ որ անգամ մը մաս մը Պրուսացիներու դժկամակութեամբը՝ ստիպուած է տարիուկէսի չափ բնակիլ Նիկոմիդիա եւ, առանց ունկնդրելու իր հին առաջնորդեալներուն գիրչի ու թախանձանքի ձայնին՝ չէ ուզած դառնալ հոն, մինչեւ որ կուսակալ փաշան միջամտելով՝ յաջողած է պատրիարքական փառքով Պրուսա բերել զինքը։

մերուն վարչութիւնը. ոչ այնքան ուսումնական ու գրագէտ՝ այլ իբր այր գործնական ու սիրտը-բուղխ՝ անձամբ հասած է իր հօտին նեղ օրերուն՝ իւրաքանչիւր անդամներու պիտոյիցը: Կայ եղեր, կըսեն, իր ատենները Գրուսայի մէկ կողմը Տէրէպէյի մը, որ պսակել կուտայ եղեր ուզած հայը՝ իր մէկ հրամանովը՝ իր ուզած աղջկանն հետ, և այդ ապօրէն արարքին ոչ ոք, քահանաներէն անգամ, չհամարձակիր եղեր անսաստել. զայս օր մը իմանալով Պօղոս Սրբազան՝ հետն առած իր երկու փոքրաւորներն, Աղանի Ստեփան վարդապետն և Պօղոս Թագթագեան վարդապետը՝ կերթայ Տէրէպէյին տունը. և սաստօրէն կը կշտամբէ զայն ըրած ապօրինութեանցն համար. կշտամբեալին ահարկու համբաւէն զարհուրելով՝ հետի վարդապետներն Աղանի Ստեփանոս և Պօղոս կսկսին դողալ՝ Սրբազանին այս համարձակութեան վրայ, բայց սուրբ մարդուն ահը փայլակի նման զարկած էր անոր սիրտին, և գլխիկոր լռիկ լսելէ ետքն այդ յանդիմանութիւնները՝ հլուաբար կը խոստանայ դադրիլ իր այդ ապօրինութիւններէն ու կը փոխէ վարքը: Իրեններուն համար ալ այսպէս նախանձախնդիր՝ ինք Պօղոս Սրբազանն է դարձեալ որ զսպած է յատուկ կանոններով և կոնդակներով (որոնց նմանութիւններն օրինակած է նաև Պոլիսի Պատրիարքարանը) քանի մը ճոխերու և անոնց հետեւողներուն չռայլութիւնը, որով դէմ գալով մեծատուններուն ճաշակին՝ մանաւանդ իր անապատական կեանքին ու համարձակախօսութեանն համար՝ քանի մը անգամ հրաժարեցուցուած, անգամ մըն ալ աքսորուած է Մա-

հայրն, ուր չինած է նաև փոքր եկեղեցի մը՝ պրու-
տանկանին ճիշդ նման։ Այդ հրաժարումներուն մէջ
անգամ մը Պոլիս ալ գալով՝ բնակած է Բերայի մէջ՝
և հոն ալ շատցուցած է եկեղեցական կալուածները,
աշխատած է ժողովուրդին բարօրութեանը, նուիրած
է նաև Գաղաթի և Սէլամիյէի թաղերուն ձեռագիր-
ներ ու տպագիրներ [1] (որ կը փնտռուին ու չեն
գտնուիր). Ինք նաև եղած է մին այն անձնաւորու-
թեանց, որ կարեւոր խնդիրի մը համար աղերսա-
գիր մատուցին բարեյիշատակ Սուլթան Մահմուտի։
Այդ ատեններն է որ Շնորհքեան մեծատունին միջ-
նորդութեամբ Պոլսի ամիրաները կը յորդորեն զինքն
հրաժարիլ Պրուսայի դիտապետութենէն, բայց ինք
կընդդիմանայ իսպառ՝ ըսելով թէ «Պրուսա իմ ըն-
տանի յարկիս պէս է, իմ տունս է. ինչպէս դուք
ձեր ընտանիքէն ու գերդաստանէն չէք կրնար հրա-
ժարիլ, ես ալ չեմ կրնար բաժնուիլ Պրուսայէն»։
Ասոր վրայ Նիկոմիդիայի առաջնորդ կը յղեն զինքը՝
մինչև որ Ազիզ փաշա կուսակալին թախանձագին
հրաւիրանքովը նորէն կ'անցնի Պրուսա՝ նմանը չը-
տեսնուած փառքով և ուղեկցութեամբ բազմաթիւ
հեծեալներու և ժողովուրդին, ու կը հաստատուի
իր ընտանի աթոռին վրայ։ Բիւթանիական և Նիկո-
միդիական քաղաքներուն ու գիւղերը ցայսօր մեծա-
րանքով կը յիշեն իր անունը. Ի՛նք է անոնք բարե-
զարդողն և ժողովուրդին հայրօրէն պաշտպանողը,
տալով անոնց՝ ատենին գնայքէն բաւական տարբեր
երջանիկ ուղղութիւն մը, մինչև որ՝ յետ քանիցս

(1) Տե՛ս Երեւակ 1859 թիւ 69 էջ 262 – 263 :

հրաժարումներու և վերընտրութեան՝ վերջապէս հիւանդ և անզօր վիճակի մէջ կը մեկնի Պրուսայէն, ու իր գործունէութեանց պատկն եղող Արմաշ գիւղի վանքը մեկուսանալով՝ կը վախճանի 1825 Օգոստոս 5 ին: Եւ կը թաղուի հոն մեծ հանդէսով:

Կարժէ՛ր յիշատակել հոս անցողաբար Կեսարացի խստակրօն այդ Արքեպիսկոպոսին անաչառութիւնը, եկեղեցական ու քրիստոնէական կարգերու նախանձախնդրութիւնը, իր խօսքերուն և քարոզութեանց հետ՝ իր կեանքին մշտագործօն օրինակին ներդաշնակութիւնը, որով աւելի կը զօրանային իր խրատներն և կանոնէին ոյժ չօշափելի, և որուն բարունական (magistral) զօրաւոր ներգործութիւնը տեսած է՝ իր միւս աշակերտներուն հետ՝ Տէրոյենցի(¹) ալ նախանձայոյզ կենցաղին վրայ:

Այդ յուղթի քաղաքին և այդ նորոգ պատրաստութեանց յորձանքին մէջ է՝ որ մանուկն Յովհաննէս առած է իր նախնական կրթութիւնն՝ հարկա՛ւ այն ժամանակի թանձր եղանակով, այսինքն՝ առաջ առանին ու ետքը թաղային նոր դպրոցը, ուր բարձրաձայն ընթերցանութիւն, գիրի, կրօնի ու լեզուի դասերը կաւանդուէին՝ առաջին երկուքն հին եղանակով և կրօնն ու լեզուն գրաբար: Իր նախկին ուսուցիչն եղած ըլլալու է Սկիւտարցի Տէր Աբրահամեան Յովհաննէս վարժապետը, զոր Պօղոս Սրբազան բերել տուած էր մանաւորապէս

(¹) Տէրոյենց՝ իր մեծաւորին աստուածաբանական ուսմանափակ գաղափարներուն հետ չըլլալով համաձայն (մեծաւորը ծայրայեղ կաթոլիկասէր մըն է եղեր)՝ հեռացելով առանձնացած է իր Երեւակներուն մէջ անոր այս ամէն բարեխնամութիւնները :

'ի Պրուսա (1)։ Բարեպաշտ ծնողքին օրինակովը ու թելադրութեամբ՝ նախ այդ վարժապետէն առած է կրօնի ու գրաբառ լեզուի տարրերն՝ 'ի հարկէ Զամըչեան կամ Աւետիքեան քերականութեան վրայ, ու գործնապէս ալ հմտացած է քաղաքին նորաշէն եկեղեցիին մէջ արարողութեանց նուիրական կարգ ու սարքին, Տիրացու Մուրատ Մուրատեան երաժըշտէն ալ առնելով եկեղեցական ձայնագրութեան դասեր։ Տասներեք տասն և չորս տարեկան հասակին՝ սկսած է յաճախել իր հօր մուշտակագործի խանութը, վասն զի մէկ հատիկ արու զաւակն էր անոր. և ինք հայրն՝ ըստ հին սովորութեան՝ կուզէր յաջորդ կարգել իրեն իր միակը։ Քիչ մը ժամանակ ալ կըզբաղի հոն առեւտուրով. խանութին անուանի յաճախորդներէն մին՝ Մոլլա Հիւսէյին անուն՝ (առանձին սովորութեանն համեմատ՝ քրիստոնեայ արհեստաւորը պէտք էր ունենալ այլազգի ծանօթ՝ մը, որուն պաշտպանութեամբն և յանձնարարելովը կը գտնէր յաճախորդներ) կը յորդորէ Տէրոյենցն ուսանիլ խնամով Թուրք լեզուն. ինք ալ կըսկսի ու կը յառաջանայ՝ իր սիրելի գրաբարին

(1) Այս տիրացու Յովհաննէսը, որ Սարկաւագ մականունով ալ կը յիշուի եւ վախճանած է 1845 ին 'ի Սկիւտար՝ իբր 90 տարեկան, որդին ու աշակերտն էր Սկիւտարցի Գարկէս մականուանեալ երաժիշտ Տ. Աբրահամին անցեալ դարուն մէջ, որուն նոյնպէս աշակերտած էր անուանաւոր Սարկաւագ Զէնճէ Պօղոս Վարժապետ՝ պապն հանգուցեալ Ներսէս եպ. Վարժապետեանին եւ՝ ըստ ոմանց՝ վարժապետը նօթանի հռչակաւոր Պապա Համբարձումին։ Սա այս տիրացու Յովհաննէս ունի եղեր Սարա անուն քոյր մըն ալ՝ քաջահմուտ եկեղեցական երաժշտութեան: (Ե. Տնտեսեան, Նկարագիր երգոց հայ. եկեղ. էջ 121—123):

զուգընթաց յաջողութեամբ։ Նոյն ատեններն նաև ներհուն Մկրտիչ Սարկաւագի մը առաջնորդութեամբ (1) կըսկսի բանասիրաբար պատմական ու կրօնական գիրքերու ընթերցումին. ընդհանրապէս Ջամչեանի հատորները, Կովդինի փիլիսոփայութիւնը, Ագոնցի ու Ինճիճեանի (2) գիտնական երկերը ժամանակին բարձր ընթերցանութեանց ճարակն էին. ատոնցմէ՛ է որ պատանին կառնէ իր բանասիրական նախաճաշակը և փիլիսոփայական միջին ձուլուած մը, որուն վրայ կաղապարուեցան իր ապագայ աշխատութեանց պաշարքը։

---

(1) Տեսած եմ ձեռագիր մը 1816 թուականով *Աղբիւր բացեալ* անուն. որուն դրսի վրայ գրուած կայ՝ զայս փորձեալ ՚ի *Ցովհաննէս չէլէպի դպրի ձօնեալ՝ յաշակերտաց իւրացս Մկըրտիչ սրբասնեալ Ա. Սարկաւագի ՚ի դպրոցն Պրուսայ:*

Այս ձօնեան Յովհաննէսն՝ [illegible] հանաչականութեան՝ ընդունելի է նոյն ինքն [illegible]՝ իր լուսաւորչութեան համար նշանակուած այդ եւրոպական վերադիրով:

(2) Նոյն ատեններն է որ Վենետիկի պատուական [illegible] Ռոլէնի վեցահատոր հռովմէական պատմութեան թարգմանութիւնը՝ ձեռնարկ կրկին վարժ գրիչներու (Հ. Գրիգորիս Աւետիքեան՝ յօրակոյ բազմաթիւ և Հ. Մանուէլի Ջախջախեան՝ լուսաբերմուն [illegible]՝ Այս [illegible] հրատարակութեանց հիմ ագրյն: Այդ [illegible] հատորներ յավելյալ կարդացուած է Պարու[illegible]լին. եւ [illegible] աննոց յառաջացուցին առած՝ կարգ մը դասական սկիզբներու հետ [illegible] [illegible] եւ կարողութեան (Ռոլէնի Հռովմէական Պատմ. հատ Ա. յառաջաբան, բարգ. էջ 7) գեղեցիկ դասը: Այդ եւ [illegible] ու չափաւորութեամբ տոգորուած է երիտասարդն այնման լեզու եւ հմտութիւն ամբարել:

4

Եւ նախ Դրայի Մինեօր Սէրաֆինէ անուն երիտասարդի մը թարգմանալով՝ սկզբնաւորութիւն մը կընէ իտալերէնի անոր նպաստելովը. քիչ մը ետքն առիթ կունենայ իտալական Հիւպատոսարանն յաճախելու եւ հոն աւելի հիմնապէս ուսանելու այդ լեզուն։ Այնպէս Դ'նայի ժողովրդային բժշկութիւն գիրքին իտալերէն թարգմանութեանը վրայ բաղդատական թարթափումներով ալ՝ բաւական կը զարգանայ այդ բանուկ լեզուին ալ մէջ, զոր գրեթէ մայրենիին հաւասար յառաջացուց ետքերը։

Մինչեւ 1815՝ Տէրոյենց ըստ այսմ կունէ տարրական պաշարներ. վարժ գրաբարի՝ անսխալ գրելու եւ վարդապետներու հաւնեցունելու չափ, ու տաճկերէնի եւ իտալերէնի՝ հասկընալու աստիճան, հմուտ եկեղեցական երգեցողութեանց եւ ընթերցուածներու՝ ունէր նաեւ պատմական աշխարհագրական եւ թուաբանական բաւական ծանօթութիւն. գլխաւորապէս լաւ կը չարագրէր՝ այդ հասակին մէջ՝ թէ՛ գրաբար թէ՛ աշխարհաբար, ու այդ հանգամանքով՝ իր ատենները յաճախուած դպիր վերադիրին ամէնէն լայն նշանակութիւնն ունենալու էր իրեն վերաբերումով. սկսած էր իր բնիկ քաղաքին մէջ հանել աղէկ գրողի անուն։ 1815ին է որ հայրը՝ Սերովբէ աղան՝ կը փափագի ըլլալ եկեղեցական, եւ կը ձեռնադրուի Գարրագոչ Սրբազանէն քահանայ։ Հօրն այս վիճակափոխութիւնը կու տայ որդիին՝ նախնեաց լեզուին հմտու-

թեամբն հետզհետէ աճեցեալ թրթռուն հոգեւորութեանցն աւելի՛ գործնական բերում մը, ու կամփոփէ անոր գործունէութիւնը լոկ գրական պարունակի մէջ՝ հեռու առեւտրական աշխարհէն։ Իր կարդացած գիրքերը թէպէտեւ առհասարակ վանքի արտադրութիւններ էին, եւ իր վարժապետներն ալ ընդհանրապէս կրօնքի մարդիկ, սակայն տղայ հասակէն չէ ցուցած իր վրայ (1) քահանայ կամ վարդապետ ըլլալու միտում. միայն ուսումնասիրօրէն պարապած կը թուի այդ կարգի ընթերցանութեանց ու աստուածսիրութեան համար աստուածաբանած։ Իր յօժարութիւններն աւելի ուսանելու եւ ուսուցանելու կողմէն հզօր եղած են, եւ ուզած կը թուի ապրիլ աշխարհիկ եկեղեցիին մէջ ու պաշտել անկէրատ ոմանց բաւական առեն սարկաւագութիւն ալ ըրած է՝ յիշատակեալ Պօղոս Արքեպիսկոպոսին, որ երբեմն նեղանալով իր սանին կը պոռայ եղեր՝ Թէ դուն շատ նրբախնդիր մէկն ես, քեզի նման մռռա (թլթիզ) մարդը չկրնար կրօնաւորիլ։

Արմաշի վանքն այն առեն բաւական հռչակուած ուխտատեղի մըն է եղեր, եւ 1810 էն 'ի վեր անցած ըլլալով Պօղոս Եպիսկոպոսի վերատեսչութեան ներքեւ՝ անոր ջանքով կառուցուած ալ է եղեր հոն միջակ դպրոց մը։ Այդ վանական կազմութենէն քանի մը տարի ետքն՝ Եպիսկոպոսը Պրուսայէն Արմաշ երթալու առեն՝ իբր իրեն մանաւոր

(1) Ըլլալով հանդերձ եկեղեցականներու, մանաւանդ եկեղեցիին, պաշտօնն ու փառաբանը՝ Տէրոյենց լրեւ միշտ ներճնողէս աններողն եղած է կղերին, մանաւանդ անոր զեղծեալ մասին։ Այսպէս կը հաստատեն զինք շատ մօտէն ճանչցողները։

դպրագիրն, հետը կը տանի 1817 ին Նաւ. Տէրոյենցը՝ դիմանալով անոր աջողութիւնը գրաբառի մէջ, ու կաշխատի անգաւորել զայն յԱրմաշ։ Երիտասարդ դպիրն ո՛չ այնքան համակիր սոսկ վանական կեանքի՝ հոն իր մասնաւոր գրագրութենէն զատ ինքզինքը կուտայ ուսանելու և ուսուցանելու, և հոն կը մնայ բաւական ատեն։ Իր ընկերները կ'ըլլան հոն Թադէոս լեզուագէտ վարդապետը, (որ ապա գացած է Տփխիս ուսուցչութեան համար) Աղաւնի Ստեփանոս վարդապետ, Պետրոս, Յակոբ վարդապետները (առաջինն ապա Պատրիարք) ու Պօղոս վարդապետ Թաքթաքեան (ապա ինքն ևս Պատրիարք)։ Երիցագոյն և յաջողն էր հոն իրենց մէջ Աղաւնի Ստեփանոս վարդապետը, որ կառաջնորդէր իր դասակիրներուն հին հայերէնի և Ս. Գրոց ուսումին. Տէրոյենց հոն վանքին մէջ սկսած է սորվիլ՝ Թաքթաք Պօղոս վարդապետի հետ՝ Յակոբ Վիլլոդիին բառարանովը՝ լատին լեզուն, որ ունէր ունիթորներու ատենէն աստուածաբանական կարեւորութիւն՝ մանաւանդ կաթոլիկ հաստուածեալներու հետ բանախնդիր ըլլալու առիթով։ Իրենց վարիչն եղած է միշտ, մերթ մօտէն մերթ հեռուէն (Պրուսայէն), ինք Գարագոչեան Սրբազանը, և յատուկ նուիրահաւաքներով կազդուրած է վանքին ելեւմուտքը։ Հոն վանքին մէջ է՝ որ իր միտքն առած է այն կարգէ զուրս հնութիւնը Ս. Գիրքին, դասական ընտիր ձեռագիրներու [1], աստուածաբանական եզրերու և

[1] Ոսկեբերանի, Եւսեբեայ, Բարսղի եւ Նախնեաց միւս ընտիր մատենագրութիւններ, որ դեռ չէին հրատարակուած, աւելի համով կը կարդացուէին ձեռագիրներու վրայ եւ կուսումնասիրուէին աւելի՛ ծածուկ նախանձաւորութեամբ:

կարդալու գրելու անդուլ մարմաջ մը, օրինապահ նախանձաւորութիւն մը, որ իր բոլոր կեանքին մէջ զարմացուցին ժամանակակիցները, նախանձեցուցին շատերը։ Պօղոս արքեպիսկոպոս պատուիրած է եղեր Տէրոյենցի իր գրաբառովը շարադրել նամակները, մանաւանդ վանքին տապաղձն հայթայթող Մանուէլ աղային թուղթերը, որուն որդին՝ Յակոբիկ Մանուէլեան՝ Փէշտիմալճեանի յառաջադէմ աշակերտներէն ըլլալով՝ գրաբար լաւ կը հասկնայ ու կը շարադրէ եղեր։ Տէրոյենցի այդ համառ երիտասարդը, որ իր ապագայ գործակիցներուն մէջ ամէնէն ջերմ մտերիմն եղաւ իրեն, այդ ատենէն բարեկամացած է անոր։

5

Վանքին նորարծարծ եռանդը, մատենադարանին միջակ ճոխութիւնը, ժամանակին գրական-պատմական բոլբոջող ոգին՝ նպաստաւորած հարուստ ամիրաներու խրախուսանքովը և Վենետիկի հասուն արտադրութեանց նախանձաւորութենէն՝ իր մէկ քանի վարդապետ ընկերներուն մէջ ամէնէն աւելի Տէրոյենցի վրայ կարդինաւորեն լեզուագիտութեան ծիւղաւոր միտում մը, որով կանխած է առնել հոն՝ իր մանաւոր պաշտօնէն զատ՝ ազդեցիկ դիրք մը։ Ժամանակին Պոլսի Պատրիարքներն ու ամիրաներն յարաբերութեան մէջ էին այդ վանքին հետ, անոնց և ուխտաւորական երթևեկներու միջոցով ալ կարեւոր լուրեր ու տաք բանբերներ

կը համնէին հոն մայրաքաղաքին կենցաղական և ուսումնական վիճակին վրայ։ Այդ աշխարհիկ չփումներու միջոցով և վանական կենցաղի վրայ ճշգրիտ խելամտութիւններ ընելու չափ մօտէն դիտելով այդ հաստատութեան ներքինները՝ իր աշխարհամէտ ու կանոնական միտքը կ՚որոշէ վերջապէս ապրիլ աշխարհի մէջ՝ հեռու կուսակրօնական փորձութիւններէն, որոնց խոր ու անտես կողմերը նշմարուած էր իր ընկեր աբեղաներուն վրայ։ Սակայն վանահայր արքեպիսկոպոսը զարնուելով իր խորագէտ սանին ընտիր գրչութեանն և հմտութեանը՝ վարդապետի մը միջոցաւ կառաջարկէ անոր առնել եկեղեցական աքեմը, խօսք տալով որ ընդհուպ վարդապետ պիտի ձեռնադրէ։ Տէրոյենց կը պատասխանէ թէ չը կրնար խօսք տալ առանց մտածելու, և հայրն ալ տեղեակ չէ այդ բանին. պատասխան կը տրուի թէ իր հաւանութիւնը կը բաւէ և կը գրուի հօրն ալ։ Երիտասարդը դարձեալ դիմանալով՝ կըսէ թէ կրօնական կարգ առնելու չափ վարժեցուցած չէ իր միտքն այդ գաղափարին. որուն վրայ Պօղոս Արքբաղան ալ բարկանալով՝ կը հրամայէ գրագիրին դառնալ Պրուսա (1)։ Այսպէս վանքէն ալ առնելով հմտութեանց պատառներ՝ կանցնի Պրուսա, և իր այս բաժանումը կը պատճառէ առաջնորդին ըսդըրջական դժգմընութիւն մը, որ և սուրբ ոխ մը կը պահէ աշխարհամուտ այդ երիտասարդին դէմ։

Պօղոս եպիսկոպոս կը գրէ նախ Պրուսայի փոխանորդ վարդապետին, որ չընդունին այդ վանա-

(1) Ըստ այլոց՝ Տէրոյենցի բարկացոտ բնաւորութիւնը կըլլայ պատճառ այս վաճալրմութեան :

մէջն՝ եկեղեցին դպիրներու դասը կամ դպրոցը։ Արդէն իսկ Տէրոյենց ալ իրեն անհաճոյացած անձին յիշատակն արթնցունող եկեղեցիէն ու առաջնորդարանէն հեռի կը փախչի եղեր՝ առանց գիտնալու Պօղոս Սրբազանին պաշտօնէ թելադրութիւններն իր վրայով։ Փողոցը՝ Պետրոս վարդապետ ու դպրոցին հայկաբանը՝ քանիցս պատահելով երիտասարդին՝ մին առաջնորդարան միւսը դպրոց կը հրաւիրեն զայն «պատասխանատուութիւնը մեր վրայ ըլլայ» ըսելով։ Այս պատասխանատուութիւն բառէն կասկածելով Տէրոյենց «Հա՛յր սուրբ, այս քանի անգամ է պատասխանատուութեան խօսք կը լսեմ, ի՞նչ կայ որ» ըսելուն վրայ՝ վարդապետը «Ձե՞ս գիտեր ի՞նչ ըլլալը» կըսէ, ու երիտասարդին կը ցուցընէ գիր մը, որ ունէր Պօղոս եպիսկոպոսին կնիքն և կը պատուիրէր փոխանորդին՝ որ հոգտանի Տէրոյենցին ոտք կոխել չտալ ո՛չ դպրոցն ո՛չ ալ առաջնորդարան։

Երիտասարդ որոշտեալը զա՛յս տեսնելով՝ աւելի կը պաղի այդ յարկերէն, ու կըսկսի նորէն իր ծնած քաղաքին մէջ ուսումնասիրելու և մանուկներու դասեր տալու. հոն՝ իր վանուսումնական և լեզուագիտական համբաւը կը հաւաքէ իր շուրջը բանաւէր աշակերտներ։ Իր անզբաղ միջոցներուն կըսկսի հօրը ծանօթ պաշտօնաւոր Թուրքէ մը առաջնորդուիլ ու աւելի զարգանալ Թուրքերէնի մէջ (1).

---

(1) Այս միջոցին է որ (1819ին) պարզ թուրքերէնի կը թարգմանէ չորս Աւետարանները՝ հաւանաբար թուրքախօս Պրուսացի Հայերու և 'ի պէտս. մենք այս ձեռագիրը տեսանք գործիս աւարտելէն շատ ետքը :

մանաւանդ Ցունաց դպրոցն ալ յաճախելով, ուր կը դասախօսէր Սամաքօֆ անուանի կրօնաւորին որդին, կը փոխանակէ այդ անձին հետ անոր յունարէնն իր հայերէնին, և մեր նախնեաց լեզուին հետ համեմատելու փափագովն ու բացառիկ ճիգերով՝ ընդ փոյթ կը բացուի այդ լեզուին մէջ։

6

Պրուսայի մէջ իր այս առաջին դասախօսութեանց միջոցին է՝ որ կը հրաւիրուի իր յոյն ուսումնակիցին կողմէն հաճի Բալի անուն երեւելիի մը հացկերոյթին, ուր ներկայ կըլլան նաև Այնորոզի վանքէն կրօնաւոր մը և ուրիշ յոյն երեւելիներ։ Հոն՝ երբ գովեստ կը կարդան հայ երիտասարդին վրայ՝ այդ յոյն երախանին մէջ, «Եթէ այդքան հմուտ է, պէտք է յո՛յն ընենք զինքը, մկրտե՛նք» կըսէ վանականը. երիտասարդը զայս լսելով կայլայլի ու համարձակապէս կը մերժէ այդ անկարծ առաջարկը։ «Գուցէ Եկեղեցիին մէջ բազմութեան առջև մկրտուիլը քեզի ծանր կուգայ, կը յաւելու վանականը. ուստի օր մը ջերմուկները կերթանք և հոն աւազանը լողալու մտած ատենդ՝ կը կատարենք արարողութիւնը»։ Երիտասարդն ալ այն ատեն կը համարձակի պատասխանել կատակելով — «Այդ ընա՛ւ գործիս չիգար. ես լողալ չը գիտեմ, և եթէ խեղդուիմ նոյն միջոցին, կուզէ՞ք որ ուղղակի դժոխք երթամ իբր յունացած։—» Տան տիրոջ որ-

դին սրտնեղելով այս անակնկալ առարկութեան
լսելեայն հետեւորդին վրայ՝ կըսէ «Մի՛թէ յոյները
դժո՞խք կերթան»։ «Ո՛վ որ իր եկեղեցին սխալած
համարի, կը կրկնէ Տէրոյենց, և միւս քրիստոնէինե
ուղիղ՝ ընդհանուր եկեղեցիին միութենէն բաժնուած
համարուելով՝ հաւանական հատուցումն և անդը
դժոխք կըլլայ»։ Եկեղեցիին ընդհանրական միու-
թեան գաղափարն արմատ ձգած էր երիտասարդին
միտքին մէջ իր մատաղ հասակէն։

Նոյն խօսակցութեան միջոցին է՝ որ վանակա-
նին նպատակաւոր առաջարկութեամբ Բաւլիին աղ-
ջիկն երիտասարդին տալու հակամիտութիւններ ալ կը
գոյանան։ Այսպէս՝ առեն մըն ալ Պրուսայի մէջ
ուսանելէ և ուսուցանելէ ետև՝ երբ Գարագոչ Սրբա-
զան կը դառնայ Պրուսա՝ հարկադրեալ երիտասար-
դին բացառիկ կարեւորութենէն՝ կը հաշտուի հետը,
կը ներէ անոր ու վերստին հետը վանք կը տանի։
Այդ երկրորդ անգամի՛ն է՝ որ Պրուսացիին յորդո-
րումովը՝ վանքին մէջ յատկապէս տաճկերէնի ու
թերեւս խտալերէնի ալ դասատու մը կը յատկա-
ցունեն։ Պօղոս Սրբազանի վախճանելէն ետև՝ անոր
երէց աշակերտն Աղաւնի Ստեփանոս վարդապետ
պրուսացի՝ կը յաջորդէ ու կը ձեռնարկէ վանքին
ընդարձակ շինութեան, կառուցանելով հոն դպրոց,
աբեղաթաղ, ուխտաւորներու թաղեր և ուրիշ կցորդ-
յարկեր. ըստ ոմանց այդ առենները նորէն վանք
գացած և իր վարդապետ ընկերոջը գործակից եղած
է տարի ու կէսի չափ, և ետքը չհամաձայնելով
վանականներուն հետ՝ ցաւած սրտով հրաժարած է։

Աղաւնի Ստեփանոս Եպիսկոպոսին պատրիար-

քութեան ամբառնալուն և անոր վախճանէն ետև՝ անոր վանահայրական յաջորդութեան խնդիրով յուզուած վէճերուն մէջ ունեցած է կարևոր մասնակցութիւն։ Երբ վանքին՝ մանաւանդ ուսումնական՝ վիճակը դատապարտուած էր կազ գնացքի մը՝ ինք Տէրոյենց իբրև մտերիմ վանքին ու խորհրդակից Մատթէոս Զուհաճեան Եպիսկոպոսին՝ ներկայացուցած է զայն Պոլսի վարչական մարմիններուն յառաջնորդութիւն Նիկոմիդիայի ու Արմաշի վանքին։ Եւ մինչև ծերութիւնը պահած է այդ վանքին համար ծնողասէր ու բարեացակամ սիրտ մը, ու յաճախ այցելով հոն ուխտաւորաբար՝ խորհրդակից եղած է հոն ներքին իրողութեանց։

Գացած է Աստաքազար ալ թարգմանչութեան ու դասախօսութեան պաշտօնով։ Թէպէտ տարբեր կերպով պատմուած՝ այլ ըստ էութեան նոյն գրոյցները նայելով՝ առաջին անգամ Պոլիս եղած ատեն իր աշակերտներէն երկու սարկաւագ՝ իր Պանտըրմայ գացած միջոցին՝ կը մեկնին Պոլսէն աստուածաբանութիւն սորվելու համար, և շունչերնին Հռոմ կառնեն. հոն՝ Բրոբականտի աշակերտներէն կը ձեռնադրուին հռոմէական վարդապետ. Գարագոչ Եպիսկոպոս՝ որ սաստիկ հակառակ էր կաթոլիկութեան՝ լսելով զայս աւելի կը զայրանայ և իր դժգոհութիւնը կը փոխուի ատելութեան ընդդէմ Տէրոյենցի, որ և պատճառ կենթադրուի այս այլադաւան հատուածումին. Նոյնպէս Կարապետ Պատրիարք, որ հաշտ չէր հռոմէական գաղափարներու հետ՝ կը սրդողի երիտասարդ վարժապետին. Տէրոյենցն է այդ կաթոլիկ ոգին երիտասարդ վարդա-

պետներուն Ջամբոզը, կրսեն ու կը կրկնեն։ Թէ ո՛րչափ իրաւացի էր այս կասկած՝ չգիտենք, բայց իր մասին յաճախ համբաւուած կաթոլիկ միտումներուն նախաշաւիղն եղած է այս պարագան։ Ժամանակին Հայ մեծատուններն՝ մանաւանդ անոնք որ քիչ շատ լուսաւոր միտք ունէին և պառակտումի առիթներէ օգուտ քաղելու չափ կարօտ չէին այդգոյն վէճերու կարևորութիւն տալու՝ իբրու դարէ մը հետէ հաշտ աչքով կը նայէին աստուածաբանական տարբերութեամբ մը հատուածեալ ու կաթոլիկ կոչուած Հայերուն հետ, որ դեռ կը յաճախէին լուսաւորչական եկեղեցին, և Մխիթարեանց իրաւախոհ ներգործութիւնն ու ազգին բանիբուններուն միաբանասիրութիւնը կը ներշնչէին այս վերջիններուն անխտրական ոգի մը, որմէ ազդուած ըլլալու են նաև Տէրոյենց ու իր լեզուագէտ ժամանակակիցները (1)։ Բայց 1810ի առենները Յովհաննէս Պատրիարքի նախագահութեամբ գումարուած աստուածաբանական մեծ ժողովներուն ձախող հետեւանքն (2) հակառակ սիրահրաւէր տեսակէտին երկուստեք խօսուած ճառերուն ու Հ. Մկրտիչ Աւգերեանի Աստուածաբանութեան (3), որուն մէջ կը

(1) Ամիրաները՝ շատ քիչ բացառութեամբ՝ հարիւր հարիւրյիսուն տարիէ հետէ տեսականապէս աւելի մօտ էին Կաթողիկութեան, ինչպէս Յովհաննէս Կոլոտ եւ Յակոբ Նալեան Պատրիարքները. որոնց հեղինակած թարգմանած ու թարգմանել տուած գիրքերը մեծ մասով հռոմէական ոգի մը ունին :

(2 Պատմութիւն Ա. Պէրպէրեան :

(3) Այս աստուածաբանութիւն ձեռագիր կը մնայ դեռ, ինչպէս կը յիշէ Հ. Սարգիս Թէոդոր, Պատմ. Մուրատ. վարժ. հատ. Գ. էջ 205 :

Ջատագովէ հայադաւան եկեղեցւոյ արարողութիւնը, լծորդուած խստասրտութեան հին հաշիւներու և նորին մեքենայութեանց հետ՝ զօրացուցած էր հասարակ ժողովուրդին մէջ հակառակ զգացումներ, որոնց եռանդը կը բորբոքէր ամիրաներու երկփեղկեալ ուժգնութիւնը։ Անոնց հետ էին նաև դաս մը հայ վարդապետներ ու քահանաներ ալ, որ աւանդական զատուցումով մը հաշտ չէին հայեր կաթոլիկ վարդապետներուն և աշխարհականներուն. հակառակութեան ոգին կաճէր անդադար՝ մանաւանդ Պոլէճեանց անհանդարտութեամբը. մինչև որ յատուկ ազգապետ ու եկեղեցի չինելով՝ բոլորովին որոշեցան ([1] ։ Այն ատեն խրամատը կարելայն էր. Տէրոյենցի ենթադրեալ միտումները չէին կրնար ստանուլ կամ ստանուլ տալ անկէ. Խիստ Գարագոչեան ալ ունենալու էր աւելի հին ներքին պատճառներ գրելու մինչև Պոլիսի Պատրիարքարանը՝ թէ երիտասարդ վարժապետը չխտրեր Հռոմ՝ը, կասկածելի է։ Զինքը վտարելու խօսքեր անգամ կը դառնան, ու կազատի բարձր միջամտութիւններով։ Միւհէնտիս Յովհաննէս աղա տպարանապետին հայրը՝ Միւհէնտիս Գէորգ ([2]) աղա՝ կը ներկայացունէ Տէրոյենցը Պալեան Գրիգոր ամիրային, և կը յայտնէ անոր վտարումի խնդիրն իր պարագաներովը. ճար-

([1] Համաստանցի Յովհաննէս Պատրիարքի (1781) ու Զաքարիա Պատրիարքին համաձայնէն ետեւ՝ Հռոմէականները կը յաճախէին լատին եկեղեցին, այլ դեռ չէին զատուած յատուկ եկեղեցիով ու պատրիարքարանով :

([2]) Պոլիսի առաջին Հայ երկրաչափը, որ յորջորջուած է այդպէս *միւհէնտիս* անունով :

տարապետ ամիրան գործը կարգադրելով՝ կը փրկէ երիտասարդ դատապարտեալը, և այսպէս կըսկսի Տէրոյենցի ու Պալեանց միջև սիրտի սերտ յարաբերութեանց նախաբանը։

7

Ասոնց վրայ Տէրոյենց նորէն կը դառնայ Պրուսա՝ չկրնալով պաշտօնավարել Կարապետ Պատրիարքի Պոլիսի մէջ նշանակած մէկ աղմըկայոյզ Թաղը։ (Այդ դարձին է՝ որ քաղաքին մօտ անտառի մը մէջ տասն օր անձրևի կը բռնուի և ջրողող վիճակի մը մէջ կը դատապարտուի պառկիլ համետի մը վրայ. իր իսկ բերնէն լսած եմ զայն՝ երբ ձմեռ առաւօտները կանուխ եկեղեցի գալ կը յորդորէր տղաքը, և ցուրտէ ու չարքաշութենէ չվախնալ կը պատուիրէր անոնց՝ օրինակ բերելով իր առողջ ծերութիւնը)։ Եւ նորէն իր քաղաքացիներուն խընդրանքով կը սկսի դասախօսել հոն։ 1826ին նորէն վանք կերթայ, ուր կը վանապետէր Ստեփան վարդապետ. քիչ մը ժամանակ ալ հոն մնալէ ետեւ՝ 1828ին կերթայ Ատաբազար դասախօսելու Ս. Հրեշտակապետի դպրոցը. և 1830ին սկիզբները ամուսնանալով՝ կուգայ Նիկոմիդիա, ուրկէ՝ ատեն անցնելէ ետեւ՝ վերջնապէս կուգայ Պոլիս հետեւեալ պարագաներով. Սպարապետութեան Դրան համար կը փնտռուէր յաջող Թարգման մը Ֆրանսերէնի տաճկերէնի. Ստէֆանաքի պէյ յոյն պաշ—

տօնակալը, որ Պրուսայէն կը ճանչնար Տէրոյենցը՝ կըսէ. սպարապետ Խիւսրէվ Մէհմէտ փաշային՝ թէ ինք ծանօթ էր հմուտ երիտասարդի մը, որ շատ յարմար է այդ պաշտօնին. փաշան կուզէ անգամ մը տեսնել. լուր կը ղրկեն՝ մինչ Տէրոյենց ալ լաւագոյն բաղդի մը ակնկալութեամբ՝ կը պատրաստուէր Պոլիս գալու. անմիջապէս ճամբայ կելնէ ու մայրաքաղաք հասնելով՝ կիջեւանի Պալեանց բնակարանը։ Հոն՝ իր գեղջուկ հանդերձին և անցոյց տարազին բերումով՝ տնեցիներուն ազնուապետական զգացումներուն անհաճոյ կերևի, և առաջին իրիկունը կը դնեն զինքը վայրայարկ սենեակ մը։ Հետեւեալ օրն երբ տանտիրոջ կ՚ ներկայանայ՝ կը հրամցունեն բազմոցին վրայ նստիլ և ներկաներէն բանգէտ անձնաւորութեան մը միջոցով՝ կը դրգռեն զինքը խօսիլ ուսումնական նիւթի մը վրայ. երբ բերանը կը բանայ երիտասարդ պանդուխտն և կը խօսի կէս ժամու չափ՝ պարզամիտ ունկնդիրները կապշին կը մնան այդ շէրպէքալը վարժապետին իմաստութեան վրայ, որ ժամանակին տիրող տգիտութեան մէջ չքնաղ իմն կը թուէր. զայս անձամբ պատմած է մեզի բարեկիշատակ Տիվլիթեան Յակոբ էֆ.։ Հետեւեալ օրը կը ներկայացունեն Տէրոյենցը Խիւսրէվ Մէհմէտ փաշային, որ նաև խորհրդական էր բարեյիշատակ Սուլթան Մահմուտ կայսրին։ Հոն կառաջարկուի իրեն թարգմանել Ֆրանսերէն էջ մը բան ի ներկայութեան լեզուագէտի մը. Տէրոյենց հազիւ տասը քանի տող արագ արագ Թուրքերէն կարդացած էր Ֆրանսերէն բնագրին վրայ, փաշան, բաւ է,

Թուրքերէնի պէս կը կարդար կոր Ֆրանսերէնը, անցի՛ր գործիդ գլուխը՝ կըսէ հրճուելով։ Ինք այն օրէն կըլլայ Թարգման Սպարապետութեան Դուռն՝ ինչպէս նշանակած ալ է Vapereau [1] Երեւելի արանց բառագիրքին մէջ, և կը նուիրէ իր պարապոյ ժամերն իր նախասիրած պատմականին ու փիլիսոփայականին մշակութեան. Ֆրանսերէնէ իր առաջին թարգմանութիւնն ալ՝ Ժընէվցի փիլիսոփային Քաղաքական Իրաւունքի գիրքը՝ նոյն միջոցներուն կատարած է առիթով վէճի մը՝ թէ թարգմանութիւն մը կրնա՛յ պահել բնագիրին հարազատ գեղեցկութիւնը։

Բնակա՛ն էր որ իր թարգմանչական գործունէութեան ատեն սկսած չըլլար կարեւոր յարաբերութեանց Պատրիարքարանի հետ, ու միջամուխ ըլլար ատենին խնդիրներուն կողմնակի խորհրդակցութիւններո՛վ միայն, իր մտերիմ Պալեանց տունը։ Նոյն ժամանակի ամիրաները, որոնցմէ էին Պալեան Գրիգոր և ապա իր որդին Կարապետ ամիրան՝ բաժնուած երկու մասի՝ ներկայացուցիչներն էին երկու գլխաւոր կարծիքի։

Մէկ մասն՝ որ գլխաւորապէս Խասգիւղ կը բընակէր՝ առհասարակ սեղանաւոր ու մեծ առեւտուրներով զբաղած, աւելի՛ լայն սկիզբներով սընած, աւելի՛ արձակ գաղափարներու տիրողն ու պաշտպանն էր, և ունէր իր հետեւորդ բանասէրները վարժապետներն ու քահանաները, որոնց

---

(1) Բառագիրք ժամանակակից արանց՝ յԱնուն Tchamourdjian.

պետը կընանք դնել ժամանակին պատրիարք Կարապետ արքեպիսկոպոսը, տեսքով ո՛չ փառաւոր բայց ոգիով խորագէտ ճարտարախօս ու քաջաձայն քարոզիչ մը։ Բուն մայրաքաղաքին Թաղերը՝ Սամաթիան ալ մէջ առնելով՝ հետեւորդներն էին այդ ոգիին։ Միւս մասն՝ որուն բնակութիւնն էր Պէշիքթաշ, Օրթագիւղ և Սկիւտար՝ կը բաղկանար ճարտարապետներէ ու դործապետներէ, նաև Ակընցի հին տուներու յաջորդներէ՝ փարած տեղական ու աւանդական սկիզբներու և աւելի՛ պահպանական գաղափարներու ներկայացուցիչ, և ունէր իր խորհրդականներն ու վարժապետները։ Այս երկրորդ մասն էր նաև՝ որ կը պատկերէր ազգին հին ոգին՝ բաւական նման հրէականութեան։ Ամիրաներու (1) այս երկու բաժանումներուն մէջ ալ՝ անոնք որ քիչ շատ իրագէտ էին և տեղեակ պատմութեան՝ հաշտ էին ցայնվայր այլադաւան մանաւանդ կաթոլիկ գաղափարներու հետ, ու մեծ ցաւ կըզգային Պօղոս Պատրիարքի միացուցիչ գործին անյաջողութեան վրայ։ Բայց եղածը եղա՛ծ էր։ Տէրոյենց այս երկրորդ խումբին մարդն էր եղած՝ գլխաւորապէս նախ Պալեանները

(1) Ամիրաներու եւ գլխաւորապէս սարաֆ մեծատուններու վրայ դասակարգի ու անձնաւորութեանց մանրամասն տեղեկութիւններով լի տետրակ մը տեսած եմ Սկիւտար՝ հանգուցեալ Փափազեան Գէորգ ամիրայի տունը: Այդ տետրակ կը պարունակէ բաւական նոր ծանօթութիւններ՝ մանաւանդ դասակարգի մասին՝ ամիրաներու եւ պարոններու բաժանումին վրայ, որ մանրամասնութիւն մը ունի հին հռոմէական պատրիկներու բաժանումին :

ճանչցած ըլլալուն պատճառով, և Պալեաններն [1] ալ այդ խումբէն էին։ Նոյն ատեններն էր (1825-34) որ բնիկ Պոլսեցի արհեստաւոր ու միջակային դասու ժողովուրդին վրայ՝ Փոքր Ասիայէն եկող ու մեծցող ամիրաներուն առաւելակշռութիւնը գէթ կիսով չափ չէզոքացուցած էր, իր բացառիկ մեծութեամբը, Ղազէզ Արթին Ամիրան, որ բնիկ Պոլսեցի՝ արհեստաւոր դասէն ամբարձած էր ամիրայական պատուին և բարեյիշատակ Սուլթան Մահմուտ Կայսրին սիրելին եղած էր. ինք՝ իր կարգէ դուրս վարպետութեամբը չէզոք դիրք մը բռնած՝ այդ երկու խումբին և ոչ միուն յարած էր բացարձակապէս, այլ ըստ իր քաղաքավարժ խորագիտութեան և ըստ այս կամ այն կողմ լինելուն հանրական օգուտին՝ կը յարէր մերթ այս և մերթ այն կողմին՝ իր առատաձեռնութիւններովն ալ միշտ սիրելին ըլլալով հասարակ ժողովուրդին, որուն մէջ ունէր լոկ իրեն յարած խումբ մը՝ մայրաքաղաքին ամէնէն խորագէտ անձերէն կազմեալ։

---

[1] Իբր երկու հարիւր յիսուն տարուան ընտանիք մը՝ որ յաջորդաբար արքունի ճարտարապետութիւնը վարած եւ Պետութեան բացարձակ վստահութեան արժանացած է։ Նախահայրն եղած է Պալի Խալֆա՝ 17րդ դարուն վերջերն, իր վերջին ճառաւիղներէն նշանաւոր եղած է, իր գեղեցիկ արուեստին ու ճարտարութեան հետ սիրտի անարատ գեղեցկութիւն մը միացընելով անցնողը կենաց գեղեցկութենէն, Նիկողոս պէյ Պալեան, վաղամեռիկ 1858ին ...

8

Հռոմէական Հայերուն ազգային հին եկեղեցիէն պաշտօնապէս բաժնուելէն ու աստուածաբանական վէճերու դադարելէն ետեւ՝ բողոքականութիւնը ծայր տուած էր Պոլսոյ մէջ իր ամէնէն դիմահար պարզութեամբը՝ քանի մը ամերիկացի միսիոնարներու եռանդագին քարոզութիւններովը. և այս բնական բան մըն էր։ Ժողովուրդին մէկ մասին մէջ կաթոլիկութեան տարեւորեալ բերումն և աճումն՝ անոր միւս փոքր մասին մէջ յառաջ բերելու էր աւելի նոր և ուժգին բերում մը դէպի ներհակը. դէպի բողոքականութիւնն աւետարանական, մանաւանդ կրօնական և իշխանապետական կռիւներով իրարմէ պաղած և վրէժխնդիր ընտանիքներու մէջ։ Ինք Կարապետ Պատրիարք՝ կը վարուէր այդ նորոգ բողբոջին հետ ներող ոգիով, ինչպէս իր նախորդներէն շատերն հաշտ սիրտով նայած էին կաթոլիկութեան, և անոնցմէ ոմանք համարձակ գոված էին Հռոմը։ Ճարտարախօս Պատրիարքին այս միտումը տհաճութիւն պատճառած էր աւանդական ամիրաներուն, այլ ինք՝ խրախուսուած իր կողմի մեծերուն թոյլտուութենէն՝ Մայր եկեղեցիին պատերն աւետարանական առածներով նշանագրելու աստիճան յառաջ գացած էր, և այս չօշափելի նորութիւնը սարսուցած էր ազգին հնապաշտ մասը։ Տէրոյենց, որ սկիզբէն մինչև վերջ ընդհանրական կաթողիկէ եկեղեցին —հայ, յոյն, կաթողիկ ևլն.— տեսական միութեան ջեր-

մնաւնդն էր՝ բացառելով անկէ միայն բողոքականութիւնը, հանրական գործերուն միջամուխ կըլլար կրօնական այս մասին միայն, և առանձնակի կը յայտնէր իր դժգոհութիւնն իր կողմի ամիրաներուն այդ նոր ոգիին դէմ։ Օր մը՝ երբ Կարապետ Պատրիարք Մայր-եկեղեցիին դասին մէջ աթոռով նստեցունելու պատիւն ըրած էր ամերիկացի մէկ քանի երէցներու, Տէրոյենց հոն գտնուելով՝ եկեղեցիէն ետեւ ուժգնապէս կը բողոքէ այդ բանին դէմ. Պատրիարքը կը փաստաբանէ իր ըրածը. Տէրոյենց կընդդիմանայ շատ և կը յայտարարէ հրապարակով՝ որ Եկեղեցիի նոր հակառակորդներն եկեղեցիի մէջ պատուելը դէ՛մ է ազգին ոգւոյն։ Թէպէտ պատմութիւնը չյիշեր՝ բայց այսօրինակ պարագաներ ըլլալու են պատճառ անկումի Կարապետ Պատրիարքին, խորհուրդով աւանդական ամիրաներուն (1), և ամբառնալուն (1833) Աղաւնի Ստեփանոս եպիսկոպոսին (երէց աշակերտը Գարագաշի և երէց ընկերը Տէրոյենցի)։ Անկէ կըսկսի Խասգիւղի մեծերուն և գրագէտներուն Տէրոյենցի դէմ հակակրութիւնն ալ. անկէ՛ է նաև Տէրոյենցի՝ իր կուսակից պաշտպաններուն առջեւ բարձրանալուն համեմատութեամբ՝ ոսոխ

(1) Ժամանակին ամիրաներն էին գրեթէ միայն՝ ժողովուրդին գործնական ընդհ. ժողովը, որ կը ձգէին ու կընտրէին Պատրիարքները եւ կաթողիկոսները անգամ։ Գէորգ կաթուղիկոսի ոչ-պատշաճական ընտրութիւնն եղած է՝ Սկիւտար հանգուցեալ Սուրէնեան Յովհաննէս էֆ.ի տանը՝ նախընտրութեամբ ինք Տէրոյենցի, ինչպէս կըսէր ինք, ու կը հաստատէր իր հաւանած կաթուղիկոսին Ս. Գիրքի հմտութիւնը։

հակակշիռներուն միջոցով խնայլն ու չարաւ յորջորջուիլը։

Այն ատենը Պոլսոյ մէջ հռչակ հանած ուսումնականներէն էր Գրիգոր պատուելի Փէշտիմալճեան, որ հասուցած էր շատ աշակերտ, հրատարակած էր բազմաթիւ դասական գործեր և սիրելին եղած էր Ղազէզ Արթին ամիրային. իմաստասէր ու գրող մարդ, բայց զուրկ եւրոպական լեզուէ ու միտքի բարձր տրամադրութիւններէ։ Պոլսեցի ժողովուրդն ալ կը մեծարէր զինքը բացառաբար, ու ամիրաներէն շատերը մեծ ռաբունի ըրած էին զինքն իրենց. իր բանն անցած էր պատգամի կարգ (1)*։ Երբ առաջին անգամ անոր կը ներկայանայ երիտասարդ Տէրոյենց՝ կընդունուի մեծ յարգանքով, վասն զի Փէշտիմալճեան կը կռահէ անոր կանխահաս հմտութիւնները, և ապա կարեւոր խնդիրներու մէջ խորհրդակից կըլլայ անոր։ Նոյնպէս Մխիթարեանց Պոլսոյ ներկայացուցիչներն՝ երբ նախկին ծանօթութեամբ կը հասկընան Տէրոյենցի աջողութիւններն՝*

(1) Բազմահմտութեան ու լեզուագիտութեան կողմէն Տէրոյենցէն եւս ընդհուպ՝ գրաբառ լեզուի վայելչութեան անվէճ լրջութեան եւ զգօնութեան կողմէն իրեն հաւասար եւ նախընթաց է Փէշտիմալճեանը, որ բաց ի Լուսաշաւիղէն, Ընդարձակ Քերականութենէն, Դիմառնութենէն ու Տրամաբանութենէն՝ ունի եւս ձեռագիր գործեր: Ասոնցմէ տպուած են միայն Գովեստ ի վերայ Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյն 181?ին Օրթագիւղի Մայր Դպրատան մէջ գրուած մասնիկ մը՝ ձեռամբ Աւետիսի Անսօնեան (Եղբայր Վսեմ. Սերվիչէն էֆէնտիի), որուն վճիտ գրաբառն ու ներբողական խիստ սարուածքը Վենետիկի արտադրութեանց հաւասար կը կացուցանեն պօլսեցի ինքնաբոյս գրագէտին արժանիքը:

համակրանքով կը մտերմանան իրեն, և ինք կըսկսի քաղել անոնցմէ ալ նոր օգուտներ՝ տալով փոխարէն Հայ եկեղեցիին սովորութեանց վրայ մանր ծանօթութիւններ ու ձեռագիրներ[1] ալ։ Իր թարգմանչական ու մասնակի դասախօսական պաշտօններէն դուրս՝ միայն այդ ուսումնական շրջանակն եղած է ցայն վայր իր բանասիրական պարապումներուն զօրավիգն ու տածիչը։ Բայց Պրուսայէն գալէն մինչեւ 1835՝ իր ամէնամեծ պաշտպանն ու մտերիմն եղած է ծերունի սպարապետ Խիւրէվ փաշան, որ թելադրեալ անոր ուշիմութենէն՝ կառաջարկէ տալ իրեն թարգմանչական պէրաթ մը յորդւոց որդի, բայց ինք Տէրոյենց չկընար ընդունիլ՝ առարկելով թէ միայն իրեն, — փաշային — պաշտօնավարութեան առեն կընայ ծառայել այդ գործին մէջ։

Խիւսրէվ փաշայի համակրութիւնը կարի՛ ջերմ եղած է Տէրոյենցի վերաբերումով. իր հին հայու շէրպէթան *ու* ճիւպպէն *անհաճոյ երեւալով այդ փաշային՝ օր մը յանկարծ կը յանձնարարէ փոխել այդ զգեստը, թէ ոչ «աչքիս մեռեար» կըսէ։ Հայ թարգմանը չլսելու կը զարնէ, ու հետեւեալ օրը չերթար պաշտօնատունն՝ հիւանդութիւն պատճառելով։ Այսպէս քանի մը օր բացակայ կըլլայ Դուռնէն՝ մինչեւ Սպարապետին գործակատարը կու գայ կը գտնէ զինքն և ստիպելով կը տանի պաշտօնա-*

---

[1] Վենետիկի Մխիթարեանց համար Ոսկերեանի Մատթէի մեկնութեան հին ձեռագիր մը ամբողջապէս օրինակելով՝ յղած է Վենետիկ ըստ խնդրանաց Միաբանութեան։ Տե՛ս նաեւ առ այս՝ Հ. Յովսէփ Գաթըրճեանի *Դեղծիք իրաւախոհիին* յառաջաբանը։

տունը. հոն առանձնական սենեակի մը մէջ՝ կրակսի այպանել զինք Թարգմանն այդքան ընդդիմութեանն համար, ու կը յայտնէ թէ փաշան շատ համակրած է իրեն և համակիր պիտի մնայ այնպէս՝ եթէ միայն հրաժարի իր այդ չկամութենէն։ Եւ մտերմական զրուցատրութիւններէ ետև՝ գործակատարն յանկարծ նստած տեղէն ցատկելով «տե՛ս, փաշան յատկապէս քեզի համար ձեռք մը հագուստ և ֆէս պատրաստել տուած է» կըսէ ու կը բանայ դարակ մը, ուր դրուած էր ալաթուրքա հագուստ և ֆէս մը «Հագի՛ր տանք, օ՛ն, և գնա՛ փաշային. լա՛ւ կըլլայ եթէ անսաս»։ Երիտասարդն ա՛լ չկրնալով դիմանալ՝ կը փոխէ հագուստն և կը ներկայանայ փաշային այդ նոր տարազով. տասը վրայ Սպարապետն ալ կը հրճուի ու մեծարանքով կը պատուասիրէ համակերպող Թարգմանը։ Այսպէս ինք Տէրոյենց կըլլայ, կըսեն, Պոլսոյ մէջ առաջին անգամ ֆէս դնողը, հազարաւոր գալբագձերու մէջ առաջին ֆէսը։ Մինչև 1835ի վերջերը՝ կը պաշտօնավարէ Սպարապետութեան դուռն այդ նոր հանդերձանքով. հո՛ն է որ կը ներկայանան իրեն առաջին առիթներն աւելի՛ ևս սրելու իր միտքն՝ եւրոպական ու պետական գաղափարներու և բարքերու հետ անմիջական շփումներու մէջ։ Իբրև փոխանորդ Թարգմանն Սպարապետին՝ շատ անգամ առիթ կունենայ տեսակցելու դեսպանական անձնաւորութեանց հետ ու հետզհետէ առաջ երթալով դիւանականի՛ն ալ մէջ՝ կառնէ ճարպիկ նկարագիր մը։ Սակայն իր բանաստեղծական ձգտումներուն պատճառով այնքան տաքսրտութեամբ չյարատեեր այդ

պաշտօնին մէջ։ Արդէն քանի մը անգամ ալ յայտարարեր էր փաշային՝ որ եթէ ինք պաշտօնանկ ըլլայ ապարապետութենէ՝ ա՛լ առ յաւէտ պիտի թողու Դուռը։ Եւ իրա՛ւ ալ, Խիւսրէվ փաշայի հրաժարումէն անմիջապէս ետքն՝ հակառակ իրեն եղած խոստումներուն՝ Տէրոյենց ալ կը հրաժարի թարգմանչութենէ։ Աղաւնի Ստեփանոս Եպիսկոպոսի պատրիարքական ընտրութիւնն ու մէկ քանի աւագ եկեղեցականներու և Հայ մեծամեծներու յորդորներն ալ հզօր պատճառներ եղած են այդ վիճակափոխութեան. երիտասարդ փիլիսոփան այսպէս ամփոփուելով տակաւ գրագիտական նեղ շրջանակին մէջ՝ ա՛լ բովանդակապէս կուտայ ինքզինքն իր բանասիրական բերումներուն։ Սամաթիայէն կը փոխադրուի Սկիւտար Եէնի-մահալլէ թաղը, ուր ձեռք կը զարնէ կազմելու իրեն յատուկ մատենադարան մը, որ՝ մանաւանդ ետքերը Պալեան Կարապետ ամիրայի օժանդակութեամբ՝ հասած էր նշանակելի ճոխութեան. այդ խուց-մատենադարանին մէջ է որ Պրուսացի դպիրը — ինչպէս կանուանէին զինքն այն ատեն — ճգնաւորի կենցաղականով մը փակուած՝ օրը տասներկու ժամ կաշխատի եղեր կարդալով գրելով՝ իբրև դադարի զբօսանք իր գլխաւոր ընդմիջումներն ըլլալով դիմացի թաղային դպրոցն այցելութիւններ ու. բոլորի յառաջադէմ երիտասարդներուն ձեռնկալութիւններ՝ հայերէնի և օտար լեզուի ուսումներու մէջ։ Իր այդ խուցին մէջ է՝ որ կը ձեռնարկէ թարգմանել նաև Լամընէի Անխտրութիւն ի հաւատոյս հինդ ստուար հատոր գործը գրաբառ, զոր ապա Խ. Գ. Միսաքեան հետը

Փարիզ տարած ըլլալով՝ Թարգմանիչը քանի տարի կարօտը քաշեց իր ձեռագիրին ու չկրցաւ հրատարակել։

Այսպէս՝ մինչեւ 1836՝ ժամանակին ուսումնական շրջանակներուն մէջ բռնած էր արժանապէս փիլիսոփայի մը դիրքը, բայց ոչ-հայական իմաստովը, եւ Պոլիսի մէջ ալ հաստուցած էր մէկ քանի աշակերտներ ու հետեւողներ։ Իր հին ոսոխներն ա՛լ դադրած էին իրեն հետապնդելէ, ու կարգէ դուրս քանի մը արկածներ ալ ամփոփած էին աւելի պաղարիւն գործունէութեան մը մէջ իր երիտասարդական եռանդը։ Իբրեւ լեզուագէտ-բանասէր միա՛կն էր ինք Պոլիսի մէջ. իրմէն բաւական առաջ միայն Պալաթի Գէորգ պատուելին էր որ ուսումնասիրած էր եբրայեցերէնը լատիներէնն եւ յունարէնը զուգընթաց հայերէնին(1)։ Բայց պաշտօնական դպիրին կարծր՝ առանձնացեալ կենցաղն ու մարդախոյս փիլիսոփայութիւնը շատ արդիւնաւոր եղած չէին. մանաւանդ ետեւ ալ չէր ունեցած յա-

(1) Գէորգ դպիր Տէր Յովհաննէսեանը՝ թարգմանած է նաեւ եբրայական բնագիրէն Սաղմոսը, որուն ձեռագիրը տեսած եւ կարդացած ենք եւ որ ունի բանասիրական յատուկ արժէք։ Կը գտնուի Արմաշի գրատունը։ Իր անձնական ճոխ գրատունին մէկ մասը՝ որոյ ցանկին մէջ կը գտնուին իր յատկանշական փոքրիկ ձեռագիրով ծանօթութիւններ՝ Պալաթի գրատունին մէջ է, ուր տեսանք նաեւ Թէոդորոս անուն Աւստրիացի մատենագիրի մը հինգ հատոր երեքլեզուեան (թուրք, լատին եւ գերման) ընդարձակ բառագիրքին լուսանցքներուն մէջ իր ձեռագիրով նշանակուած ամբողջ հայկական բառացանք մը, որ թուի թէ իր հեղինակած պարսկերէն բառարանին ծառայած է իբր [illegible]։

Ջորդ մը՝ շուրջ 25 տարիէ ի վեր։ Բացի Եզեկեան Յովհաննէսէն՝ նոյն ատենի գրիչներուն մէջ չիկար եւրոպական լեզուի հմուտ մէկը. առանձինն ջանքով յայն կրթուողներն ալ՝ տուած էին ինքզինքնին կա՛մ բժշկականութեան կա՛մ սեղանաւորական ու վաճառական գործառնութեանց։ Միայն Վենետիկի պոլսական վարդապետները կային, որ հաստատուած ըլլալով հայերուն մէջէն ամէնէն սիրելիներն էին լուսաւորչականներուն և սիրողներն անոնց։

Իր առաջին մտերիմ ամիրային՝ Պալեան Դրիգոր ճարտարապետի՝ որդին Կարապետ աղա նոյն ատեններն է որ կը բարեկամանայ Տէրոյենցի հետ՝ խմացականէ աւելի հաստկի միճակակցութեամբ, և զինքը մասնաւոր դասախօս կը կարգէ իր քեռորդիներուն՝ Սերվէրեան եղբարց։ Այս անհատական խրախուսանքէն ու իրեն տրուած ամիրայական կարեւորութենէն թելադրեալ՝ Տէրոյենց կը հիմնէ նաև 1836ին իր թաղին մէջ յատուկ դասարան, ուր կը յաճախեն քանի չափ երիտասարդներ՝ ուսանելու համար լսարանական մասնաւոր եղանակով հայերէն ֆրանսերէն ու պատմութիւն. այդ դասարանին գլխաւոր աշակերտներն եղած են Ումէտ էֆէնտի Պէհզատ և Ա. Սագայեան պատկերահանք ու Պալեան։ Երկու տարիի չափ կը շարունակէ այդ լսարանական դասերն ու իր դասարանը կըլլայ Սկիւտարի մէջ իբրեւ տրբրանոց հռչակաւոր ճեմարանին։(1)

(1) Հին աշակերտներն՝ այսպիսի գիտուն անձնաւորութիւններ սովորութիւն ունէին առանձինն յարկերու մէջ դասախօսելու

10

Հազար ութ հարիւր մէկէն մինչև հոս՝ Տէրոյենց կը հասնի այս երիտասարդական նախընթացներով իր երեսուն և հինգամեայ հասակին. տարիք մը՝ ուր ա՛լ մարդ կը բերուի առնել վերջնական նկարագիր մը՝ ըլլալու համար այր կատարեալ։ Սակայն լրութեան այդ դրոշմն աւելի առաջները տպաւորած ըլլալու է իր հոգիին վրայ որոշ խորաքանդակներ, որ թերևս աւելի՛ կանուխ ալ պիտի տային իրեն վերջնական ձուլուած մը՝ եթէ վիճակի ու վայրի յաճախ փոփոխութեանց վրայ ժամանակակից հոգեւոր խնդիրներու (1) երրադարձ յորձանքը՝ չխռովէր նաև իր հոգեկանին ալ ներդաշնակումը։

անոնց՝ որ կը բանաստեղծէին. այս ձեւ դասախօսութիւնները տեսակ մը փոքրիկ արեւելեան համալսարաններ էին, որոնց նախկին օրինակը տուած է 17րդ դարին կէսերը Աստապատցի Աբրահամ եպիսկոպոս՝ իբրեւ նախահայր Պոլիսի արդի գրագէտներուն, իր աշակերտը՝ Պաղտասար դպիր Կեսարացին՝ շարունակած է այդ ձեւը, ինչպէս Նալեան Յակոբ Պատրիարքն եւ իր աշակերտ Արսէն դպիրը * եւ այս դարիս սկիզբը Մեսրոպ Թաղիադեան՝ Քուզկունճուգի կողմերը. Միջիգայ Պօղոս՝ շուկան խաներու մէջ եւ այլք այլուր: Եւրոպական *իւնիվերսիթէներու* ծագումն ալ այս ձեւ եղած է. տես մանաւանդ Թ. Քարլայլի *Դիւցազնն իբրեւ գրագէտ:*

* Արսէն Դպիր Պոլսեցի՝ ունի երկ մը *Գիրք Սահմանաց* կոչումով. տպ. ՌՃՁԸ. լեզուն ռնն եւ իմաստները վայելուչ են ու կրնան տալ իր ժամանակի պարապումներուն վրայ ճիշդ ճաշակ մը:

(1) Տե՛ս Պատմութիւն Ա. Պէրպէրեան (էջ 126—127) կաթոլիկ եւ լուսաւորչական յարանուանութեանց երկպառակիչ վէճերն ու բանակռուութիւնները:

Անցուցած երիտասարդական բուռն աշխոյժը գրեթէ միշտ զուսպ և հլուական զբաղումներու մէջ, անցած նաև հսկողներու, վարողներու, դշարողներու ալ փորձերէն. ամուսնացած ղաւակի տէր եղած ու համբաւեալ մայրաքաղաքին մէջ շինած իրեն համար համբաւ մը ընդարձակ, տիրած քանի մը լեզուներու, ստացած քանի մը մեծ անձնաւորութեանց տրամախոհեալ համակրութիւնը՝ կը մնար իրեն ընտրել իր բերումներուն և պարզ խորհրդասիրութեանց յարմար տեւական ասպարէզ մը։

Գրագէտ մըն էր ինք, բայց գրագէտ մը ո՛չ արդի ո՛չ ալ իր ժամանակին միտքով. իր առած վանական նախակրթութիւնը իր օրինափակ վարքն և լուրջ մատեաններու ընթերցանութիւնը՝ կազմած էին զինքն աւելի սիրտի և հոգիի քան միտքի գրագէտ մը, արևելեան հին իմաստութեամբ կրօնաւորեալ աշխարհիկ գրագէտ մը։ Իր հոգիին մշտնջեան սնունդ եղող Աստուածաշունչն և հայրապետական գիրքեր ու շարականներ՝ կերտած էին իր բնազդական հոգետեսութեանց վրայ լուրջ խորունկ և փաստաբանեալ պաշտօնասիրութիւն մը և ճշմարիտին համար անահ պաշտում մը, որ առարկայօրէն մեծ Գեղեցիկին փիլիսոփայական պաշտումովն ու ենթակայօրէն աւանդական յայտնութեանց դաւանութեամբը կամրապնդի։

Սեմական սո՛ւր և անզարդ միաստուածութիւն մը ներշնչուն՝ պսակուած քրիստոնէութեան տուեալ տեսլականներով՝ մատաղ օրերէն կաթած ըլլալու էր Տէրոյենցի մեկնակ հոգիին յատակն և օր օրի հիւսած հոն աստուածաշնչական հոյզ և հիւթ անկուած

մը, որով մարդ՝ իր հասուն օրերէն օր մը՝ թօթափելով ուր ուրեմն իր պատանեկան անփաստ ախորժակներն իր նախապաշարումներն ու յարաբերական ժամանակեայ տեսութիւնները՝ դէմ առ դէմ կու գայ տիեզերական անհուն բովանդակին ու անոր անըմբռնելի ըմբռնումին։ Մանկանացուին բովանդակին վրայ հիացում մըն է կը չանթէ հոն, և մարդ կոչնչանայ իր կանխակալ առեղծուածներովը, որպէս զի վերստին ամբառնայ հոգետեսական (intuitif) արագութեամբ իր տարրչապատկեր լրութեանը։ Թափով այդ հարկաւոր չքացումին՝ արարածը կը նկատէ հոն բովանդակապէս վսեմ էութիւնն ուժգընագոյն դիմահարութեամբ, և կերկրպագէ անոր իր նորոգ էութեամբը՝ տեսնելով անձին անմիջական յայտյանդիմանութեան մէջ անոր յայտյանդիման փաստն ու փառքը։

Հոն՝ լուսաւորեալ մարդն անհորիզոն տեսականներու հանդէպ հարկադրուած է ընտրել երկու մեծ չաւիղներէն մին, կամ խորհողի անկաշկանդ թարթափումներով ընթանալ իմաստասիրութեան նշանակած զատ գիծին վրայէն՝ առանց առնելու որոշ գոյն, հաստատ կայք, մինչև որ ինք հանճարը մատնացոյց ընէ ըմբռնումի նոր ու արձակ ձեւ մը, կամ ընդունիլ անճիկ աւանդական ըմբռնումն՝ իր թանձրըրացեալ ու վերացեալ ամբողջ փուլերովը, և ջատագով կալ անոր։ Այս երկրորդ չաւիղն՝ որ դիւրագոյն էր և յարմարագոյնը ժամանակին ոգիին՝ ընտրած է Տէրոյենց այդ իմացական վերակենդանութեան առեն, ու այդ ճանապարհագլուխէն է՝ որ յետադարձ ակնարկ մը նետելով իր նախըմբռնում-

ներուն յորդ դէզին վրայ՝ Թուլի չա՛տ խնայած է անոնց ու չէ կըրցած զատուիլ անոնցմէ վեհանձն ոստումով մը՝ մինչև նշանախեցներէն իսկ։

Անոնց, այո՛, Պիւթագորի Արիստոտէլի ու միջին դարու դասական աստուածաբանութիւններով թրուած փիլիսոփայութիւններէն, Եսայիի, Դաւիթի, մեծ ու փոքր մարգարէներուն, աղեքսանդրեան ու տիեզերական ժողովներու իմաստութենէն սկսեալ՝ մինչև անցեալ դարու՝ Մոնդէսքիէօյի, Կ. Մալլէյի, Վօլդէրի ու Կովդլինի անգամ փիլիսոփայութեան, Ագուինացիի, Սկոդոսի ու Նալեանի աստուածաբանութեան, անձեռնարկելի սկիզբներու և զրոյցներու, ինքնորէն անոնց փարելով՝ ձայնարկած կը Թուլի իր նախասիրած ջոջ գաղափարներուն իբր անընտրաբար «Ո՛ն, եկա՛յք զհետ իմ» և նոյն հետայն խոտացած ամփոփուած կրօնքի մը ամէնասուր ձայնովը՝ գոչած յանդիման իր Արարչին «Օրհնեա՛ անձն իմ զՏէր», և ուխտած օրհնել զայն յաւիտեան՝ անբողոք համակերպութեամբ մը անոր անհաս ու հասկընալի կողմերուն։

Այդ օրերէն, ա՛յս ձեւ օրհնութիւնն եղած է հաւանաբար Տէրոյենցի սիրելի կանոնաբանը, իր խիղճին ու միտքին ալ նուիրական առանցքը, որուն վրայ ոքնեցաւ ներդաշնակել յիսունէ աւելի տարիներ իր մատենագրական բոլոր պաշարները, և ջանաց ծառայել անոնցմով Աստուծոյ ու Եկեղեցիին։

ԳԼՈՒԽ Բ.

1838-1860

1

Անկատեալ ձախողակներու հետեւանքով՝ ա՛լ խափուցուած էին 1815էն 1830ի կրօնական կռիւները. հռոմէադաւան մասը բոլորովին միացունելու համար տեսական համաձայնութիւններն՝ յանգած էին գործնական անկարկառելի տարաձայնութեանց: Պատրիարքարանով ու սեպհական եկեղեցիներով կաթոլիկ տարրին պաշտօնական բաժանումը՝ վերջ տուաւ միանգամ առ միշտ միաբարական հին ձեռնարկներուն, և մեծամասն հայերն ալ՝ ամփոփուելով եկեղեցիին վաղեմի սահմաններուն մէջ՝ ա՛լ յագեցած կը թուէին այդ դարաւոր բանախնդրութիւններէն: Ժողովուրդն ամփոփուած իր օրական գործունէութեանց մէջ՝ կը հանապազորդէր իր աւանդական գործօն գնացքը: Հոգալ ժողովուրդին առօրեայ պէտքն ընկալեալ հին վարդապետութեանց վրայ՝ ա՛յս էր հոգևորական մատակարարութեան ոգին: Զարգացեալ փոքր մաս մը՝ տակաւ տալու վրայ էր ինքզինքն աւելի՛ նոր ու կարևոր խնդիրներու, դպրոցներու բարգաւաճումին, եւրոպական գաղափարներու աճումին և լեզուագիտութեան. աշխարհաբառ լեզուն սկսած էր ծայր տալ, ու Վե-

Նետիկի վանքն ալ՝ ձեռնարկած էր մուցունել աստուածաբանական վէճերը բանաստիրական կէս աշխարհիկ հրատարակութիւններով՝ տակաւ անօսրելով իր վարդապետական արտադրութիւնները։ Ամերիկայէն նոր եկած երէցներու եռանդով՝ պարզ ձեւի մը տակ բողբոջած կրօնական հարցեր կը շահագրգռէին ժողովուրդին միա՛յն պարզմիտ ու կողմնական պատճառներով մեծամասնութենէն ուծացած փոքրամասնութիւնը՝ դիւրահրապոյր իր կարի սահմանափակ ծանօթութեանց բերումով և շլացած բոլորովին նոր տարազներու երեւոյթէն։ Այսպէ՛ս կըսկսէր բողոքականութիւնն ալ 'ի Հայս։

Հին ամիրաներու դասակարգն անհետանալու վրայ էր վարչական թատրէն՝ մէկ մասին հրաժարումովն աշխարհի՛ ալ թատրէն ու միւս մասին՝ ամէն մեծութեան կցորդ նուազումի ճակատագիրովը. որով գործերը կանցնէին տակաւ ժողովուրդին արհեստաւոր ըսուած դասին ձեռքը՝ մանաւանդ յորմէհետէ սկսած էր փայլիլ Պէզճեան՝ որ խազէզ արհեստաւորութենէ բարձրացած էր ամիրայութեան ու փողերանոցի տեսչութեան՝ ձեռնկալութեամբ Տիւզեանց ու Պալեանց։ Հին ոչ-կաթոլիկ տուներէն միայն Տատեանցն ու Պալեանցն և քանի մը սեղանաւորներ կը տեւէին յաջորդականութեամբ մը՝ առաջիններն իբրև վառօդապետ Տէրութեան ու Պալեաններն իբրև ճարտարապետ. մէկ քանի նորամբարձ ամիրաներ ալ զբաղած էին աւելի՛ իրենց անձնական գործերով. 1835էն ի վեր բարձր դասակարգերու դէմ համր տրտունջ և հոսանք մը զօրանալու վրայ էր հետզհետէ հանուրին մէջ՝ բաւական իրաւացի պատճառներով։

Ժամանակին երիտասարդներն՝ սկսած էին թօթուել տեղական հին սահմանափակութիւնները. Եւրոպայ բնակող եւրոպացիներուն հաղորդակցութիւնն և իտալացի վաճառականներու և սեղանաւորներու հետ յարաբերութիւններ՝ նոր բարքեր մը կանցունէին նոր հասակներու մէջ։

Եւրոպական գաղափարներ ու լեզուներ միամըտօրէն կասպնջականուէին հայ յարկերու տակ, ու երիտասարդներէն մաս մը սկսած էր ուղևորիլ Եւրոպա 'ի կատարելագործութիւն. Տէրոյենցի ուսումնակից ու երէց մտերիմը՝ Րէստէն (1) բժիշկ վերադարձած էր Եգիպտոսէն (1830)՝ իր համալսարանական վկայագիրին հետ փորձառու բժիշկի համբաւով մը, և քանի մը տարի Ատաբազար ու Արմաշ մնալէ ետև՝ անցած էր Պոլիս։ Բժիշկ Սերվիչէն (Սերովբէ Վիչէնեան) ալ նոյնպէս Պոլիս պիտի անցնէր՝ մէկ քանի տարիէն՝ իր աշխատակիցներուն հետ, բայց ժողովուրդին համար չիկար դեռ բարձրագոյն կրթարան մը. մասնական ու թաղային հին դպրատուններէ զատ՝ չունէին կեդրոնական կանոնաւոր կրթարան. հարուստներու զաւակները՝ կը դաստիարակուէին առանձինն իրենց տուներուն մէջ՝ շնորհքով

(1) Րէստէն Միքայէլ Տէր Պետրոսեան Պասկանեանց՝ Կոստանդինուպոլսեցի էր. ծնած հաւանաբար 1774—1776ին. մանկութեան աշակերտած էր Վենետիկի Մխիթարեանց, ապա Իտալիա Բիզայի համալսարանին մէջ բժշկականութիւն ուսած, ու Եգիպտոսի բդեաշխ Մէհմէտ Ալի փաշայի ծառայութեան մտած, ուր ժամանակ մը մնալէ ետեւ՝ մասնաւոր պաշտօնով մը ցամաքէն աստանդական մինչեւ Ատաբազար եկած եւ անկէ Արմաշ անցած էր, ուր քիչ մը ատեն արդիւնաւորաբար կենալէ ետեւ՝ անցած էր Պոլիս։ Րէստէն մեռած է 1844ին Գումգափուի մէջ։

մարդոց ձեռքին տակ, իսկ միջին ու աղքատ դասակարգը՝ զուրկ մեծերու բարոյական ու նիւթական նպաստէն և ընկճուած խստութեանց ներքեւ՝ չէր կրնար համընթաց զարգանալ ժամանակին ոգիին:

Միայն Պէզճեան հիմնադրած էր Պատրիարքարանի քով ուսումնարան մը և կապած էր անոր յատուկ եկամուտ (1), *սակայն անոր ազդեցութիւնը չէր անցներ Գումգաբուէն անդին: Ինք՝ միտք ունի եղեր չինել նաև գիշերօթիկ վարժարան մը, բայց մահը վրայ հասեր է. իրմէն զատ Խասգիւղի և Օրթագիւղի մէկ երկու ամիրաներ* (2) *ալ կընեն եղեր*

(1) Այդ ուսումնարանին մէջ նախակրթուած են Քէրէսթէճեան (ապա Գէորգ Պատրիարք ու Կաթուղիկոս ամենայն Հայոց), Խ. Պ. Միսաքեան, Տ. Յովհաննէս Հինքեարպէյէնտեան եւ այլք:

(2) Հետեւեալ ոտանաւորը, զոր Փէշտիմալճեանի Նարեկին գովեստին վերջը կարդացինք, իբրեւ նմուշ մը ժամանակին վերտառութեանց՝ կանդրադարձնենք հոս. յիշուած ամիրաներն Օրթագիւղի դպրոցին հոգաբարձուներն են:

Դուք կաք բանեղէնք՝ բարձող ծնողութեանց,
Ամոյք չորեքին վարեալ զուգընթաց,
Սիրով Ս. Հոգւոյն յօղեալք ընդ միմեանց
Իշխանք բարեպաշտ հարք մեր գերապանծ:

Յակոբ ամիրայ՝ պըսակ պարծանաց,
Տառաւիղ ընտիր ի տանն պետաց,
Մանանեան տոհմին ծաղիկ նըռնենեաց.
Իշխան բարեպաշտ հայր մեր գերապանծ:

Եղիա աղայ զըբած տընանկաց,
Տունկ բարեպըտուղ ազնիւ պարտիզաց.
Ուռ ողկուզալից փառք եկեղեցեաց,
Իշխան բարեպաշտ հայր մեր գերապանծ:

իրենց Թաղային վարժարանին նուիրական Թեւարկութիւններ՝ գէթ շնորքով դպիրներ ու հայկաբաններ հասցունելու աստիճան, բայց անկէ անդին ոչի՛նչ ։

Իսկ հռոմէական հայերու մէջ՝ մանաւանդ Մխիթարեանց ջանքով՝ կրթութիւնն աւելի՛ յառաջադէմ և աւելի՛ զարգուն ճամբու մը մէջ էր՝ շնորհիւ իրենց եւրոպական դիրքին ու մէթոտաւոր կազմակերպութեան ։

2

Նոյն (1835ի) ատեններն է որ Հ. Սարգիս Թէօդորեան Հնդկաստանէն կը դառնար Վենետիկ՝ բերելով իրեն հետ Սամուէլ Մուրատի կտակած գումարը, որով Մխիթարեան միաբանութիւնը պիտի հիմնէր բարձր վարժարան մը ազգին աղքատ մանուկներուն համար ։ Միաբանութիւնը կը խորհէր

Դու Ցոլման աղայ՝ նեզ խաղցրանայեաց՝
Բարեջան երկօք՝ ջատագով բարեաց,
Գինի անապակ՝ պատճառ խնդութեանց,
Իշխան բարեպաշտ հայր մեր գերապանծ:

Աւետիս աղա՝ բարբառ աւետեաց,
Բարեսէր մեղու անխոնջ ի յերկանց
Քե՛ւ մեզ միշտ ջամբի ուսման խաղցունենեաց,
Իշխան բարեպաշտ հայր մեր գերապանծ:

Հայցեմք ի Տեառնէ՝ տալ վարձըս բարեաց
Աստ ըզկեանս երկար՝ անդ փառըս անանց,
Որպէս էք աստ մեզ՝ պըսակ պարծանաց,
Նոյնպէս Տէր լիցի՝ ձեզ անդ թագ փառաց:

Պատաւիոնի կամ Վենետիկի մէջ բանալ այդ վարժարանը՝ մինչ այլք կառաջարկէին Պոլիս կամ Հռոմ։

Հետեւեալ նամակը, զոր այս վերաբերումով Պոլիսէն դրած է Հ. Արսէն Կ. Բագրատունին, կօրինակենք հոս իր իսկ ձեռագիրէն՝ նոյն վարժարանին հիմնադրութեան առթիւ եղած խորհրդակցութեանց վրայ ալ ճաշակ մը տալու համար։

Վերապատուելի Տեառն Հօր Սարգսի Վարդապետի Հոգեհարազատ Սիրելւոյ ողջոյն և սէր և խնդալ։

Պոլիս 13 *Ապրիլի* 1836

Վաղուց ցանկայի գրել առ սիրելի եղբայրութիւնդ 'ի շնորհաւորել զյաջող դարձ ձեր և խնդալ ընդ ամենայն անցեալ և ներկայ բարեբաղդութիւնդ, որ ոչ այնչափ ձեր են որչափ ազգիս, այլ չպարապեցի մինչև ցայսօր...։ Դու այժմ հանգեար, եղբայր, յալետանջ հոգւոցդ և կրից 'ի խաղաղ նաւահանգիստդ. աղօթեսցես որպէս արժանն է և մեզ զնոյն հանդարտութիւն, որ ծփիմքս 'ի ծով ամենի ալեաց, յորոց յանդորր հանել զնաւ իմաստութեանս՝ վերին այցելութեանն կարօտ գոյ...։ Ի մէջ այլ և այլ հոգոց, որով տագնապիմք աստ, մեծագոյն այն է թէ զի՞ա՛րդ շահեսցուք զազգն 'ի մեր կոյս, 'ի կողմն Միաբանութեանս՝ որ այն ինքն է ասել 'ի կողմն տոհմային հոգւոյ և փութոյ, և 'ի սէր ներքին իրաց եկեղեցականաց և արտաքնոց։ Այժմ մի՛միայն գործի և հնարք թուեցաւ մեզ՝ աստ 'ի Պոլիս կառուցանել զազգային դպրատունն մեր. 'ի նոյն յորդորէին և զմեզ և յորդորեն ցարդ ամե-

Նոյն բարեկամք մեր յեկեղեցւոյ և յաշխարհէ, ասելով թէ չիք ա՛յլ հնար այդմ ցանկացեալ նպատակի հասանելոյ, բայց եթէ **տիրելով ուսման եւ կրթութեան ազգին**, որ այլազգ չմարթի լինել, բայց միայն զազգային դպրատունն 'ի ձեռին ունելով: Եւ թէպէտ այդր ես լինելով դպրոցին տիրել թուեցեմք կրթութեան, այլ այդր կարի թուով մանկունք դաստիարակեսցին, և գուցէ զազգային հոգի ևս առաւել մերկասցին ումանք 'ի մէջ օտարածնաց պանդխտելով. և յորժամ սատ ազգն կառուսցէ իւր դպրատուն, որպէս ցանկան և խորհին, և առնիցեն անշուշտ, յայնժամ կարի իմն սակաւագոյնք առաքեսցին այդր՝ մանաւանդ սատի 'ի Պոլսոյ, ուր բազմութիւն է ուղղափառաց, և ուր առաւել կարօտութիւն է հոգւոց կրթութեան քան այլուր: Են և այլ ևս բազում պատճառք և փաստք և բանք բանականք՝ որ յորդորեն զմեզ յայս խորհուրդ, զորս և երբեմն միաբանական դրութեամբ սատի այդր առաքեցաք 'ի քննութիւն և 'ի վճար այսր մեծի դատի, և գուցէ տեսեալ իսկ իցես: Առ ժամն չեզեն լսելի բանք մեր, և մեք ամօթով իմն եմք առաջի ազգին, իբրև թէ զմեր շահն նոքա խորհեալ իցեն, և մեք չիմացեալ և անփոյթ արարեալ: Յակոբ Չէլէպին (1) 'ի բազում դէպս զայս ինձ 'ի դէմս հարեալ է. և վասն այդր կարի յոյժ գժգմընեալ և խոժոռեալ է այրն ընդ մեզ, և արդարանալ թուի յասելն, թէ «այդ Պատաւխանի դպրոց ոչ այլ ինչ առնելոց է ազգիս, քան թէ բազմացուցանել իմաստակս, **զեվզեկս**՝ որ եկեալ այսր և այնու ան-

(1) Տիւզեան:

կատար սնոտի ուսմամբն առ ամենայն ինչ անպիտան եղեալ, զդուրս իմ բախելոց են՝ թէ զիս 'ի փողերանո՛ցն առ, կամ, թէ զիս 'ի գործ ինչ դի՛ր զի կերայց հաց։ Փոխանակ զի թէ աստ լինիցի դպրոցն՝ վեցամեայ կամ եօթնամեայ մտանէ մանուկն, և չորեքտասանամեայ կամ ևս նուազ ամօք ելանէ, և մարթի գնալ յարուեստ ինչ և 'ի ձեռագիտութիւն, և չահել զկեանսն»։ Այսոքիկ և սոցին նմանք բովանդակ գտանին 'ի Հօրէն Գէորգայ երկար աւանդեալ, և ցուցեալ զօգուտն և զվնաս այսր խորհրդոյ 'ի վերոյիշեալ միաբանական գրին, զոր տեսցես և ուշիւ որոճեսցես, թէ չես արարեալ։ — Այսմ չիք ինչ երկբայութիւն ըստ ոմանց և կամ աւելի՝ ըստ բազմաց։ Բայց ես և ա՛յլ իմն խորհիմ, հայեցեալ 'ի մեծ հարկաւորութիւնն չահելոյ մեզ զՀռոմ, և այնու զբարի վարկումն ազգին 'ի մեզ յանկուցանելոյ, և խնլոյ 'ի սպառ զամենայն պղտոր աղբիւրս զրպարտանաց և հրապուրանաց. քան 'ի Պոլիս՝ օգտակարագոյն թուի ինձ 'ի Հռոմ կառուցանել զայդ դպրատուն, որպէս և երբեմն ցանկացեալ են Հռոմայեցիք և առաջարկեալ, և շնորհս ևս խոստացեալ, և ընդ չլինելն՝ խռժոռեալ։ Միով բանիւ՝ երկոցուն դպրոցացդ 'ի Պատաւիոն և 'ի Վենետիկ լինել՝ ամենեւին անօգուտ է, թէև ոչ վնասակա՛ր գէթ ազգին։ Վասն որոյ ընտրելի է ձեզ մի յերից աստի մեծահոգի մտածութեամբ, կամ զմին 'ի Հռոմ դնել և զմիւսն 'ի Պոլիս, կամ զմին 'ի Հռոմ զմիւսն 'ի Պատաւիոնն, կամ զմին 'ի Պոլիս՝ զմիւսն 'ի Պատաւիոն։

Զայսոսիկ առ արհիապատիւ Վեհն գրելի էր ար-

դեօք, այլ ոչ համարձակեցայ. կամեցայ զսիրելի եղբայրութիւնդ միջնորդ առ նմա կացուցանել, զի քաղցրացուսցես քով իմաստութեամբդ զիմ բանքս յունկն ներողութեան նորա, և զի վաստակք իւր և ճգնութիւնք 'ի վերայ մեծի օգտիդ՝ փոխանակ պերճախօսութեան եղիցին յայս դատ մեծ....:

Մնամ սիրելութեանդ Ն. Ծ.

Հ. ԱՐՍԷՆ Կ. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Անկէ և ուրիշ խորհրդակցութիւններէ ետեւ՝ կը բացուի Ռափայէլեան Վարժարանը Վենետիկի մէջ, ուր ի սկզբան անդ Պոլիսէն ալ կը բերուին տասն և հինգ աշակերտ:

3

Ոչ-հռոմէական վարժարաններու տխուր վիճակին վրայ կարեկիր՝ ճարտարապետ Յովհաննէս աղա Սէրվէրեան, որուն տունը կը յաճախէր Տէրոյենց, կը փափագի հաստատել յատուկ գիշերօթիկ ուսումնարան մը Պոլիսի մէջ՝ մայրաքաղաքացի յառաջադէմ երիտասարդներու համար. և առ այդ հրաւիրելով իրեն համապատիւ ազգագլուխները (1)՝ խորհուրդ կընեն վերածել Ճեմարան անունով երկրորդական վարժարանի մը՝ Սկիւտարի Երուսաղէմական հոգետունը (2): Ընդարձակ գետինի մը վրայ կը պատրաստուի շէնքն՝ եռայարկ լայնանիստ

---

(1) Երեւակ 1861, համար Ժ, էջ 75:

(2) Այս հոգետունը, որ 1730—35ին կառուցուեցաւ ձեռամբ Երուսաղէմի Գրիգոր Շղթայակիր եւ Պոլիսի Կոլոտ Յովհաննէս

ինք Սէրվէրեան իր քսակէն 1000ի մօտ ոսկի վճարելով՝ կը հայթայթէ անոր սկզբնական կահերն և ուսուցիչներու վարձքը: Որովհետեւ Երուսաղէմի վանքը նոյն ատենը չունէր իրեն յատուկ դպրոց և Ճեմարանն ալ կառուցուած էր վանքին հողին վրայ՝ հաճութեամբ Երուսաղէմի Գաբրիէլ Պատրիարքին՝ վանքն ինք տարին 120,000 ղրշ. վճարելով՝ դպրոցին անունը «Ճեմարան Երուսաղէմի» դնել կորոշուի: Եւ կըսկսին հաւաքել ընտրանքով Պոլիսի դպրոցներէն յիսունի չափ երիտասարդ, ի սկզբան աղքատներն անթոշակ(1) և հարուստները վճարելով տարեկան 3000 ղրուշ: Հանդիսաւոր բացումը տեղի կունենայ տնօրէնութեամբ Մանուէլեան Յակոբիկ աղայի՝ 1839ին: Խ. Պուէտ Մխաքեան՝ կը նշանակուի հոն հայկաբան բարձրագոյն դասարանի ու Խաչատուր Պարտիզպան՝ ուսուցիչ քանակագիտութեան՝ միւս մէկ քանի առաջնակարգ ուսուցիչներու հետ: Ազգին ժիր մասն ու ճարտարապետ ամիրաները՝ գուրգուրանքով կը թեւարկեն այդ հաստատութեան, ուր

պատրիարքներուն, քանի մը դարու հնութիւն ունէր: Կային հոն նոյն մատենադարան ձեռագիրներ ու հինաւուրց վարժապետներ: Հրաժարեալ պատրիարքներ ալ հո՛ն կօթեւանէին շատ անգամ:

(1) Ասո՛նց համար էր որ Երուսաղէմ կը վճարէր տարեկան 120,000 դրուշը: Ատեն անցնելէ ետեւ՝ Յակոբոս պատրիարք սահմանեց Ճեմարանին առաւելեալ ծախուցն համար անցագիրներու վրայ 5 ական դրուշ տուրք, ինչպէս նաեւ յատուկ գանձարան Պատրիարքարանի մէջ՝ ժողովուրդէն հաւաքելով մասնաւոր տուրքեր, որոնցմով կը մատակարարուէին հիւանդանոցի տնանկներուն եւ միւս պատահական պէտքերն՝ արհեստաւորներէ ու սեղանաւորներէ կազմուած 24 հոգաբարձուներու ձեռքով:

մէկ քանի ամիսէն կը բերուի նաև Տէրոյենց՝ իրբեւ խորհրդական ուսուցչական տարրին ու դասախօս պատմութեան։ Ալճէպրայ ու չափական գիտութիւնք կըսկսին աւանդուիլ հոն Խ. Պարտիզպանի միջոցով, որ ուղղամիտ բայց անհանդա՛րտ ալ մարդ՝ չէ կրցած հաշտ ընթանալ Տէրոյենցի հետ. ինք յաճախ կը բանակռուի եղեր անոր հետ չափա-վերացական խնդիրներու վրայ, որուն մեկուսաբար կուսակիցն են եղեր նաև Խ. Պ. Միսաքեան և երկուքին ալ հետեւորդ աշակերտներ։ Տէրոյենց Ճեմարանին մէջ կանցունէ եղեր իր ժամանակին մեծ մասն՝ առանձինն սենեակ մը քաշուած թարգմանելով իտալականէն ու ֆրանսականէն այլ և այլ գիրք (1)*, իրեն ընդօրինակող առած յառաջադէմ աշակերտ մը* (2)*։ Խաչատուր Միսաքեան ու Պարտիզպան կը քրթմնջեն եղեր ստէպ հոգաբարձուներուն՝ Տէրոյենցի այս ետեղակալ գործունէութեանց վրայ, և դժպհի դալով իրենց անոր երբեմնի քննադատութիւնները՝ կը ղրկեն եղեր իրենց պաշտպաններն որ հրաժարեցունեն զայն Ճեմարանէն։ Այս հակառակութեանց վրայ՝ կուգան կը բարդին աստուածաբանական երկիրի կամ արեւի դառնալուն և քերականական նուրբ հարցերու վրայ տարաձայնութիւններ, ու աւելի կը զայրա-*

(1) Այս թարգմանածոյ ձեռագիրներր կը գտնուին Գեր. Տ. Յովհ. Ա. Քահանայ Մկրեանի, Արմաշի գիրերուն, Տէրոյենց Ասոմ Էֆ.ի, մեր եւ ուրիշ անձնաւորութեանց քով, եւ կը հասնին 40-50 հատորի, որոնց ցանկը նշանակած ենք գործոյս վերջը։

(2) Կ. Ս. Իւթիւճեան, Խմբագրապետ եւ Տնօրէն *Մասիս* լրագիրի։

ցունեն այդ քրթմնջիւնները. այսպէս՝ ամէն մեծ գործի լծորդ երկպառակութիւններ ու անկումի սերմեր կիյնան այդ մեծ կրթարանին ալ մէջ: Վերջապէս փոխան Տէրոյենցի՝ կը հրաժարի Պարտիզպանեան. որովհետեւ աշակերտներն ալ սաստիկ կը սիրէին Պարտիզպանը՝ կը սրտնին այս հրաժարումին վրայ և կը խնդրեն լալագին որ նորէն բերուի: Մանուէլեան Յակոբիկ աղա՝ առժամեայ տնօրէնը Ճեմարանին՝ զուր կաշխատի ողոքել անոնք. աշակերտները չեն հանդարտիր մինչեւ որ կիմանան թէ Պարտիզպանէն հմուտ անձ մը պիտի գայ իրենց դասախօսելու, «անձ մը որ հազուագիւտ մէկն է, — ոսկի՛ մը — որ զոսկի ունի զամենայն ունի». Տնօրէնը կը յայտնէ նաեւ թէ այդ ոսկին՝ ինք Տէրոյենցն է: Աշակերտները՝ չուզենալով քնաւ Տէրոյենցի վրայ այդ ենթադրեալ համարումը՝ կըսկսին նորէն բողոքել: Բայց երբ առաջին դասին Տէրոյենց կը յաջողի յանկուցանել անոնք՝ կը դադրեցունեն իրենց բողոքը, և ինք քիչ ատենէն իր նախորդը մոռցունել տալու աստիճան հմայական կընէ սաները՝ շնորհիւ իր լեզուագիտութեան իր վրայ առնելով Ալճէպրայի և Թուաբանութեան դասերն ալ (1): Իր ուսումնապետութեան ներքեւ գաղիաբան ու հայկաբան կը կարդեն հոն Յ. Անդրէասեանն ու Մալէզեանը, (վասն զի հայկաբան Միսաքեան ալ՝ թելադրութեամբ իր բարեկամ Պարտիզպանին՝ քիչ մը ետքն հեռանալով

(1) Այդ դասերն այն ատեն իտալական գիրերու վրայ կը տրուէին, ու Տէրոյենց Պարտիզպանէ՛ն քաջագէտ էր իտալերէնի:

Ճեմարանէն՝ տուած էր ինքզինքը մասնաւոր դա-
ստիարակութեանց)։ Նոյն 1840ի միջոցներն է՝ որ Կա-
րապետ ամիրայ Պալեան բերել կուտայ Իտալիայէն
մասնագէտ ճարտարապետ մը՝ պալատական շինու-
թեանց գործակցութեան համար։ Այդ ճարտարա-
պետը՝ Մ. Բարէլլի, եւրոպական բարձր կրթու-
թիւն առած անձնաւորութիւն մը, օր մը յատկա-
պէս Ճեմարան գալով ճարտարապետ Սէրվէրեան
Յովհ. ամիրային հետ՝ կը ձեռնարկեն մանրակըր-
կիտ քննութեան մը նիւթական շէնքին ու կրթա-
կան մէթոտին վրայ։ Այդ քննութենէն ետև՝ Մ.
Բարէլլի կառաջարկէ եւրոպական նոր ծրագիր մը,
րով մատնացոյց ընելով գլխաւորապէս ննջարան
խցիկներուն անյարմարութիւնն և ուսումնական
քանի մը ճիւղերուն տկարութիւնը՝ կը թելադրէր
վերանորոգել անոնք։ Ուսումնականի մասին իր
դիտողութեանցը կընդդիմանան Տէրոյենց ու իր
համախոհ արբանեակները, չեն ուզեր համակերպիլ
անոր. միայն ճարտարապետական մասին ըրած դի-
տողութեանց համեմատ՝ խցիկները կը վերածուին
ննջարան սրահներու և տեղի կունենան ուրիշ քա-
նի մը շինուածական փոփոխութիւններ։

4

Այս փոփոխութեանց վրայ՝ Ճեմարանը կառնէ
եւրոպական համբաւ։ Նոր ծրագիրին համեմատ
խիստ քննութեամբ մը կընտրուին ձրի աշակերտ-
ներու մէջէն մաս մը երիտասարդներ՝ գիշերօթե-

լու համար, և միւս մաս մըն ալ կաւելցուի Թոչակաւոր, որով վարժարանը կառնէ ֆօշկծի գնացք։ Այդ նոր մէթոտով՝ աշակերտները կըննեն մեծ յառաջդիմութիւն գիտութեանց ալ մէջ՝ առնելով գլխաւորապէս բարքի տոկուն նկարագիր մը, որ ետքերը նշանակելի եղաւ իրենց վրայ. Տէրոյենց՝ այս վերանորոգեալ շրջանին ուսումնապետն և միանգամայն բարձրագոյն դասախօսն էր, և կըզբաղէր իր պարապոյ միջոցներուն՝ ժամանակին ոգիին համեմատ աջէն ձախէն Թարգմանելու ժողովրդական գիրքեր, որոնց մեծ մասը կը մնայ դեռ ձեռագիր։ Այն ատենէն նշանաւոր էր իր արագագրութիւնը. Բասգալի խորհրդածութիւնները Թարգմանած է տասն և հինգ օրուան մէջ, և քանի անգամներ ցուցած է իր զարմանալի յիշողութեան արութիւնն հանդիսաւոր օրերու. — կը պատմուի որ Խասգիւղի ուսումնարանի մէջ իր արտասանած գրաւոր մէկ ատենաբանութիւնը կորսուած ըլլալով՝ հարկ կըլլայ իրեն նորէն խմբագրել զայն՝ ըստ խնդրելոյ բարեկամներու. և ինք կը գրէ զայն նորէն։ Քանի մը օրէն կորսուած առաջնագիրն ալ կը գտնուի, և բաղդատութեամբ կը տեսնեն որ երկրորդ գրածը ճիշդ նմանն է առաջինին, մինչև իսկ ստորակէտներն ու բութերը չէին տարբերեր (1)։ Զարմանալի էր նաև իր ստոյիկ անխռովութեան լծորդ աշխատասիրութիւնը. — իր նստուկ գործու-

(1) Այս անէկտոդը յառաջ եկեր իրեն ժամանակակից ծերունիէ մը, որ հիացողն ալ էր իրեն. կըրնայ ըլլալ որ՝ Տէրոյենց իր սովորութեան համեմատ գրուածին փոխագրութիւնն ունեցած ըլլար և նորէն անկէ օրինակած։

նէութեան հետեւանքով ոտքերը վէրքերով կը վարակուին, և ինք արձակուրդի հրաման կառնէ՝ Պրուսա երթալ և հիւանդութիւնը դարմանել. այս ուղեւորութեան ընկեր կառնէ իրեն Վսեմ. Ստեփան փաշայ Արսլանեանը, որուն կը համակրէր ուշիմութեանն և ուսումնասիրութեանն համար և որ նոյն միջոցներն ինք ևս հիւանդացած էր։ Ճամբայ կելնեն Եէնիգաբուէն՝ վեցթի նաւով մը, և հազիւ ժամ մը առած՝ փոթորիկ մըն է կը փրթի, և կը ձգէ նաւորդներն ամայի կղզին, ուր առեն մը մնալէ ետև՝ նորէն ճամբայ կելնեն. բաւական առեն մրրկայոյզ նաւագնացութիւն մը կընեն, ու այդ միջոցին Տէրոյենց՝ անխռով իր շուրջի յուզումներուն՝ չնչին լաստափայտին մէջ աչքը դիրքի մը վրայ սեւեռած կը կարդայ եղեր, ինչպէս պատմեց մեզի իր ուղեկիցը։

Մինչեւ 1841ի վերջերը՝ Տէրոյենց իր կցորդներով կը վարէ Ճեմարանը, որ ցայնվայր Պոլիսի մէջ հիմնուած կրթարաններուն մեծագոյնն և բարդաւաճագոյնն էր, ու քիչ առենի մէջ՝ ժամանակին իմացականին մակարդակը բարձրացունելու մասին՝ մատոյց նշանակելի սպաս։ Եթէ հին և նոր վարիչներու մէջ գոյացած տարաձայնութիւնը ճարակ չընէր ծայրայեղութեանց (1) Ճեմարանի խնդիրն ալ՝ հան-

(1) Ճեմարանին գլխաւոր խնամակալներն էին ճարտարապետները, եւ իրենց դէմ կար լուռ հակակրութիւն մը միւս՝ մանաւանդ Խասգիւղի ամիրաներուն կողմէն, որ օգուտ քաղելով պետական նոր տնօրէնութեան մը առիթէն՝ առին իրենց վրէժը. թելադրեցին Երուսաղէմի փոխանորդ Յովհաննէս եպիսկոպոսին եւ յետաձգել տուին Ճեմարանին համար վանքին տարեկան մեծագումար տուրքը, հանել տուին անկէ իրենց բարեկամներուն քաղաքաւոր աշակերտները. ըստ այսմ՝ այդ նախկին կրթարանն ալ նետզհետէ իյնալու եղաւ՝ ընկճուած պարտքի բեռին ներքեւ։

յութիւնը պիտի կրնար վայելել երկար ատեն այդ հաստատութեան տեւական բարիքը. ու թերեւս այսօր՝ այդ հին օրերէն՝ արդէն սերունդը Սկիւտարի բարձանց վրայ ժառանգած պիտի ըլլար օդաւէտ ու գեղեցիկ ակադեմիայ մը, փոխան Ղալաթիայի ճմլուն հաստատութեան. Թողունք որ ինք Տէրոյենց պատմէ անոր առաջին փակումին պարագաները։

«Ազգն հիներուն մէջ տեսած ապօրինաւոր բանտերուն անզգայ չէր բոլորովին. և 1841ին երբ Ճեմարանին՝ եկամուտը ծախքին չբաւելը պատճառ, կամ, աւելի ճիշդ ըսենք, պատրուակ բռնուելով գոցուեցաւ ու աշակերտները ցրուեցան, վերջին քննութեան ներկայ գտնուողները՝ տեսնելով աշակերտներուն վրայ դիտուած յառաջադիմութենէն մեծագոյն օգտի մը համար ունեցած ակնկալութիւններնուն պարապ ելնելը՝ գրգռուեցան և արիաբար առաջին քայլափոխն ըրին դէպ 'ի օրինաւորութիւն. Ս. Երուսաղէմէն ղրկուած 120000 ղրուշ տարեկան նպաստովը Ճեմարանը չշարունակելէն՝ կասկած մտաւ թէ այդ ստակն ուրիշ բաներու կը ծախսուի, ուստի խնդրեցին որ Ճեմարանին սնտուկը զատուի ազգային սնտուկէն. առանձին միւրքէվքէլի և ուրիշ գործակատարներ ունենայ՝ անկախ ազգային կառավարութեան դրամական մատակարարութենէն, և զայս վաւերացունելու համար՝ մեծազօր տէրութենէն հրովարտակով հաստատութիւն ուզեցին։ Բայց բանն հոս չմնաց. հասարակութիւնը չկրնար ըմբռնել իր գործերուն ճիշդ սահմանը, և անկէ անդին անցնելով՝ իր նպատակին ալ չհասնիր։ Այս անգամին ալ սանկ եղաւ. ապագային ապահովու-

թեան համար սկսուած խնդիրն՝ անցեալին համար վէճի ու կռիւի փոխուեցաւ։ Ազգ. հաստատութեանց եկամուտներուն և ծախքերուն սնտուկին հաշիւն ուզելու եղան. խնդրեցին որ ազգին կառավարութիւնը կախում չունենայ քանի մը մեծերու կամքէն, այլ օրինաւոր կերպի տակ մտնելով՝ կանոնէ կախում (¹) *ունենայ։»...*

Այսպէս, և 1841 *ին փակուեցաւ Ճեմարանը։ Աշակերտներուն մեծ մասն 'ի ցիր, սակաւաթիւ ուսումնասէր մաս մը կը շարունակէ յաճախել Տէրոյենցի տունը, և Ֆրանսերէն ու հայերէն դասատութեան հետ՝ օգտուիլ նաև անոր հմտութիւններէն, ըստ հին դրութեան։*

1841 *Մարտ* 1*ին առաջին անգամ ըլլալով կը կազմուի Պոլսի մէջ* **ուսումնական ընկերութիւն** *մը՝ նպատակով զուտ աշխարհաբառ և գրաբառ գիրքեր տպելու. այդ ընկերութեան մէջ կային գաւառացի հարուստ անձեր ալ, որ քիչ ատենի մէջ իրենց դրամական նպաստովը ուժովցուցին զայն։ Տէրոյենց ալ այդ միջոցին պատրաստած է՝ Ճոյա խալացիին քառահատոր Քաղաքավարութեան ռամիկ թարգմանութիւնը, որ տպուած է ջանքով նոյն ընկերութեան* 1842*ին, և* 1843*ին ալ դարձեալ նոյն ընկերութեան ջանքով տպագրուած է* **Առաջին ժամանակի մարդոց կրօնական, մտաւորական և բարոյական կրթութեանը** *վրայ ներհուն ճառ մը, որուն մէջ առաջին անգամ հրապարակաւ կերևի իր փիլիսոփայական ազատամտութիւնն և յորում կը ջատագովի մարդկային ազգին նախնական կրօնին ու*

(¹) Երևակ 1861 հատ. Ժ. էջ 112—114։

լեզուին միութեան գաղափարն ալ, որուն առաջ դեր կեցան դաս մը լեզուագիտողներ՝ ինչպէս նաև Մաքս Միւլլէր ([1])։ Նոյն ճամբին մէջ է նաև որ կը փաստաբանուի այն գաղափարը թէ նախամարդիկ՝ միակութիւնը, հովուութիւնը, զգեստաշինութիւնը Արարիչէ՛ն սորվեցան, ինչպէս կըսէ նաև Գոսիւէ (Խօսք 'ի վէպս Ազգաց Ա. ա)։

Այդ փիլիսոփայական ընձեռուածը Ֆրանսական ակադեմիին ալ ներկայանալով՝ ձեռամբ իր մտերիմին էտ. Տիւլորէի՝ կը գովուի և ինք կանուանի պատուոյ անդամ ակադեմիին. զայս այսպէս պատմած է մեզի ժամանակակից Տիվիթեան հանգուցեալ Ցակոբ էֆէնտին։

5

Ճեմարանին առաջին փակումէն ետքը կը թուի որ Տէրոյենց բաւական խմաստութիւն ունեցած է հանրային ալեկոծումներէ հեռու՝ մեկուսանալ իր տունն և պատրաստել հոն ժամանակին իմացական պահանջումներուն համեմատ բազմաթիւ երկասիրութիւններ (թարգմանութիւն և հեղինակութիւն) մեծ մասով աշխարհաբառ, որոնց կէսը տպուած է նոյն միջոցները (1841-1846)։ Յովհաննէս Միւ-հէնտիսեան տպարանը՝ Տէրոյենցի այդ գործերովը շինած է նախ իր գեղեցիկ անունը. այդ տպարանէն ելան նոյն առենները Պատուէլիին Բազալի

([1]) Դեռ հրատարակած չէր Մաքս Միւլլէր Կրօնից պատմութեան հանդէսներն ու անոր ընդարձակ յառաջաբանը։

խորհրդածութիւնները, Հովուական տեսչութիւնը, Ճանապարհ երջանկութեան, Մկրտութեան և Հաղորդութեան ճառերը, Հնախօսութիւն ազգաց, որ մին է իր կոկիկ ու լոկիկ (logique) *գրուածներուն. իսկ Իզմիր տպուած է* **Ցայտարար ուղղութեան** *Ա. հատորը, որուն Բ. հատորը ձեռագիր կը մնայ. չտպագրուած աշխատութիւնները, զոր նոյն հինգ տարիի միջոցին կատարած է, հետևեալներն են.* **Քառասնորդք** *Մասիյյեոնի՝ (գրաբառ)* (1). **Պիտանի պարապմունք**՝ *ուսանող մանուկներու համար ընթերցուածներ* (368 *էջ*). **Տնտեսութիւն** *Մատամ Սելմառի* (595 *էջ*). **Առողջաբանութիւն** (207 *էջ*). **Բժշկարան**՝ *թարգմ.* (155 *էջ*). *վերջին այս չորս ձեռագիրները տեսած եմք առ Գեր. Տ. Յովհաննէս Ա. Քահանայ Մկըրեանի։*

Պոլիսի ուսեալ դասակարգին մէջ ցայն վայր տիրող իտալ (2) *գրական և առևտրական լեզուն՝ սկսած էր տակաւ տեղի տալ Ֆրանսական լեզուին։ Նորահաս երիտասարդութիւնը կը հետևէր եռանդով*

---

(1) Տարիներ ետքն՝ Հ. Արսէն Կ. Բագրատունին ալ թարգմանած է այդ Քառասնորդականները, եւ կըսուի թէ Տէրոյենցինէն շատ չեն տարբերիր :

(2) Տէրոյենցէն առաջ՝ աշխարհիկ գրագէտներէն այդ լեզուին մէջ զօրծնականապէս ու գրականապէս ալ ամէնէն յաջողակն էր Եզեկեան Յովհաննէս, մարզիչը Սերվիչէն Էֆէնտիին ինչպէս նաեւ ուրիշ նշանաւոր անձնաւորութեանց : Իր ուսումը նախ Վենետիկ եւ ապա Եւրոպա առած՝ կը բնակէր ի Ղալաթիա : Աղէկ գիտէր նախնեաց լեզուն, ունի տպեալ *Ապաստանարան սիրոյ* Քերթուած մը թարգմ. իտալերէնէ, բազմաթիւ ոտանաւորներ ու տաղանագիրներ՝ պէ՛րճ, ինչո՛ւն, ՝պղնձի՛ ոճով մը՝ Հ. Եղիա Թոմաճեան Մխիթարեանին նման՝ ոսկեզօ՛ղ ուռուցի՛կ :

անոր փայլուն նախորդներուն՝ դարուն առաջին կէսին ամէնէն գեղեցիկ արտադրութեանց։ Սակայն ըստ նոյն ինք Տէրոյենցի, «գիտնալով որ Ֆրանսացիներն ըստ մեծի մասին հռոմէական են, և անոնց կրօնական գիրքերը կարդալով կըրնան ուծանալ իրենց մայր եկեղեցիէն՝ այդ Ֆրանսագէտ երիտասարդները կը խրտչէին կարդալու կրօնական գիրքերը, և 18րդ դարու փիլիսոփաներու (Վոլդէրի, Տիտրոյի, Տիւբիւյիի ևլնի) հետ, կը յօժարէին կարդալ նաև այնպիսի մատենագիրներ, որոնց համար լսած էին թէ Պապին դէմ է, որով պատրաստական կըլլային ազգին մէջ բողբոջող բողոքական սկիզբին բռնուելու»։ Տէրոյենց այդ ոգիին, մանաւանդ հասարակ ժողովուրդին մէջ, ծաւալումը խափանելու համար՝ ձեռք զարկած էր վերոյիշեալ երկասիրութեանց կրօնական մասին՝ ինչպէս ինք ալ կը գրէ (1), և այդ դիտումով կը գործածէր տաճկախառն աշխարհաբառ մը՝ լայն-բան ու անոճ իմն։ Ժողովուրդէն միամիտ այլ բռնկած մաս մըն ալ, որ «շահու և կեանքի դիւրութեան, գժտութեան, պաշտպանութեան և գիտնասիրութեան նաև տգիտութեան պատճառով (2) բռնուած նոյն բողոքական ոգիէն» սկսած էր կարդալ Աւետարանը, և լուսաւորուելու համար՝ տարակուսելի կէտերու մէջ՝ կը յաճախէր բողոքականներու ժողովակները, հետզհետէ կը զօրանար և հին հատուածին՝ Կաթոլիկութեան՝ հանդէպ կըսպառնար նոր հատուած մըն ալ բերել։ Ժա-

(1) Երեւակ Բ. շրջան 1864 էջ 247։

(2) Տե՛ս Ծագումն բողոքականութեան ի Հայս, Յառաջաբան (Ձեռագիր յԱրմաշ՝ գրեալ ի Տ. Յովհ. Մալեանէ)։

մանակին պատրիարքը, Մատթէոս Արքեպիսկոպոս, որ յաջորդեց Աստուածատուրին և սաստիկ դէմ էր բողոքականութեան՝ ամէն կիւրակէ երկու երեք ժամ քարոզ կուտար եկեղեցական բեմէն ընդդէմ նորակրօններուն, որոնց մէջ կային Լուտերի ու Կալվինի ոգիով բողոքականներ ալ. Պատրիարքն հրամայած էր Տէրոյենցի ալ՝ որ Մայր Եկեղեցիին կից յարկերուն միուն մէջ կիւրակէ օրերը ներկայ գըտնուելով՝ բացատրական ատենախօսութիւններ ընէ կրօնական նիւթերու վրայ և գոհացունէ հարցախնդիրներու հետաքրքրութիւնը, փոխանորդաբար Եկեղեցիին կողմէն՝ թէ՛ գրաւոր թէ՛ բանաւոր։ Այդ ժողովն է՝ որ Լուծիչ տարակուսանաց *անունով* 1845 *Նոյեմբերի մէջ սկզբնաւորելով՝* (1) *բաւական ատեն շարունակեց՝ խափանելով բողոքականներու ժողովակները, որ անվաւեր հրատարակութեան պաշտօնայէս. Նորակրօններու թիւն ալ* 7000*էն իջաւ* 1500*ի՝ ըստ Տէրոյենցի վկայութեան։*

Տէրոյենցի հեղինակական ոգին՝ բնական էր որ ամէնէն աւելի հակառակէր բողոքական ազատա-

---

(1) Երեւակ 1864 թիւ 31 էջ 248։ Այդ *Լուծիչ տարակուսանաց*ը բանասէրներու եւ կռուասէրներու երեսէն հեռացնելէ կռուասուն մը դառնալով՝ չկրցաւ շատ յուսացուած արդիւնքը։ Ջրհանկիրներ՝ բռնցի եւ փոկով սկսած էին ճանկռտել եկեղեցիներէն նորամիտներ, մինչեւ որ Պատուելին վախնալով իր անձին վրայ ալ դժնդակագոյն փորձէ մը՝ կաղոչէ Պատրիարքին փակել այդ վիճաբանը. այնուհետեւ հեռանէ ձեռք կառնուին ուրիշ խստագոյն միջոցներ ալ. սպառնալիք, բանադրանք, հալածանք եւ աքսոր, ինչպէս կը պատմեն մանրամասնաբար յիշեալ ձեռագրին հեղինակը Տէր. Մակեան եւ Աւետիս Պէրպէրեան իր պատմութեան մէջ։

խոհութեան, և այդ հակառակութիւնը պատճառ եղաւ իր նախկին ոսոխ բողոքականներէն նախատական առումով իր Ճիզուիթ յորջորջուելուն, ու մինչև Ամերիկայի Նիւ-Եօրք-Հէրըլտ լրագրին մէջ կշտամբուելուն՝ իբրև կեղծաւոր ոք և վարձեալ փաստաբանը հռոմէական Եկեղեցիին։ (1)

6

Մինչ այս մինչ այն՝ նորէն կը բացուէր Ճեմարանը, որ ատեն մը հիւանդանոց եղած էր։ Առաջին փակումէն հինգ տարի ետքն՝ 1846ին է՝ որ Մաթէոս Պատրիարքի յատուկ ջանքով՝ ամիրաներէ ու արհեստաւորներէ ժողով մը կը կարգադրէ այդ բացումին համար պէտք եղածը, ու կը տնօրինէ յիսուն տղայ աշակերտութեան առնուլ գիշերօթիկ, որոնց 10ը ձրի։ Այդ բացումին՝ Հոկտեմբերի առաջին օրն՝ ուսումնապետ կըլլայ դարձեալ ինք Տէրոյենց պատուելին, վերատեսչութեամբ Օտեան Պօղոս աղայի։ Հին փորձերէ օգտուած՝ նոր ծրագիրով և աւելի կանոնաւոր եղանակով մը կը կառավարուի այս անգամ. Տէրոյենց՝ ա՛լ թողլով իր անձնական զբաղանքն՝ հոն կը կեդրոնացունէ իր բովանդակ ոյժը։

(1) Կը կարդանք նաեւ 1845 թուականին՝ Վենետիկի Մխիթարեանց Ընդհ. Աբբայ Հ. Սուքիաս Սոմալի մի նամակին մէջ՝ Փարիզի Մուրատեան վարժարանին համար Զամուռնեանի ձեռքով քանի մը տղոց ընտրուելու յանձնարարութիւն մը (տես Պատմ. Մուրատեան վարժարանին, Ա. էջ 156)։

Երկու տարի ու կէս ալ կը շարունակէ այսպէս՝ տալով ազգին ուսեալ ու ազնիւ երիտասարդներու խումբ մը, որ ցայսօր (1898) կը տեսնէ պաշտօնէական վաճառական ու հրապարակային իրողութեանց մէջ (1)։ Ծախքին առաւելութիւնը, 1842ին սկսուած երկպառակութեանց յորձանքը՝ գլխաւորապէս պատճառ կըլլան դարձեալ երկրորդ և վերջին փակումին, և շէնքին մէկ մասը կը գործածուի այնուհետև իբրև Թաղային վարժարան (2)։ Դպրոցական և միւս հաստատութեանց մատակարարութեան ու վարչութեան համար՝ արհեստաւորներու և ամիրաներու միջև ծագած ու երկարաձգուած կնճռոտ վէճը (1841—1847) Մատթէոս Պատրիարքի անդադրում գործունէութեամբն ու Ռէշիտ փաշայի միջամտութեամբ՝ ուր ուրեմն յանձնուելով Բարձրագոյն Դրան

---

(1) Ճեմարանի առաջին շրջանին աշակերտներն են Յ. Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտի, Վսեմ. Տոքթ. Ստեփան փաշայ Ասլանեան, Կարապետ Էֆ. Իւթիւճեան, եւլն. իսկ երկրորդ շրջանին աշակերտներէն են Վսեմ. Յ. Նուրեան Էֆէնտի, Մարտիրոս աղայ Թօզաքեան, Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան (վաճառականը), Պ. Ֆնտըքլեան, Բարթող Հիւնքեարպէյէնտեան, եւլն։

(2) 1853—4ի ռուսական պատերազմին ատեն, երբ Տէրութեան զինուորական վարժարանն յատկացաւ գաղիական զօրքին բնակութեան, Ճեմարանի շէնքն՝ ատեն մը զինուորական այդ աշակերտներուն դպրոցի տեղ ծառայեց, որուն ի փոխարէն ապա ինք Տէրութիւնը շնորհեց շէնքին նորոգութեան համար 150,000 դրուշ, բայց Ազգ. իշխանութիւնը գործածեց այդ դրամն ուրիշ պէտքի, եւ Ճեմարանն ալ հետզհետէ խարխլեալ վիճակովն երկար ատեն գործածուելէ ետեւ իբրեւ թաղային դպրոց՝ այրեցաւ հիմնայատակ Եէնիմահալլէյի վերջին հրդեհին։

վերջնական տնօրէնութեան՝ կը յանգի իրաւախոհական արքունի Հրովարտակի մը, որով վերին հրաման մը պարտք կը դնէր Պատրիարքարանի վրայ հաստատել երկու մեծ ժողովներ, մին հոգեւոր և միւսը քաղաքական գործերու համար։

Ասոր վրայ Մատթէոս Պատրիարք կը գումարէ Մայր Եկեղեցիին մէջ մեծ ժողով մը, ուր ներկայ կըլլան եկեղեցականներն ամիրաներն ու արհեստաւորներու գլխաւորները. հոն կարդալով արքունի Հրովարտակը՝ կը յանձնարարէ ներկայ ժողովականներուն որոշել ու ընտրել այդ երկու ժողովներուն համար պէտք եղած անդամները։

Այդ մեծ ժողովին մէջ է՝ որ համահաճութեամբ կը նշանակուին ժամանակին առաջնակարգ եկեղեցականներէն տասն և չորս հոգի, որ անուանեցան Հոգեւոր ժողով. իսկ ամիրաներէ ու արհեստապետներէ 20 հոգի, որ կոչուեցան Քաղաքական ժողով։

Այդ երկու ժողովին ալ նախագահը պիտի ըլլար՝ ըստ տրամադրութեան արքունի Հրովարտակին՝ նոյն իսկ Պատրիարքն՝ երկու տարի պաշտօնավարելու պայմանով։

Այսպէս՝ առաջին անգամ ըլլալով կանոնաւոր ձեւի մը վերածուեցան հանրական գործերու վարչութիւնն և վարժարաններու հոգաբարձութիւնը։ 1847 Մայիսի 20րդ օրէն սկսան գումարիլ ժողովները. Տէրոյենց՝ այդ միջոցներուն դեռ վարիչն էր Ճեմարանին ու Պոլիսի անդրանիկ լրագիրին. միայն Մատթէոս Պատրիարքի ստիպելովն և ճարտարապետներու դրդումովը՝ կը կատարէր երբեմն խորհըրդականութիւն, ու մեծատուններու և արհես-

տաւորներու միջև իրաւախոհական դեր մը՝ ոչ յաճախ յաջողելով, ինչպէս կը պատահի միշտ անոնց՝ որ կը դառնեն իրերն ու մարդիկը չէզոք գիծի մը վրայէն ։

7

Պոլսոյ մէջ ամէնէն վարժ ու արագագիր գիտունն էր այն ատեն Տէրոյենց, ինչո՞ւ չունենար իրեն սեպհական օրագիր մըն ալ ։ Եղանակ, Դիտակ, Ազդարար (1) բիւզանդեաններէն, և բողոքականներու Շտեմարանէն ու Մխիթարեանց Բազմավէպէն զատ՝ մինչեւ 1846 չկար մեծամասն հայերուն համար յատուկ լրագիր, որ քիչ շատ նմանէր արդի լրագիրներուն, Բազմավէպը՝ բանասէր խումբի մը և գլխաւորապէս կաթոլիկ հարուստներու ամսաթերթն էր, բողոքականներուն թերթն ալ չունէր ընդարձակ կարեւորութիւն ։ Ազգին մեծամասնութեան ոգիին յարմար ու պէտսպխաւոր լրագրի մը հարկաւորութիւնը շատ կը զգացուէր ։

1846ին կորոշուի հիմնել՝ Պատրիարքարանի ծախքով Պոլսոյ անդրանիկ հայ լրագիրը (2)՝ խմբագրապետութեամբ Տէրոյենցի և գործակցութեամբ Ազաթոն Մկրտիչ էֆէնտիի. թերթին գրական ու բանասիրական մասը կըսկսի՝ առաջին թի-

---

(1) Հրատարակութեամբ 1840 Նոյեմ. 20, Խաչատուր Ոսկանեանի՝ իբր առաջին հայ լրագիրն ի Պոլիս ։

(2) Ոսկանեանի թերթն՝ հիմնելով միայն վաղանցիկ յառաջարան մը անոր ։

ւէն՝ վարել ինք Տէրոյենց, և տնտեսական ու քաղաքական մասն իր գործակիցը։ Այդ լրագիրը կը հրատարակուէր շաբաթը մի անգամ, և 1846էն մինչեւ 1848 լրագրին հրատարակչական ստորագրութիւնն էր՝ հին ոճով ու բարքով.

Յովհ. Պաս. Տէր Կարապետ Ջամուրճեան,
Մկրտիչ Աղաթօն,

Ի Պզտիկ Նոր Խան

Տէրոյենց՝ 1848ին կը հրաժարի վարչութենէն, ու թերթը կը վարէ Մկրտիչ Աղաթոն՝ գործակցութեամբ Նիկողոս Զօրայեան և Սերվիչէն էֆէնտիներու։

1849ին՝ լրագիրն ունէր միայն 250 բաժանորդ, որուն վրայ խմբագիրը կը տրտնջէ 1849 յուլիս 2ի թերթին մէջ. բաժանորդական այդ աղքատութեան վրայ Նոր խմբագիրները կը դիմեն գերագոյն ժողովին, որ կը հաւանի հրատարակել լրագիրն ազգին կողմէն միայն Մկրտիչ Աղաթոնի վերատեսչութեամբ և ձրի գործակցութեամբ Տեարց

Յակոբ Կրճիկեան
Սերոբէ Վիչէնեան
Մկրտիչ Մոմճեան
Նիկողոս Զօրայեան
Յարութիւն Մոմճեան
Գրիգոր Աղաթոն
Գէորգ Սթիմարաճեան
Պօղոս Նիկողոսեան
Միքայէլ Աղաթօն։

Այս խումբով բաւական կը շարունակէն, առելի արձա՛կ տեսութեամբ, բայց մատենագրական հըմ-

տութեան կողմէն թերի, լրագիրին շաբաթական հրատարակութիւնը։

Տէրոյենց 1849ին կը հրաժարի ճեմարան-դըպրոցէն, ու լրագիրը նորէն ձեռք կառնէ 1850ին. այս անգամ հրատարակչական ստորագրութիւնը կըլլայ միայն

Գրուսացի Յովհաննէս Զամուռճեանց

և կը շարունակէ միայն ինք՝ մինչև 1852 փետր. 2, որ լրագիրին Մասիսի փոխուելուն թուականն է։

Լրագիրին հրատարակութեան առիթով Հ. Արսէն Կոմիտաս Բագրատունին գրած է նաև իրեն հետեւեալ նամակը։

Առ Արգոյ և Պատուելի Պարոն Յովհաննէս Գրուսացի Տ. Կարապետեան Զամուրճեանց

Արգո՛յ և Պատուելի՛ Պարոն

Թէ զանազան լրագրաց յաճախութիւն յազգի ուրեք նշան կամ պատճառ զարգացման իցէ՝ չիք ինչ երկբայութիւն, մանաւանդ յորժամ ամենայնիւ կատարելութեան փոյթ և ջան լրագրին յայտնի լինիցի։

Ամենայն ճշմարտասէր պարտի այսպիսի խոստովանել զնորատիպ լրագիրդ ձեր՝ որ ի շնորհս կատարման յառաջադէմ երեւեալ ըստ հասուն ոճոյ շարադրութեանն, ըստ հարազատութեան լեզուի և յստակութեան, ըստ ծաղկաքաղ ընտրութեան նիւթոց և ըստ պայծառ տպագրութեան. նաև՝ որ մեծն քան զամենայն է՝ անաչառ ճշմարտասիրութեամբ աննախանձ բարեսիրութեամբ և անխտիր մարդասիրութեան ոգւով՝ կէտ եդեալ իւր միայն զհասարակաց բարի ազգին և զզարգացումն և անկաշառ դատաստանաւ զամենայն իրաց ուղիղ ճա-

նաչումն, և համառօտ ազդու մտածութեամբ իւրք՝ կամ թէ լոկով իսկ յեղանակաւ պատմելոյն բանալով զաչս ազգին առ նկատեալ օգուտն։

Վասն որոյ ուրախակից եմք ձեզ ի սրտէ և ամենայն արգոյ վաստակակցացդ, որ զբարիդ զայդ հոգ ի մտի եդեալ և սկսայք ցուցանել ազգին։ Եւ եթէ ճշմարիտ առակն, թէ՛ օրն յառաւօտէն յայտ լինի՝ յուսամք անշուշտ զի լրագիրդ լոյս իմն անաղօտ ծագեալ՝ պարծանք լինիցի ազգիս և թագաւորեալ մայրաքաղաքիս, ոչինչ ընդհատ մնալով յեւրոպական անուանի լրագրաց։ Զայս ճըշմարտասիրական խնդակցութիւն թէ չմարթացաք յայտնել Ձեզ վաղագոյն, խափան այն եղեւ զի առ հեռաւորութեան մերոյ ի քաղաքէդ՝ փոքր մի անագան եհաս ի ձեռս մեր լրագիրդ։

Մեծափառ ամիրայս Յակոբ Չէլէպի Տիւզեան՝ ինքն ևս հաճութեամբ ակն արկեալ զլրագիրդ՝ խնդրէ գրել անյապաղ և զինքն յընկերութեան այնր վասն երկու օրինակի։

Զմտերմական և զկրթասէր իմաստս մեր ղայտասիկ՝ հանդերձ առանձինն շնորհակալութեամբ՝ վասն բարեսրտութեամբ յիշատակելոյ Գրդ թուոյ լրագրիդ զընտրութիւն Գերապատիւ Հօր մերոյ Գէորգայ վարդապետի Հիւրմիւզեան 'ի Մխիթարեան Աբբայութիւն, աղաչեմք ընդունիլ սիրով և ամենայն արգոյ գործակցացդ առնել ընդունելի, և ճանաչել զմեզ

Ձերում Ազնուութեանդ Աղօթարար բարեկամ,

Հ. ԱՐՍԷՆ ԿՈՄԻՏԱՍ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

22 Յուլիսի 1846. Վարդապետ Մխիթարեան

Ի Փրինկիպոս Մեծ Կղզին Փոշսի

8

Իր խմբագրապետութեան ժամանակ՝ Լրագիրին գլխաւոր դրօշմն եղած է՝ սեղմ ոճով և ժամանակին հասկընալի աշխարհաբառով մը օծուած պատմական ու կրօնական հին ոգի մը։ Սպառումն՝ ամէնէն փայլուն ժամանակները՝ 4-500ը չէ անցած, սակայն կը թուի թէ ազդեցութիւնը մեծ եղած է՝ նկատելով մանաւանդ որ ուրիշ մրցակից մը չունէր ի Պոլիս։ Իր գրական ու ամիրայական ոսոխներուն նախանձաւորութիւնը իր աստուածաբանական միտումներն և ուրիշ անյայտ պատճառներ՝ ամ ընդմէջ հեռացուցած են զինքն այդ թերթին խմբագրական գործակցութենէն։ Խմբագրական փոփոխութեանց այդ միջոցին՝ թերթին ամէնէն փայլուն գրողն եղած է Ն. Զօրայեան տաղանդաւոր տնտեսախօսը (1821-1859), *երբեմն նաև Ցովհ. Հիսարեան բանասէրը* [1]։ *Լրագիրին պարզ այլ միշտ հայատաբր լեզուն ունի հասկընալի խոտութիւն մը և հմուտ շաղուած՝ երբեմն կարի առաձգական ոճով. անպակաս են անոր մէջ բանասիրական գիտնական և արուեստական տեղեկութիւններ։ Հոն՝ իբրև բանասիրական թերթօն՝ տպուած են Զէրքէզներու*

---

[1] Բազմահմուտ ուսումնասէր անձնաւորութիւն մը արդ՝ բնակեալ 'ի Գատըգիւղ Կ. Պոլիսի, որ ընդարձակ ուսումնասիրութիւններ ու յաջող գիւտեր պատրաստած ունի ձեռագիր՝ բեւեռագրութեան եւ փիւնիկեան արձանագրութեանց վրայ՝ Ֆրանսերէն։ Կըսուի թէ հինաւուրց բանասէրը մտադիր է Ֆրանսա երթալ ու տպագրել իր այս կարեւոր գործերն հնագիտական։

պատմութիւնն և վարքը, Նիկողոս Զօրայեանի Ազգային դաստիարակութիւնը, Ցովհաննէս Հիսարեանի բանասիրականները, Նաբոլէոնի վարքը, Քաղաքական տնտեսութիւն և այլն։ Տպագրութիւնն այնքան մաքուր և կոկիկ է որ՝ 60 *տարի ետքն ալ՝ կրնայ այսօր մրցիլ հրապարակի թերթերուն տպագրութեանց հետ։*

1851*ին կըսկսի Իզմիրի Արշալոյսին և այս լրագիրին մէջ Փաւստոս Բիւզանդացիի յոյն կամ հայ ըլլալուն և ա՛յլ հնախօսական խնդիրներու վրայ վիճաբանութիւն մը՝ Շահնազար Կարապետ Վարդապետի և Տէրոյենցի միջև. Վարդապետն Արշալոյսի մէջ կըստորագրէր ծածուկ անունով մը՝ մինչ Տէրոյենց իր լրագրին մէջ կը գրէր իր բուն ստորագրութեամբը։ Տէրոյենց՝ բաւական աղէկ փաստաբանած է Փաւստոսի յոյն ըլլալը. բայց իր ամէնէն իրաւացի կողմն է բողոքելն ընդդէմ Շահնազարեանի ծածուկ ստորագրութեան և «Բանասիրական լուրջ խնդիրի մը մէջ բարեկենդանի դիմակով երևելուն», ինչպէս ինք Տէրոյենց կը գրէ, ակնարկելով նաև Վարդապետին ծաղրական ոճին։*

Նոյն խմբագրապետական միջոցին է, կարծենք, նաև որ Տէրոյենց կը ծանօթանայ լազարիստ կրօնաւորներու Պոլիսի մեծաւորին, հայագէտ Լօժէն-Պօրէի, և նախկին տեսութեամբ գրաւելով անոր համակրութիւնը՝ կը մտերմանան իրարու այնքան՝ որ շատերը կը կասկածին թէ ինք այդ կրօնական անձնաւորութեան ձեռքով թոշակաւորեալ է Հռոմէն՝ ջատագով կալու համար կաթոլիկութեան։ Այն ատենները Պոլիս երթևեկող լատիններուն

մէջ արդարեւ կային՝ օգուտ քաղելով ազգին մէջ տիրող խեղճութենէն աղքատութենէն ու երկպառակութենէն՝ մարդորսութեան հետամուտ անձեր, ըստ ձեռագիր նամակի մը Կրճիկեան Յակոբ էֆ.ի. սակայն հետաղօտելով գտանք՝ որ Խօժէն Պորէի հետ Տէրոյենցի յարաբերութիւններն ունին եղեր յոյժ տարբեր գոյն։ Մեծաւոր լազարիստը Փոքր Ասիա ճամբորդած բանասէր անձնաւորութիւն մըն էր, ու իր այդ մտերիմ յարաբերութեանց գլխաւոր պատճառներն էին Տէրոյենցի հնագիտական ու բանասիրական պատարուն ծանօթութիւնները, որոնցմէ կօգտուէր լազարիստը։

Նոյն միջոցներն է նաեւ՝ որ ինք կըսկըսի հանապազորդեալ թղթակցութիւն մը Էտ. Տիւլորիէի հետ, որուն արդէն ծանօթն էր 1840էն ի վեր։ Այդ թղթակցութեանց միջոցին է՝ որ Տիւլորիէ կառաջարկէ Տէրոյենցի անցնիլ Փարիզ և հոն Քօլէժ տը Ֆրանսի մէջ արեւելեան՝ մանաւորապէս հայ՝ երկու լեզուներու դասախօսութիւնն ստանձնել՝ տարեկան 6000 ֆր. թոշակով. սակայն Տէրոյենցի յարաբերութիւնները գործունէութեանց գնացքն ու ոգին կարի՛ տեղեկանացած էին Պոլիսի մէջ, ու իբրեւ տէ՛ր ընտանիքի, տէ՛ր նաեւ ու հայր-որդիներու՝ չէր կըրնար պանդխտիլ. իր կուսակիցներն ալ չէին ուզեր որ հեռանայ իրենց քովէն, տեղը բռնող մը չունէին. հինաւուրց այն մեծ տուները, որ ունէին իրենց հանգիստի ժամերն որոող և իրենց բանասիրական ու կրօնական ախորժակները մնուցանող բանագէտ պատուելիները, ամէնէն աւելի Տէրոյենցի՛ պէս անձի մը ներկայու-

թենէն կախորժէին. իրենց համար Տէրոյենց այդ պատուելիներուն կո՛ճղն էր։ Այսպէս՝ ի հարկէ ինք կը մերժէ Փրանսացի բանաստեղծին այդ առաջարկը, որ քանի մը անգամ կրկնուած ալ է։

Նոյնպէս ունեցած է թղթակցութիւններ Ֆէլիքս Նէօվի, Նէյմանի, Վինտիշմանի եւ նմանեաց հետ, ու փոխանակած արեւելեան ու արեւմտեան պատմական բանասիրական խնդիրներուն վրայ ընթացիկ տեղեկութիւններ[1]։

9

1848ին է որ Հռոմէն Պոլիս կուգար Կարտինալն Ֆէրիէրի։ Այդ նուիրական դեսպանութիւնն ունենալու էր իր յատուկ գոյնն եւ դիտումը, ինչպէս ամէն անգամ՝ որ Արեւմտեան եկեղեցին ուզած է յառաջ բերել մերձեցում մը իրեն ու Արեւելեանին մէջ։

Եւ նախ՝ Ֆէրիէրի կը ներկայանայ Վեհ. Սուլթան Ապտ-իւլ-Մէճիտ Կայսրին, որ կընդունի յատուկ մեծարանքով Վատիկանի նուիրակը, եւ հոգալով ասպնջական բոլոր շուքն եւ հանդերձանքը՝ զետեղել կուտայ զայն Բերա Պլոնտէլ օթէլին մէջ։ Արքունի հրաման մը կազդարարէ յոյներուն եւ հայերուն Պատ-

---

(1) Այս թղթակցութեանց՝ մանաւանդ Էտ. Ֆիլորիյէի թըղթերուն հաւաքումն՝ ինք Տէրոյենց մինչեւ իր վերջին օրերը խընամով պահած է եղեր իր առընթեր յատուկ արկղիկին մէջ, որ ամբողջ պարունակութեամբն անհետացեր է իր յուղարկաւորութեան օրը, մինչ իր որդիքը սուգի մէջ՝ յուղարկաւորական տըխրութեանց ոգեզբաղած էին։

րիարքարանն՝ այցելութեան երթալ Կարտինալին։ Տիեզերական յոյն՝ պատրիարքը պատճառանքով մը չերթար. փոխանորդաբար կը ղրկէ Թրակիայի մետ-րապոլիտը, որ Կարտինալին հետ կունենայ միայն քառորդ ժամու տեսակցութիւն։

Իսկ Հայոց Մատթէոս Պատրիարքն՝ հետն ունե-նալով Տէրոյենց պատուելին Աղաթոն Մկրտիչ Է-ֆէնտին և քանի մը եկեղեցականներ ու աշխարհա-կաններ՝ կերթայ անձամբ բարի գալուստ ըսել Կար-տինալին, և կունենայ անոր հետ իբրև ժամու մը տեսակցութիւն յարգալից։

Տասն օր ետքը՝ Ֆէրիէրի ալ կուգայ հայերուն Պատրիարքարանն այցելութեան. կընդունի զայն Մատթէոս Պատրիարք՝ վարդապետներով ու քա-հանաներով զգեստաւորեալ, և գահագլուխ բազ-մեցունելով զայն ոսկեթել գեղեցկազարդ պատրաս-տուած նստարանի մը վրայ՝ կունենայ սիրալիր տե-սակցութիւն։

Կանցնի ամիս մը, և ահա Ֆէրիէրիի կողմէն Հայոց Պատրիարքին ուղղեալ հայերէն տպուած կոն-դակ մը կուգայ, որուն մէջ եկեղեցական հեր-ձուածներու վրայ արգահատութեամբ ակնարկելէ ետև՝ դրուած էր թէ «Այժմեան հայերուն եկեղեցին մոլորեա՛լ է ու անջատեալ յուղղափառ շաւղաց նախնի հարց իւրոց»։ Եւ ապա կը հրաւիրէր Հայոց եկեղեցին թօթափել այդ մոլորութիւններն և ըն-դունիլ իր նախնի ուղղափառութիւնը՝ միանալով Եկեղեցիին գլուխ Հռոմի հետ։

Ասոր վրայ կը սրտմտի Մատթէոս Պատրիարք և կը փորձուի մինչև Բ. Դուռը գանգատ գրել Կար-

տինալին այս անտեղեկալին համար. բայց Պօղոս պէյ Տատեան ու Պալեան Կարապետ ամիրայ կողոքեն զայն, ու իրենք անձամբ կերթան Ֆէրիէրի և կը խնդրեն՝ որ Հայոց ակնարկեալ մոլորութիւնները նշանակէ: Կարտինալը խնդամիտ կընդունի այս առաջարկութիւնն և որոշեալ օր մը կուգայ առ այդ իր Թարգմանին հետ Տատեանց տունը, ուր Մատթէոս Պատրիարք ալ գալով՝ յետ մեծամեծ ընթրեաց՝ կը մտնեն քարուկիր սենեակ մը և դռնփակ ժողովի մը մէջ կը բանակցին երկուստեք՝ ուժգին կարևորութեամբ Հայոց եկեղեցիի մասին Ունիթորներէն 'ի վեր զրուցուած զրպարտութեանց, Քրիստոսի երկու բնութեանց, Հոգւոյն Սրբոյ բղխման, Ննջեցելոց Կայանին, Վերջին օծումի և Հռոմի աթոռին գլխաւորութեան վրայ:

Թուի թէ Քոլէճեան վարդապետներուն կողմէն բաւական նախապատրաստուած էր Ֆէրիէրի Կարտինալը, և 'ի սկզբան ըստ այնմ կը խօսէր հայերուն եկեղեցիին վրայ: Այդ առաջին բանակցութեան միջոցին՝ Մատթէոս Պատրիարք բաւական կը յաջողի անհամոզել Կարտինալն իր նախըմբռնումներէն, որ և կը խոստանայ գրել 'ի Հռոմ պէտք եղածը: Բայց որովհետև նոյն օրը Պատրիարքին ու Հայերուն կողմէն չիկար առաջարկեալ խնդիրներուն աւելի հմուտ և լեզուագէտ խօսող մը, որ վերլուծաբար իրազեկ ընէր Կարտինալը լուսաւորչական եկեղեցիին հռոմէականէն տարաձայնութեանց վրայ՝ կորոշուի միւսանգամ ժողովել յԱյասէֆանոյ Տատեան Պօղոս Պէյի տունը, ուր փոխանորդաբար [illegible] խօսէր մեր բազմահմուտ Տէրոյենցը:

Կարտինալն ալ հաւանելով սար՝ կը հաւաքուէին Տասնեան Պօղոս պէյի տունը, և հոն թարգմանութեամբ Արսէն վարդապետի մը տեղի կունենայ վերոյիշեալ խնդիրներու մասին Հայոց եկեղեցին ըմբռնումին վրայ՝ հիւր Կարտինալին ու Տէրոյենցի միջեւ՝ այն նշանաւոր պատասխանատուութիւնը, որուն տեղեկագիրը տպուած է Ա. Պէրպէրեանի պատմութեան մէջ (էջ 330-347) չա՛տ տարբեր բո՛ւն իսկախօսութենէն։

Տէրոյենցի վրայ հիացող հին միտքերէն ոմանք կը պատմեն թէ հոն՝ աստուածաբանական այդ մանուածոյ զրուցատրութեան միջոցին՝ Կարտինալը շատ նեղն ինկած է հայ մատենագէտին ներհուն պատրաստաբանութիւններէն, և զարմացած՝ տեսնելով անոր վրայ ա՛յնչափ հմտութիւն կաթոլիկ եկեղեցիին պատմութեան. ներկաներէն ոմանք՝ մանաւանդ Պօղոս պէյ՝ քանիցս սքանչացումով վեր ցատկելով նստած տեղերնուն՝ բացագանչած են թէ «Այս մարդը (Տէրոյենցը)՝ իրա՛ւ գնայուն մատենադարա՛ն (այագլը քիւթիւպխանէ) մըն է եղեր»։

Ցէրիէրի՝ ժողովին լուծուած ատեն արդէն չինուած ու համոզուած ալ էր հայերուն ուղղափառութեան վրայ. բայց երբ քանի մը շաբաթ ետք՝ հռոմէական եկեղեցականներու և աշխարհականներու ժողովի մը մէջ ինք Ցէրիէրի բացարձակ կը վկայէր՝ թէ ա՛լ համոզուած է որ հայերուն մէջ չիկայ հերձուած, անոնք ամէնը միաբերան կը սկսին գոչել —«Դո՛ւք, Մոնսէնեէօռ, միամիտ էք ու չգիտէք որ հայերն ուրիշ կերպ կը հաւատան և ուրիշ կերպ կը դաւանին, այդ միամտութիւնիդ

պիտի կործանէ՛ մեր տունը. պիտի թողո՞ւնք քեզի համար Հռոմայ գահին». և այսպէս Կարտինալն՝ երկու տարի մէջ մեռած՝ քանի մը օրէն վերստին կերթայ Պօղոս պէյի տունը, ուր Տատեան Յարութիւն-Գարեգին (Թարգմ. Արթին փաշա Տատեան) կը խօսի եղբայրութեան վրայ ընտիր ճառ մը, որմէ շատ կախորժի Կարտինալը. բայց կը յայտարարէ Ներկաներուն և Պատրիարքին համդէպ թէ «լսածին համեմատ՝ հայերն իրենց կարդացածին ու խօսածին պէս չե՛ն այլ հաւատար»։

Մատթէոս Պատրիարք սաստիկ կը վշտանայ այս դրդեալ յայտարարութեան վրայ, և կծու պատասխաններով կընդդիմաբանէ միամիտ Ֆէրիէրիին։ Ժողովականները կը բաժնուին տրտմութեամբ, ու հայ Պատրիարքն հետևեալ օրն Յոյներուն Պատրիարքին երթալով՝ բանը կը յայտնէ անոր մանրամասնօրէն։ Յոյներուն Պատրիարքը ծիծաղելով այս Ներհակներուն վրայ՝ կը յայտնէ յոյներուն բռնած ընթացքն համդէպ Ֆէրիէրիին ի դիմաց Արևելեան Եկեղեցիին, և ցոյց կուտայ այն չորս յօդուածէ բաղկացեալ պատասխանատուութիւնը, զոր յղած էին ի փոխարէն Ֆէրիէրիի հրաւէրին, թէ —

Ա.—Մի միայն Քրիստոսի Եկեղեցին, զոր կանուանենք Տիեզերական ժողով, անսխալ է։

Բ.—Պապն՝ Եկեղեցիին գերագոյն դատաւորը չէ, այլ միւս պատրիարքներուն առաջին հաւասար մը։

Գ.—Եօթը մեծ ժողովներէն զատ՝ Լատերանու, Փլորենտիոյ, Տրիտենդեան, և միւս ժողովներն անընդունելի են։

Դ. — Պէտք է մաքրել արեւմտեան եկեղեցի՛ն ալ կարգ մը յետամուտ բաներէ, եւ ապա ի միութի՛ւն յորդորել զայլս։

Ասոնց վրայ՝ նոյն Յոյներուն Պատրիարքը կը գրէ ծանր գանգատ մըն ալ Բարձր. Դրան Ֆէրիէ-րիի այս միջամտութեանց համար, եւ Բ. Դուռը կը հաղորդէ Գաղիոյ դեսպանին, որ եւ կազդարարէ Ֆէրիէրիի մեկնիլ Պոլիսէն ի Հռոմ։

10

Հռոմի՝ արեւելեան Եկեղեցիին հետ միութեան այս վերջընթեր փորձը՝ կունենայ այսպէս ամուլ վախճան։ Հռոմէականութեան դեռ նոր փակ-ուած վէճերուն անոնց կցորդ եւ հետեւանք չփոթ-ներուն ու բողոքականութեան բերումով՝ արդարեւ շատ դառնացած էր յայնժամ հայ եկեղեցին, որով պատուիրակին թերեւս բովանդակ բարեմտութիւնն եւ Տէրոյենցի ու համամիտ ամիրաներուն իրաւախո-հական ոգին՝ չեն կրցած յաջողիլ նոյն միջոցին առաջքն առնել եկեղեցականներու մեծ մասին (ըլ-լա՛յ լուսաւորչական ըլլա՛յ հռոմէական) խորշո՛ղ անհաւանութեանց, որ լծորդուած էին աւանդական թիւրիմացութեանց եւ պատճառաւոր հակակրու-թեանց։ Տէրոյենց՝ արեւմտեան եկեղեցիին վրայ ամէնէն հմուտ անձնաւորութիւնն էր, որ կրնար երեւ ճերմըկցունել այդ կէս-սիւնհոդական բանակ-ցութեանց մէջ, եւ իբր առանձին անհատ մը խօսե-

լոյծ հանդերձ՝ յաջողած էր լաւ ներկայացունել եկեղեցին։ Ընդհանուր Եկեղեցիին տիեզերական միութեան վրայ աղէկէ աւելի բան չէր կրնար խօսուիլ, որուն կարելի ըլլար համոզել վատիկանեան նուիրակ մը։ Բայց պարագաները կարի՛ նուրբ էին և երկուստեք յարաբերութիւնները չա՛տ ձգտեալ, որուն թուի տեղեակ չէր Ֆէրիէրի։ Ամէն անգամ ա՛յս եղած է կրօնական բանակցութեանց վախճանը՝ թերևս նիւթին բնութենէն իսկ։ Ընթերցողին համար լաւագոյն կըլլայ անգամ մը աչքէ անցունել՝ Ա. Պէրպէրեանի պատմութեան մէջ՝ այս և նախընթաց բանակցութիւններն՝ արևելեան ու արևմտեան եկեղեցիներու միութեան վրայ։

Ըստ արդեան թէպէտ անյաջող, այլ ըստ պարագային ու յարմարութեան շատ բարեդէպ՝ Տէրոյենցի այս դիւանական միջնորդութիւններն աւելցուցած էին իր համբաւին վրայ նոր ու մեծ շուք մը. որով ինք աւելի աչքը մտաւ իր պաշտպան ամիրաներուն՝ մանաւանդ Պալեանց, որ իր խօսքէն դուրս չէին ելներ։ Այդ միջոցներուն է որ Կարապետ ամիրայ՝ իր շուրջի բարեսէրներուն և բանասէրներուն թելադրութեամբն՝ Երուսաղէմի վանքին վրայ կը դարձունէր իր Եալովայի ագարակը,(1), պայմանով որ վանքն ալ ցմահ վճարէ Տէրոյենցի ամսական 10 (2) ոսկիի չափ գումար մը՝ ի փոխարէն եկեղե-

(1) Լսած ալ ենք Արմաշի հին միաբանէ մը՝ թէ ամիրան նախ տրամադիր է եղեր Արմաշի վանքին նուիրել այդ ագարակը, բայց Ցակոբիկ աղա Մանուէլեան եւ Տէրոյենց Երուսաղէմի կողմը շրջեր են անոր միտքը:

(2) Այս ամսականն՝ ի սկզբան 30 ոսկի է եղեր՝ կըսուի՝

ցական ընդարձակ պատմութեան մը (որուն կաշխատէր անդադար և հատուցած էր 28 հատորի, երբ վերջին տարիներուն իր ծերութեանը ընթացքով ամ ընդ մէջ դադարիլ ստիպուեցաւ այդ երկար աշխատութենէն ; ու բաւական դժուարութեամբ կը գանձէր իր ամսականները, որոնցմով կը հոգար իր կարեւորները ու կազատէր դժպհի ծերակեցութենէ մը, հիւանդանոցի ծերանոցէն) ։

Սակայն իր համբաւն որքան կը զօրանար իր Թեւարկողներուն և հետեւողներուն մէջ ; որ ընդհանրապէս ազգին հին մասէն ու եկեղեցականներէն էին, այնքան Թագուն հակառակութիւն մը կաճէր կուսակցութեան մը մէջ, որուն բոյնն էր Խասգիւղ իր վարժապետներովն ու մեծատուններովը. Խասգիւ'ղ՝ Պոլսոյ ամէնէն յառաջամիտ արուարձաններէն մին, որ իր մեկուսացեալ դիրքին հակառակ ունեցած է իր մեծ և հանրական մարդիկը ։

Տէրոյենց՝ բնութեամբ դեգ ու Նրբախնդիր մարդ, որով իրերու գաղափարները և անձերու վրայ մանրամասն ծանօթութիւններով լեցուն, բնապէս անախորժ պիտի Թուէր ու Նախանձը շարժէր այն մարդոց, որ՝ զուրկ իր արմատական Նկարագիրէն՝ քանի մը ծանօթութիւններով և ցուցադըրական պաշտպանութիւններով հանած էին գիտունի անուն և որոնց անտանելի կը Թուէր իր պատգամական հեղինակութիւնը ։ Բայց այդ Ներհակ կուսակցութիւնը՝ բաւական հզօր խօսելու և գործելու

մանաւանդ Յ. Տէրոյենցի Կարապետ Պալեանի տուած առատա. ծաքանական դասերուն եւ խորհրդակցութեանց ալ պատճառով, բայց յետ մահու կ. ամիրային 10 ոսկիի իջեր է:

մէջ՝ չունէր իրեն հզօր և հմուտ ներկայացուցիչ մը, որ հակակշռէր Տէրոյենցի անտանելի ծանրութիւնը։ Պոլսոյ մէջ դեռ չիկար մէկն՝ որ անոր դէմ կռուելու չափ զինուորուած ըլլար պատմական ու աստուածաբանական պաշարով. իր դէմ եղած փորձերն ամէնն ալ անյաջողած էին, ու Ֆէրիքէրի հետ իր տեսակցութիւնն՝ յաչս իրեններուն՝ ալ Եռամեծ մը ըրած էր զինք։

Գալո՛ւ էր հռչակաւոր Շահնազարեան վարդապետ, որ դէթ կրնար չափ «բանար այդ դարբինին քողը», ինչպէս կըսէ ժամանակակից բանասէր եկեղեցական մը։

11

Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանի Կ. Պոլիս գալուն և տեղի ունեցած վէճերուն պատմութիւնը քիչ մը կնճռոտ՝ մանաւանդ կուսակցական կիրքերու շոգիով մռայլած ըլլալուն համար, պիտի ջանանք հոս հնար եղածին չափ անմէտ տեսակէտէ մը համառօտակի անցնիլ։

Այս հմուտ վարդապետը, որ նախ Ս. Էջմիածնի և ետքը Գերմանիայի մէջ իր ուսումն աւարտելէ ետև՝ նորէն Ս. Էջմիածինի վանքին մէջ վարդապետական ձեռնադրութիւն առած էր, քա[illegible]կան ձախող նախընթացներով Պոլիս եկած էր [illegible] 1850ին, նախընթացներ, որ չէինք հրապարակեր եթէ արդէն արձանագրուած չըլլային հրատարակեալ պատմութեան մը մէջ (Ա. Պէրպէրեան, էջ

288 և Արև. Մամուլ թիւք 1875 տարւոյ)։ Ներսէս Կաթուղիկոս՝ իր առաջնորդութեան ատեն հիմնած էր ի Ռուսահայս վարժարան մը իր անունով, և անոր կապած էր եկամուտներ. բայց այդ վարժարանն անչքացած ու խափանուած էր վիճակաւոր Կարապետ եպիսկոպոսի ատեն։ Ներսէս Կաթուղիկոս՝ պահանջելու համար Կարապետ եպիսկոպոսէն եկամուտներուն խորեալ հաշիւն՝ իր այցելութեան ատեն կը կարգէ հաշուեքննիչ յանձնաժողով մը, որուն նախագահը կըլլայ Շահնազարեան Կարապետ վարդապետ։ Կարապետ եպիսկոպոս երեք հազար մանէթով կը կաշառէ, կ'ըսեն, Շահնազարեանը, որպէս զի հաշուընկալութեան ատեն զինքը չքննել հանէ(1)։ Աշտարակեցին իմանալով զայս՝ կուզէ պատուհասել Կարապետ վարդապետը, բայց սա կանխաւ իմանալով բանը՝ գիշերանց կը փախչի Տփխիսէն և կուգայ Պոլիս(2)։ Ներսէս

(1) Այս պարագան՝ Ա. Պէրպէրեանէ զատ կը պատմէ նաեւ Տիգրանեան Մկրտիչ վարդապետ (*հրաշագործ* յորջորջեալ) իր մէկ նամակովը, (Երեւակ, 1864 թիւ 20 էջ 159)։

(2) Շահնազարեան իր հետ կը բերէր նաեւ Կ. Պոլիս Ս. Էջմիածնի թանգարանէն *անհրաման խորուած* հին ձեռագիրներ, որոց մէկ մասը ծանօթութիւններով հրատարակեց ապա ի Փարիզ իր իսկ տպարանէն, եւ արժանացաւ եռանդուն ընդունելութեան։ Ներսէս Կաթողիկոսի բարձր քեղադրութիւններէն զատ Շահ. վարդապետին մերժումին վերաբերումով՝ այս ամուր պարագանե՛րն ալ ծանօթ էին Տէրոյենցի ու իր համախոհներուն, որով նուիրական պատճառ մը ունէին կունենային օրինապէս դատապարտելու զինքը։ Ուրիշ կարգ մը կարեւոր եւ անկարեւոր անձանց վերաբերումով Տէրոյենցի վրայ դաս մը կրակոցներ պոռուածներ՝ թէ «այս ինչն հալածեց, այս ինչը վտարեց, այն ինչն ամացեց» եւ չգիտեմ այլ ինչեց՝ այս կարգի ծածուկ եւ

Կաթուղիկոս կարի՛ վշտացած իր սանին՝ Շահնազարեանի՝ դէմ, յատուկ թուղթով կիմացունէ Պոլիսի Յակոբոս Պատրիարքին եւ ճարտարապետ ու վառօդապետ ամիրաներուն՝ որ չընդունին Շահնազարեանն իբրեւ Հայոց վարդապետ. Կաթողիկոսն անուանած էր նաեւ Շահնազարեանն այդ թուղթին մէջ «բարապան դժոխոց»։ Ասոնց վրայ՝ Ղալաթիայի եկեղեցիին քարոզչութենէն կարգիլեն զինքը։ Սակայն ունենալով գիտնական բացառիկ արժանիք ու ջերմ եռանդ՝ կը յաջողի իրեն յանկուցանել Պոլիսի յառաջամիտներէն ու պանդուխտներէն պատրաստական մաս մը, եւ անոնց թեւակութեամբ կարգ մը աւանդական տարտամ նիւթերու վրայ տեղի կունենան ձգձգեալ վիճաբանութիւններ՝ մինչեւ որ բանը պաշտօնական անձնաւորութեանց ականջին հասնելով՝ հարկ կըլլայ քննութիւն բանալ՝ թելադրութեամբ մանաւանդ Սէթեան Յովհաննէս վարդապետին։ Յուզուած խնդիրներուն գլխաւորներն էին՝ Մեծին Կոստանդիանոսի Սեղբեստրոս Պապէն մկրտուիլը, Դաշանց Թուղթը, Դաստառակը, Ներսէս Լամբրոնացին եւն։ Ասոնց վրայ քանիցս Տէրոյենց պատուելիին ու

յայտնի բարձր պատճառներէ կը բղխին. «Ոչ ոք վնասի եւ հալածի բայց միայն նախ յիւրմէ եւ յիւրոցն» մանաւանդ որ այդ ակնարկեալներն առհասարակ զուրկ կերեւին պատմութեան մէջ՝ քրիստոնէական այն համակերպող ոգիէն, որ եւ հոգի՛ն ալ է խաղաղութեան եւ ընկերականութեան։ Իսկ Տէրոյենց՝ ի՛նք իր գործերո՛ւն մէջ է, իր 150 հատոր գրուածներո՛ւն մէջ՝ ձեռագիր ու տպեալ, իր բովանդակ նկարագիրովն եւ քրիստոնէականութեամբ, եւ ոչ թէ զրպարտողաց ու բամբասողաց կրիցն հայելիին մէջ . . . ։

Սէթեան Յովհաննէս վարդապետին հետ առանձինն տեսակցելէ ետեւ՝ վերջապէս Շահնազարեան վարդապետ (որուն համար Տէրոյենց ծածկաբար գրած էր թէ «բերնին հոտէն իմացայ սիրտին վէրքը» եւ «Սիս երթալով եպիսկոպոս պիտի ըլլայ և այս միտքը պատրիարք ըլլալ է»՝) կը հրաւիրուի Պօլեան Կարապետ ամիրայի տունն ի պատասխանատուութիւն, այլ խոյս կուտայ, չերթար ժողովին: Նոյներն աւելի նշանաւոր ժողով մը կը գումարուի Տատեան Յովհ. ամիրայի տունն 1851 Ապրիլի 20ին, որուն ատենագրութիւնը տպուած ալ է Արեւ. Մամուլի 1875ի 217, 257, 286, 321 էջերուն մէջ: Այս ատենագրութիւնը շատ հետաքրքրական է իբրեւ պատկերող ժամանակին բարքերուն եւ ոգիներուն, ու գրուած է անծանօթ ատենադպիրէ մը, որ՝ ամբաստանեալ վարդապետին խըրոխտ բնաւորութեան հակառակ՝ կընծայէ անոր խոնա՛րհ ու պարզաւո՛ր դէմք մը: Միւս ատենագրութիւն մը՝ տպուած նոյն հանդէսին նոյն տարւան 370րդ էջին մէջ, որ խմբագրուած է Կ. վարդապետին նպաստաւոր ձեւով մը, գլխաւոր խօսողներ կը ներկայացունէ Տէրոյենցը (Զ. Պ.) և Շահնազարեանը (Կ. Վ.) որ ունի հոն յաղթական դէմ մը հանդէպ Տէրոյենցի:

Հոն՝ Տէրոյենց կը համարուի գլխաւոր պատճառ վարդապետին վրայ եղած չարախօսութեանց ու գայթակղութեանց, և կը հաշտեցուցուի անոր հետ Ս. Պատրիարքի միջոցաւ: Տատեանց տունն եղած ժողովին ատենականներն են՝ Նախագահ Յակոբ Պատրիարք, Մատթէոս Արքեպիսկոպոս Չուհաճեան,

Յովհ. Վ. Սէթեան, Տ. Յովհաննէս Սկիւտարի, Տ. Զաքարիա Բերայի, Տ. Երեմիա Խասգիւղի, Մկրտիչ ամիրայ Ճէզայիրլեան, Ճանիկ ամիրայ, Մագսուտ ամիրայ, Մարտիրոս ամիրայ Բարունակեան, Յակոբ Կուճիկեան, Տ. Գէորգ Մայր Եկեղեցիի, Միսաք ամիրայ Միսաքեան, ճարտարապետ Կ. ամիրայ, Տատեան Յովհաննէս ամիրայ, Գէորգ պէյ Երամեան, Արիստակէս աղա Ալթունեան ([1]), Պետրոս աղա Խօրասանճեան ([3]), Նիկողոս աղա Հովուեան, Մկրտիչ աղա Մոմճեան, Գալուստ աղա Կոստանդեան, Յարութիւն աղա Հովուեան, Յակոբիկ աղա Մանուէլեան, պատուելի Յովհաննէս Զամուրճեան Տէրոյենց, Պուրունսուզեան Յակոբ աղա, տիրացու Արիստակէս, Գրիգոր վարժապետ Տ. Յովհաննէսեան, Յովսէփ վարժապետ Տ. Սահակեան, Պ. Գալուստ Տ. Պօղոսեան. հոն՝ բաւական ալեկոծեալ զրուցատրութիւններէ ետք՝ Տաճազարեան վարդապետ դատապարտուած է, ոչ պաշտօնապէս, ճարտարապետեաններէն. Ժողովին գնացքը շա՛տ հետաքրքրական և ուրեք ուրեք զուարճալի՛ ալ է՝ մանաւանդ ուր երկու ամիրաներ՝ Պալեան ու Ճէզայիրլեան՝ դէմ առ դէմ կուգան և Տէրոյենց կը յանդիմանուի հեգնօրէն Աշնանեան Պօղոս աղայէն իբրև «ազգին հէքիմ պաշին!» որ հասկըցա՛ծ է վարդապետին սիրտին վէրքը։ Հոն՝ վարդապետին գլխաւոր պաշտպաններն են՝ Աշնան Պօղոս աղայ, Մոմճեան Մկրտիչ աղայ՝ որ թի՛զ մը

([1]) Որ է Ալթուն-Տիւրրիւ:

([2]) Հայրն հանգուցեալ Տօքթ. Մ. Խորասանճեան էֆ.-ի եւ թեւարկիալը Ճէզայիրլեան Մկրտիչ ամիրայի :

հասակեն գիրքերու մէջ մնացած է (1), Խօրասան–ճեան Պետրոս աղայ, որ մտերիմն է Ճէզայիրլեանի և անոր բարեկրթեցուցիչը, և ինք Ճէզայիրլեան Մկրտիչ ամիրայ, որ իբրու միշտ ներղսիրտ համար–ձակութեամբ կը խօսի՝ կարի՛ խղճամիտ Պալեան ամիրայի և Մանուէլեան Յակոբիկ աղայի խօսքե–րուն դէմ, որոնք Տէրոյենցի միջոցով բաւականա–պէս նախապատրաստուած կերևին այնքան պատ–մականօրէն փաստաբանելու համար։ Ասոնց բերնով՝ ժողովին մէջ կը յուզուին կը քննուին և կը վի–ճաբանուին՝ հին ռամկախառն ոճով և աւանդա–կան միջակութեամբ՝ Պետրոս առաքեալի Հռոմ երթալուն փոքր Ասիայի մէկ վանքին մէջ Աստ–ուածածնայ պատկերին և վերև յիշուածներուն խնդիրներն ալ. Կարապետ ամիրայ ու Յակոբիկ աղայ Մանուէլեան՝ պաշտպանն ու առենախօսն են աւանդականներուն և վարդապետին հակառակ կող–մին, ու կը խօսին երդմնակուռ հաստատութեամբ, որ՝ դէթ վերաբերումով յուզուած խնդրոց պարա–գաներուն՝ իրենց կողմէն ճշմարտասիրութեան ցոյց մըն է։ Ըստ առաջին առենագրութեան, Տէրոյենց հազիւ քանի մը խօսք կընէ, ու խնդիրներն և հարց ու պատասխանները կերթևեկեն ընդհանրա–պէս Պալեան ու Ճէզայիրլեան ամիրաներուն յուզիչ զրուցատրութեանց միջոցո՛վ միայն՝ մութ և պարզ–միտ գնացքով մը։ Ճէզայիրլեան կը խօսի հոն, ըստ մեծի մասին, իշխանաբար, զայրոյթով, և ծանր բառեր (միւֆսիտ, մուրտար, փիթեկ, ուղուրսուզ)

(1) Ի՛ր խօսքով . . . :

կը նշանակուին իր բերնով՝ վարդապետը դատապարտողներուն համար։ Դարձեալ ըստ առաջին ատենագրութեան՝ այդ ժողովին մէջ վարդապետը շատ նեղն ինկած է, և իրեն համար վերջապէս վճռուած է առ ժամն հեռանալ Ղալաթիայի եկեղեցիէն, մինչեւ որ Պոլիս հասնէր Կաթուղիկոսէն իրեն համար խնդրուած երկրորդ գիրը։

Ըստ երկրորդ ատենագրութեան՝ Տէրոյենց ու Կ. վարդապետ կը հակաքանեն՝ առաջինը նշանակելի պաղարիւնութեամբ և պաշտպանաբար, իսկ երկրորդը կիրքով ու յարձակողապէս։

Երկու ատենագրութեանց հանրական չէզոք գիծերէն ալ կերեւի (1)՝ որ Տէրոյենց բաւական անզգոյշ գտնուած է արագ յայտնելով Շահնազարի մասին իր դատումը՝ Սէթեան Յովհաննէս վարդապետին յատուկ գիրովն այն, որ պատճառն է այս վէճերուն և ժողովներուն, և ինք Շահնազար վարդապետ ալ՝ իբր անգէտ ումն Պոլսի բարքերուն և սովորութեանց՝ բաւական յանդուգն եղած է՝ կարի՛ ազատութեամբ յայտնելով իր Թուրքն աւանդական կարգ մը իրերու վրայ, թերեւս ալ ըստ թելադրութեան քանի մը բարձր անձնաւորութեանց՝ որ ունէին իրենց կողմնական դիտումները։ Հոն՝ աստուածաբանական մէկ քանի խնդիրներու վրայ՝ իր անխտրական նոր բառերը՝ վերջապէս ընել տուած են Յակոբոս պատրիարքին՝ թէ «այս վարդապետը

(1) Այդ ժողովին ու կցորդ պարագաներուն վրայ՝ ուզողը կրնայ տեղեկանալ *Դաշանց թուղթի քննութիւնէն եւ քերթուածէն* (էջ 60) ու Արեւ. Մամուլի 1875ի 217, 257, 286, 321 էջերէն:

թանգիտութիւն ծախել կուզեն»: Ասոնք ըստ բաւականին կարդացած ու քննած ըլլալով՝ կըրնանք իբր եզրակացութիւն այդ հռչակաւոր ժողովին ըսել՝ թէ ո՛չ վարդապետը կըրցած է երկայնմտելու չափ իմաստնանալ, ո՛չ ալ Տէրոյենց լռելու չափ զգուշանալ այդ ծրարեալ խնդիրներու վերաբերումով, և այսպէս՝ երկուքն ալ իրենց ժամանակին, ինչպէս ապագային ալ, մէջ՝ իրենց անունովը ձգած են ազգին երկու ծայր կուսակցութեանց նախապատճառներ, որ երկոցուն ալ չեն բերեր փառք, ինչ որ ալ ըլլան իրենց ներքին կամ հանրական պատճառները:

12

Կարապետ վարդապետ՝ կիսով հմայաթափ իր խորհուրդներուն մէջ՝ քիչ մը ատեն ալ Պոլիս մնալէ ետք՝ կըստիպուի անցնիլ Եւրոպա (1), ուրկէ

(1) Շահնազարեան հաստատուելով Եւրոպայի մէջ (նախ Փարիզ)՝ կըզբաղի հոն մատենագրական հրատարակութեամբ, եւ ապա կը հաստատէ տպարան մը Մանչէսդըրի մէջ ու կը հիմնէ **Երկրագունտ** հանդէսը 1864ին. հինցած հիւանդութիւն մը պատճառ կըլլայ իր լրագիրը դադրեցունելուն, եւ կանցնի հարաւ. Ֆրանսա. քիչ մը ետքը Եգիպտոս, ուր կը բարեկամանայ Բարձր. Նուպար փաշային, եւ Կ. Պոլիս դառնալով կը վախճանի 1865ին: Շահնազարեան կտակած է 1000 անգղ. ոսկիի գումար մը, որ՝ Նուպար փաշայի ձեռքով տոկոսի դրուելով՝ երբ 4000ի հասնէր՝ պիտի բացուէր իր անունով վարժարան մը ժառանգաւորաց: Նուպար փաշա՝ օր առաջ բանալու համար այս վարժարանը՝ կը նուիրէ իր կողմէն 3000 անգղ. ոսկի

դառնալ նոյն խնդիրներուն վրայ միաբանութիւնները կը շարունակեն գրաւոր՝ ինք Արշալոյսի ու Տէրոյենց իր Թերթին մէջ։ Եւ որովհետեւ Պոլսի այդ ժողովներուն մէջ աւանդական մասը կարի ուժգնութեամբ պնդած էր Ճենովայի դաստառակին վաւերականութեան վրայ՝ Պալեան Կարապետ ամիրան ալ Իտալիա կը ղրկէ իր երեց որդին՝ Անտոն աղան՝ որպէս զի քանիկն *անձամբ ստուգէ։ Անտոն աղայ՝ Ճենովա Ցիսուսեանց Եկեղեցին երթալով՝ նմանահանել կուտայ հոն պահուած դաստառակը, զոր և նոյն Ցիսուսեանները կօրհնեն, և ինք կը բերէ զայն Պոլիս։ Այդ նոր դաստառակը, ըստ վկայելոյ ժամանակակից հրապարակագիրի մը(1), կը գրուի Պէշիքթաշի եկեղեցին, ուր բազմութիւնը կը դիմէ յերկրպագութիւն և անով մինչեւ իսկ հիւանդներու վրայ կը կատարուին* պատկերա-հանգիստներ. *բայց ազդեցիկ մարդիկ այս չափազանցութիւններն յայտնելով ժամանակին պատրիարքին՝ պաշտօնապէս առաջքը կառնուի այդ նախանձաւորութեանց ալ։ Տէրոյենց՝ այս խնդիրներուն մէջ խաղացած ըլլալու է, կըսեն, աւագ դեր, - և իբր այնպէս՝ աւելի՛ բորբոքեցուցած իր*

վարժարանը կը բացուի դարձեալ 1866ին՝ խնամակալութեամբ Ներսէս Եպիսկոպոսի Վարժապետեան Երամեան Գէորգ պէյի եւ Աղաքոն Գրիգոր էֆէնտիի: Վարդապետին Մանչէստրի տպարանն ալ Պոլիս փոխադրուելով՝ կը կցուի վարժարանին: Անցուցնելէ ետեւ փայլուն վիճակ մը՝ հետզհետէ կը խանգարի. եւ՝ բացումէն ճիշդ տասը տարի ետքը՝ կը փակի արժէքուղներուն անկումին գլխաւոր պատճառով:

(1) *Մասիս* Կ. Ս. Ութիւճեանի:

տողերը, որ կամբաստանէին զինքն որպէս հռոմէական և վարձեալ...։

Մինչ այս մինչ այն՝ հետզհետէ կը հաստատուէր Կ. Պոլսի մէջ լեզուագէտ ու նորասէր երիտասարդներու խումբ մը, որ հին ոգիէն կտրուած էր թանձր անջրպետով մը։ Եղած էին մէկ քանի աշխարհաբար կարեւոր հրատարակութիւններ. Պոլսի գրաբարն ալ տակաւ տեղի կուտար իր ամուլ միօրինակութիւններովը. բողոքականները տուած էին իրենց առաջին աշխարհաբար Աստուածաշունչը[1], և գրելու մարմաջն ազատ կալուած կը գտնէր աշխարհաբար լեզուին մէջ։ Տէրոյենցի ցայնվայր հանրական գործունէութիւնն ալ կը միտէր՝ մանաւանդ վերոյիշեալ միջադէպներուն բերումով՝ հետզհետէ խառնալու և անձնականութեան մէջ ամփոփուելու։ Մատթէոս Պատրիարքին բողոքականութեան հանդէպ բռնած աններող դիրքը, որուն քիչ շատ կռնակ կեցած էր ինք Տէրոյենց եւ՝ խրախուսանքով մանաւանդ ժամանակին կղերին՝ Նոր Հայերը պաղեցուցած էր իրմէն։ Շահնազարեանի կծու հրատարակութեանց հանդէպ իր հին խոժոռ անդրդուելութիւնը՝ տուած էր ընդդիմադիր կողմին ձեռքն աւելի զէնք մը՝ գոյել տալու համար իր թերթը, և անոր տեղ հիմնելու համար Նոր գոյնով լրագիր մը։ Կ. Ս. Իւթիւճեան դարձած էր Փարիզէն, և իբր առաջնակարգ գաղափարագէտ ու լաւ հայերէն գրող՝ իր նոր անունին կցորդ կը բերէր նոր ու թարմ եռանդ մը, որով գիւրին եղաւ

(1) Աշխատասիրութեամբ ամերիկացի աւետեյագէս Մր. Ռիգսի եւ Խաչատուր Ոսկանեանի:

իրեն՝ ձեռք բերել Նորերուն և հինէն յագեցած վաղեմիներուն համակրութիւնն ու քանի մը հարուստներու, մանաւանդ Խորասանճեան Գեւորգ աղայի, պաշտպանութիւնը:

Ասով և ուրիշ նախընթացներով՝ վերջապէս ձեռք կը բերուի Պատրիարքարանի ալ հաւանութիւնը, ու Տէրոյենցի անդրանիկ թերթը կը փոխուի Մասիսի, պարունակո՛ղը պարունակեալի՝: 1852 *Փետր. 2ին այդ Նոր խմբագրութեամբ լրագիրն հրապարակ կելնէ Միւհէնտիսեան տպարանէն՝ իրեն գլխաւոր աշխատակից ունենալով Օ. Բ.* (օգնական բանասէր *Նիկողայոս Զօրայեան), որուն վրայ Հրանտ Ասատուր հրատարակեց կենսագրական հատուածներ* 1898*ի Մարտ* 29/10*ի Մասիսի բացառիկ թիւին մէջ:*

13

Արեւմուտքէն նոր դարձող ուսեալ երիտասարդներ և հոս արեւելքի մէջ եւրոպական թարթափումներով սնած երիտասարդներ՝ բժիշկ, երկրագործ, գրագէտ, արուեստաւոր՝ եռանդագին կողջունեն Տէրոյենցի թերթին յաջորդող Մասիսի այս հրատարակութիւնը, և ոմանք կաշխատակցին ալ անոր[1]*: Նորերուն այդ այլաշաւիղ ազդեցու-*

[1] Նոր Մասիսի գլխաւոր աշխատակիցներն էին՝ Օ. Բ. (Ն. Զօրայեան), Բ. Քրիկեան (ապա՝ Բարունճակ պէյ), Մատթէոս Մամուրեան, Մատթէոս Այվազեան, Թադէոս Միհրդատեանց եւ Գէորգ Սրիմարանեան:

թեամբ և պարտասած հին թնճուկներէն՝ ազգին աւանդական մասն հետզհետէ աւելի կուտար, ու Տէրոյենցի շրջանն ալ անոնց հետ տակաւ կը նուազէր. դուրսէն իրեն դէմ պատճառաւոր հակառակութիւն մը ներսէն ալ արձակելով փշոտ ծիլեր՝ կաճէր ու կը զօրանար անտիական իրադէպներուն մէջ՝ մանաւանդ իր հակաքողոքական միտումներուն և Շահնազարեան վարդապետին հետ երկարաձգեալ վէճերուն պատճառով: Իր կտրուկ նկարագիրը քննաքննական նրբակրկիտ ոգին ու անդրդուելութիւնը՝ խրտչեցուցած էին իրմէն նորերուն կարեւոր մեծամասնութիւնը:

Իր նախկին հետեւողներէն ու աշակերտներէն Խ. Գ. Միսաքեան, Տ. Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեան, Իւթիւճեան, Բարունակ պէյ եւայլն՝ բռնուած ընդդիմոտն գաղափարներու թափէն, ոմանք ալ բողոքած արուեստակցական նախանձոութեամբ՝ կը յաջողէին իրենց թեւարկողներուն պաշտպանելովը չէզոքացունել իր հեղինակութիւնը ժամանակակից գաղափարներու վրայ, եւ ընկրկել զինքն հրապարակէն: Ձեռագիր նամակի մը մէջ, որ իր ոսոխներէն մէկուն ձեռքով 1852ի Նոյ. 13/25 Պոլիսէն Փարիզ գրուած է, սա ցայտուն տողերուն հանդիպած ենք. «Ճ. Մ.ի գործերն աւրուած են, անոր քինալուն վրայ Պրուսացին(1) *նորէն խլրտիլ սկսաւ. բայց հիմակուան կաթոլիկի վէճերուն առիթովը* Նորէն ձգելը խիստ դիւրին է»: *Իր (Տէրոյենցի) հռոմէական միտումներն՝ ենթադ-*

---

(1) Տէրոյենցն ըսել կուզէ:

բա՛լ թէ հաստատել՝ այսպէս շատ նպաստեցին ընդդիմադիր կողմին առժամեայ յաղթանակներուն, և ինք ալ իր ամուր բնաւորութեան բերումով՝ հետզհետէ աւելի կը տարրանար իր խորասէր կարծիքներուն խմորովը։

Իր այդ տեղատուութիւնը Մասիսի երեւելէն ետեւ՝ երեք տարիէն աւելի տեւած է. հաւանաբար այդ միջոցին անձնատուր եղած է ինք առանձնական աշխատութեանց ու խորհրդատուութեանց՝ մինչեւ որ փոքրաթիւ այլ հզօր համակրողներու յորդորելովը յաջողած է հիմնել իրեն յատուկ տպարան և նոր հանդէս մը պարբերական Ջռհաղ անունով՝ 1855ի կէսերը։ Այդ հայատառ տաճկալեզու հանդէսը՝ Տէրոյենցի նախասիրած կրօնական ճիւղերուն վրայ յերիւրուած է ընդհանրապէս, և Պոլիսի ու գաւառներուն միջին դասակարգէն գտած է բաւական տաք ընդունելութիւն, Լրագիրներու հանդէսներու և լեզուներու այդ առաջին յեղումներու միջոցին է՝ որ աշխարհաբառ լեզուին նոր կամայական ձեւ մը տալու փորձեր տեղի ունեցան Պոլիսի մէկ քանի անփորձ երիտասարդներուն մէջ՝ 1855ի ատենները, և այդ փորձերուն իբր արձանացում հրատարակուեցաւ Ուղղախօսութիւն անունով տետրակ մը, որու վրայ հետեւեալ վաւերական տեղեկութիւնները կը քաղենք ժամանակակից անձի մը նամակէն՝ գրուած Պոլիսէն ի Փարիզ. «Ռուսինեանի Ուղղախօսութեան և Զօրայեան բառդիներ կան եղեր, բայց ո՞ւր, աս լուրը ձեզի տուողներուն երեւակայութեանը մէջ և ոչ թէ հոս։ Ռուսինեանն ազգին

մէջ տասը հոգի ճանչցող չիկայ, կարելի է յիսուն հոգի ալ անունը լսած ըլլայ. իսկ Ուղղախօսութեան բառդի ըսուածն այնչափ աննշան և գրեթէ միքրոսքոբիգ բան մըն է, որ բառդի ըսուելու արժանի չէ, և ազգին մէջ տասը հոգի չիկայ որ ասանկ բառդի մը ազգին մէջ կեցած ըլլալը գիտնայ: Այս բառդին կազմողներն են՝ Ռուսինեանը, Եազըճի Պօղոս աղային տղան Գրիգորիկը (Օտեան), Պալեան Նիկողոս աղան, Պարտիզպանը, Ամասեան Յակոբը, և Պարտիզպանին յառաջդէմ ու ընտիր աշակերտներէն Սրվանձեան Յարութիւնը, որն որ մօրուք թող տուած ըլլալով երեւելի աքատէմիսիէնի կերպարանք մը առած է: Ասոնցմէ զատ Թընկըրեան Հ. Տիմոթէոսը կայ, որուն համար կը լսեմ թէ առեն առեն չապղայով Եազըճի Պօղոս աղային տունը կերթայ՝ գիտցած քաղաքական տնտեսութեան բրէնսիբներն հայերէն լեզուին ապլիգէ ընել տալու համար: Զօպան Յարութիւն աղան ալ կայ բառդիին մէջ, բայց անիկայ սոսկ արձագանգ է, քանի մըն ալ ամինճի կայ՝ որ են Պարտիզպանին եղբայրները, պախճէպան Հաճի Յովհաննէսն ալ հետ առնելով: Կը տեսնես որ այս անուններն Հայ գրականութեան մէջ սէլէպրիթէներ չեն: Ուղղախօսութիւնն յղացողները Ռուսինեանն ու Թընկըրեան Հ. Տիմոթէոսն են: Գրիգորիկն ու Պալեանը խաբուած են. Պարտիզպանն իմ կարծեօքս՝ մտօք համոզուած չէ ուղղախօսականաց անտեղութիւններուն, այլ առ հարկի միացեր է կամ միացած կը ցուցընէ ինքզինքն անոնց հետ: Ուղղախօսութիւնը քննելու մասնաժողովին մէջ էքիվօգ ճամ-

բայ մը բռնած էր, և Ուղղախօսութեան մէջէն է՛ն բարձրագոյն անտեղութիւններն ներքելու ժամանակ չափազանց մէնաժըման ու էկառ կը ցուցընէր անոնց։ Աս բանը մեկնութեան կարօտ չէ։ Ամասեանն ու Սրվաճեանն ալ Պարտիզպանին պէս առհարկի համոզուած են, որովհետև այս երկու անգործ խեղճերուն գործ ու ամսական հայթայթեցին ուղղախօսականք, սա պայմանաւ որ Ուղղախօսութեան ջատագով ըլլան, և մէկը Փրկչի վարժարանին և միւսը Պէշիքթաշի դպրատան մէջ զանիկա կարդացունեն։ Ամենճիններուն խօսքը չըլլար։ Մինակ կը ցաւիմ՝ որ Պալեան Նիկողոս աղայի պէս ուշիմ և աղնուասիրտ մէկն ասանկ զառպցանքներու համոզուի։ Կը լսեմ որ ճարտարապետ Կարապետ աղան՝ Ռուսինեանն ու Զօպան Ցարութիւնը սաստիկ կշտամբելով վռընտեր է իր տունէն։ Սրվաճեան Ցարութիւնին ալ մօրուացն ակնածութիւն չընելով՝ զայն ալ դպրատունէն վռընտեր է կըսեն։ Վասն Ուղղախօսականաց կաճառին ալ այսչափ»։

Կ. Ս. Իւթիւճեան 31 Մարտի 1855։

Հաւանաբար ասոնք կը թուին հաւատարիմ գիծերն ու երանգները լեզուի ու գաղափարի այն նորագութեններուն, որ իրենց ժամանակին հանեցին անուն մեծ . . . ։ Ցերկուեա ջերիճ՝ արդի՛ւճէ չճչիճ:

14

Բայց Տէրոյենց իր Ջոհալոմն(1) իբրեւ դատապարտուած էր զուտ կրօնական նիւթերու վրայ գրել այնպիսի լեզուով մը, զոր Փոքր Ասիայի Հայերը միայն կիմանային, և այնպիսի գաղափարներ, որ Պոլիս ընթերցողներուն վրայ չէին կրնար ընել վատ ներգործութիւն։ Աստուածաբանական խնդիրներ ալ այդ թերթին միջոցով կաթոլիկցուցած էին իր անունը. ուստի՝ տարիուկէս ալ կամայ ակամայ շարունակելով այդ հանդէսն իր բարեկամներուն թելադրութեամբ և իր բանասիրական ախորժակներուն բերումով՝ կըստիպուի նոր անունով և հայ լեզուով հրատարակել հռչակաւոր **Երեւակը**, *1857 Յունուար 1էն սկսեալ։* **Յառաջաբանին** *մէջ լեզուի փոփոխութեան գլխաւոր պատճառ կը ցուցընէ ինք «կրօնական նիւթերու վրայ տաճկերէն լեզուին կատարեալ տեղեկութիւն չկըրնալ տալը», որով Ջոհալն յաճախ կըստիպուէր արաբերէնին ու պարսկերէնէն մուրալ տաճկերէն լեզուին մէջ սովորական չեղած բառերը, և հայ ժողովուրդին մեծ մասին անմատչելի կըլլար։*

«Այս ամէն պատճառներով համոզուեցանք,

(1) Ջոհալի մէջ առաջին գլխաւոր վէճն սկսած է Մասիսի ու համախոհներուն դէմ՝ Հռոմէական եկեղեցիին Հայ եկեղեցիէն էական տարբերութիւն մը չունենալուն Ն. կէտերուն վրայ, զոր առաջարկած էր Մասիս։ Այս վէճին միջամտած են նաեւ Ֆրանսայի *Իւնիվէռ* եւ Կ. Պոլսի *Բրկս Տօրհան* լրագիրները՝ զօդելով Տէրոյենցն իբրեւ ներհուն եւ տրամաբան մատենագիր, որով եւ եւս զայրացած կր հրապարակուի Մասիսի երիտասարդ ու կրօնական ճիւղերու անհմուտ խմբագիրը։

կըսէ[1], մանաւանդ որ բնապէս մեր լեզուով մեզի խօսիլն աւելի սիրելի ու ախորժելի էր մեզի, յանձնառու եղանք հայերէնի դարձունել...։ Եւ միայն ասով չշատանալով՝ միտք ըրինք, որքան հնար էր, տեղեկութիւններն աւելցունել, և ասոր համար ալ յօդուածներն որքան հնար ըլլար՝ կարճեցունել։ Բարեսէր բարեկամաց օժանդակութիւնը քաջալերեց մեզ բժշկական ու երբեմն մշակական տեղեկութիւններ ալ տալ՝ երեւելի և մեծ անուն ստացող հեղինակներէն առնելով. հին պատմութեանց, նոր զուարճալի ու օգտակար գիւտերու վրայօք ալ տեղեկութիւններ, և բարոյական համառօտ կամ ընդարձակ պատմութիւններ ալ դնելու միտք ունինք. երբեմն ազգին լեզուին եւ հնութեանցը պատմութեանը, կամ հին ու նոր մատենագրութիւններուն կամ թարգմանութեանց վրայ ալ պիտի խօսինք. վերջապէս պիտի ջանանք օգտակարին հետ զուարճալին խառնելով՝ մեր ընթերցողներուն հաճոյական բան մը ընել»։

Այս յայտագիրին վրայ սկսած է Երեւակը. նոյն տեղն է նաեւ՝ որ Զամուրճեան մականունը փոխած է Տէրոյենցի. թերթին որոշ գոյնն է կրօնական։ Առաջին թիւին յօդուածներուն մակագիրներն են **Նոր Տարի 1857, Ասիական քանի մը ազգաց նոր տարւոյ սովորութիւնները, Պասկին անքակելի ըղձալը; Բողոքական ընտանիքի մը դարձ, Այլեւայլք, Վիճակագրականք:** *Երկրորդ թիւէն կըսկսի* **Պատմութիւն գիտութեան լեզուաց** *բանասիրական չա-*

(1) Երեւակ 1857 թիւ 1, Յառաջաբան էջ 4:

բունակեալ կարեւոր տեսութիւն մը Ուայզմէն Կարտինալի, ու Վայմոնի կոմս անունով Ժէնուաի հետաքրքրական վէպն՝ ընդդէմ 18րդ դարու Ֆրանսացի մատենագիրներուն և Ազատ որմնադրութեան։

Երեւակ հնգետասանօրեայ էր, ութածալ միջակ դիրքով և իր՝ Տէրոյենց տպարանին մէջ կը տըպուէր. Նոյն դիրքով շարունակած է քանի մը տարի, ու ժամանակակից ծանօթութեանց հետ կը պարունակէ նաև քանի մը կարեւոր ընդարձակ գըրուածներ, Տերտուղիանոսի Ճախագրութեանց ընտիր թարգմանութիւն մը, Լակտանտիոսի յաղագս մահու հալածչացը, Գրուսայի ու Արմաշի վանքին պատմութիւնը, Պուսսայի վրայ ընդարձակ գրուած մը, Ամերիկեան հնութիւնք, Խորենացիի վրայ տեսութիւն մը. ու պատմական և բանասիրական ուրիշ շարք մը յօդուածներ. Աշխարհաբառը քիչ մը աւելի կոկած է հոն. ոճը միջակ։

Նոյն 1858—9ի ատենը Տէրոյենց կը դասախօսէր նաև Պէպէքի լազարիստ կրօնաւորներուն քոլէժը, որուն համար պատրաստած է Խ.Գ. հատ պատմական դասախօսութեանց ճառեր։

Դարձեալ նոյն թուականին է՝ որ Բարձր. Սուպհի փաշայի ծանօթներուն միջոցով՝ կառաջարկուի իրեն անդամակցիլ Մէարիֆի ժողովին. բայց ինք փիլիսոփայական սեւեռուն սկիզբի մը պատճառով՝ կը ստիպուի երեք անգամ ալ մերժել այդ առաջարկը։ Տէրոյենց կուսակիցն էր փիլիսոփայաբար «յԱմենայնի՝ Աստուածային տեսչութեան», և Մէարիֆի ժողովին անդամոց մեծամասնութիւնն

համամիտ չէր այդ Յեսուեան ու Գոսիւէական սկիզբին ։

Քանի մը տարիէն Երեւակ կը փոխէ այդ միջակ դիրքը, և աւելի լայն ծաւալով ու նոր տառերով կըսկսի հրատարակուիլ ութ օրն անգամ մը ։ Կարեւորագոյն խնդիրներ այս անգամ աւելի սրած են Տէրոյենցի յօդուածները, որ իբր առհասարակ կը պատկերեն ժամանակին արձակ ոգին հակադորձ երանգ մը, աւելի խիստ ու ծանր եւ, իր սահմանին մէջ, աւելի՛ եփուն ։ Հոն՝ անխնայ կը քննադատուին Վոլդէր, երբեմն Մոնդէսքիէօ, Ռընան, Շանչեանց և ամէն այն մատենագիրները՝ որ ցամաքութեամբ մը խօսած են Եկեղեցիին հեղինակութեան և կրօնի վրայ ։ Նշանակելի են մանաւանդ **Իշխանութեանց ծագման, Բողոքականութեան ու անհաւատութեան աճումին, Ազգայնութեան, Գրագիտութեան, Կրթութեան ու Բարոյականութեան, Հոգւոյ անմահութեան, Հրաշքներու եւ Աղօթքի վրայ** գրածները, որոնց մէկ մասը թարգմանօրէ՛ն խմբագրուած է ։

Այդ կրօնական ու բարոյական հանդէսը տեւած է մինչեւ 1866 . ի՛նք ամբողջապէս կը լեցունէր զայն՝ ՏՆՕՐԻՆԷ ԵՒ ՅՕՐԻՆԷ ՅՈՎՀ. ՊՐ. ՏՐ. ԿՐԳ. ՏԷՐՈՅԵՆՑ հրատարակչական ստորագրութեամբ ։ **Այդ շայն Երեւակներուն** մէջ իր լեզուն աւելի բարեզարդ է, նիւթերն աւելի ջերմ ու իմաստասիրական և ոճը ծանր, ինչպէս ա՛լ այնուհետեւ իրրեւ միշտ ։

Ժամանակակից պատմութեան ամէնէն ճշմարտանման գոյները կերեւին այդ թերթերուն և իր

ՑՕլէն ետքի հրատարակութեանց մէջ՝ պարզ համարձակութեամբ մը(1)։ Դատումի լեզուի հարազատութեան եւ հմտութեան կողմէն՝ անոնց համեմատելի է միայն Սէր անուն ժամանակակից պարբերականը, որուն գլխաւոր գրիչն էր Ա. Մ. Գարագաշեան՝ հին Մխիթարեանը Վիեննական։

---

(1) Կըսեն ոմանք՝ որ Տէրոյենց իր անդրանիկ քերթողը նախ Պատրիարքարանի բերանն ու՝ խնկողն էր, այլ ապա՝ մանաւանդ իր Երեւակներովն՝ առաւ աւելի՛ չէզոք դիրք։

ԳԼՈՒԽ Գ.

1860-1888

1

Երուսաղէմի Պատրիարքին մահը՝ բերած էր թարմ յուզում մը Ազգ. Վարչութեան նորայարդար սեղանին վրայ. վանքին համբաւեալ հարստութիւնը, ուսումնականին մէջ իր դանդաղութիւնն՝ հակառակ այդ հարստութեան, ոչ-միաբան եպիսկոպոսներուն պատրիարքութեան հետամտութիւնն և ազգին մէջ մտած Փրանսական այն նոր ոգին, որ եկեղեցական հաստատութիւնները կուզէր աշխարհականացունել, և կուզէր գործածել այդ փորձն ամէնէն առաջ ազգին ամէնէն հարուստ և հին վանքին վրայ, նաև ուրիշ դէզ մը նախընթացներ՝ միտքերու մէջ պատրաստած էին շուտ շուտ, մանաւանդ անտես բանբերներու միջոցով, անտեղիտալի տրամադրութիւն մը՝ Երուսաղէմի վանքին ու անոր պատրիարքական ընտրութեան վրայ փորձելու նորահաստատ վարչական մեքենային մեծ ու նախկին ոյժը։

Չգիտենք որո՞նք եղած են այդ փորձին նախաձեռնարկողները, բայց գիտենք որ նոր վարչութեան մեծամասնութիւնը, բաց ի կղերին մեծամասնութենէն, սկիզբէն տրամադիր երեւցած է ձեռք երկնցունելու վանքին ներքին անկախութեան

մէջ, ու առ այդ քանիցս ղրկած է հոն քննիչներ ու պատգամաւորներ ալ (Տ. Յովհ. Հիւնքեարպէյէնտեան, Սէրվիչէն էֆէնտի, և տարիներ ետքն՝ Ստեփան փաշա Ասլանեան)։

Վանքն ալ իր կողմէն հինաւուրց խտրականութեամբ (exclusivisme) *ու Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքին օրերէն մնացած նզովքի մը ջերմեռանդութեամբ*(1)*՝ ո՛չ արժան երեսն ըրած է այդ պատգամաւորներուն, ո՛չ ալ դիւրողութիւն մը ցուցած դուրսէն Պատրիարքի մը ընդունելութեան և առ պոլսական վարչութիւնն համարատուութեան*(2)*։ Միաբանութեան այս անյօժարութիւնները, որ իբրև հին, չա՛տ հին, սովորութիւններ կարի՛ բնական ալ էին, ունէին Պոլիսի՛ ալ մէջ իրենց պաշտպաններն ու երդուեալներն իսկ, ինչպէս կային դարձեալ Պոլիսի մէջ դուրսէն պատրիարք ուզողներ ու վանքին ներքին տնտեսութեան ու բարենորոգումին աշխարհականներու ալ ձեռնամուխ ըլլալուն ձայն տուողներ։ Այս երկու հակառակ յօժարութեանց ներկայացուցիչներն՝ իրենց հետեւորդներովն ու ամէն ըսողներովը՝ տակաւ խումբ կազմելով՝ դարձուցած ըրած էին Երուսաղէմի պատրիարքական ընտրութեան խնդիրը ներ-*

(1) Տե՛ս Պատմ. Երուսաղէմի. ի Հաննէ վարդապետէ:

(2) Իբրեւ Մայրավանք մը ընդհ. հայոց՝ բանաւոր եւ լաւագոյն ալ է համարատու ճանչնալ զՍ. Յակոբեանս ընդհ. հայոց ներկայացուցիչներո՛ւ միայն. եւ այն ատեն թերեւս դադրին ա՛լ կողմնակցական վէճերն ու խնդիրներն Երուսաղէմի եւ Կ. Պոլսոյ պատրիարքարաններուն միջեւ: Գործիս հեղինակն աշխատած է ա՛ս ատոր:

սեն դուրսենի մեծկակ երկպառակութիւն մը, որ ապա յանդեցաւ խաւարեալ լուսաւորեալի ծանօթ կռիւին[1]։ Այդ կռիւի՞ն է՝ որ շատ մեծ սուտեր կարի՛ նուրբ ճշմարտութեանց հետ դէմ յանդիման գտնուեցան հրապարակով ու առանձնակի, և կիրք ու ճարպիկութիւն ճակատեցան կրօնքի ու հին հնարքներու հետ։ Ու այդ կռիւէն շահեցաւ ի հարկէ՝ ո՛վ որ չսիրեր խաղաղութիւնը։

2

Խաւարեալներն՝ որ իբր առհասարակ հին ու փտած մարդերէ կազմուած և դրամատէր ալ անձեր էին՝ կը պնդէին հաննէական Նզովքին ու վանքին հինամի կազմակերպութեան վրայ՝ նրդնըլով յանուն Ս. Մասանց ու աւանդութեանց, և՝ ազգին կրօնական զգացումներն յօգուտ ի կիր արկանելով՝ կը պահանջէին որ Երուսաղէմի Պատրիարքին ընտրութիւնը միաբաններուն մէջէն ըլլայ, և իր մատակարարութեան մէջ Կեդրոնական Վարչութիւնը կամ միա՛յն ուսումնական տարրը մաս չունենայ, որպէսզի վանքին նուիրական հարստութիւնը խաղալիկ չդառնայ դաս մը գաղափարական մարդոց, ինչպէս կառարկէին իրենք. իսկ լուսաւորեալներն՝ որ իբր ընդհանրապէս կը բաղկանային

[1] Գիբելլին ու Կէլֆ, Ձախակողմ Աջակողմ, Ուիկ Թօրի, Լուսաւորեալ Խաւարեալ եւլն՝ գրեթէ ամէնուրեք երկու ներհակ նո՛յն երեւոյթներուն անուններն են:

նորահաս ու եւրոպական գաղափարներու վարագովը տոգորուած անձերէ՝ ամէն նորահնար միջոցներով, և վանալիք մէկ քանի անձերու ([1]) տուն տալովը՝ կը ջանային վանքին մէջ աշխարհականի մատ մտցունել, Պատրիարքը դուրսէն ընտրել տալ և ոմանք ալ կը յառաջանային՝ վանքին բովանդակ գոյքն ու արծաթեղէնները ծախել տալով՝ դպրոցներու կառուցումին յատկացունելու աստիճան։ Կռիւն օր աւուր կը բորբոքէր երկուստեք՝ անպարտելի ըլլալու աստիճան յամառութեամբ։ Խաւարեալները՝ գործնականապէս ու հին հնարքներով զինուորած տոկուն մարդիկ էին, իսկ լուսաւորեալները տեսականապէս ու նոր ձեւակերպութիւններով պճնուած անձեր, ճարտար խօսելու և յուզելո՛ւ ալ մէջ։ Աւանդականներուն բնական պետերէն էր ինք Տէրոյենց ալ, որ՝ ըստ լուսաւորեալներուն՝ մին էր եօթն Ցիերէն([2])։ Անանուն հրատարակութիւններով յայտարարութիւններով և իր հմտալից բանախօսութիւններով՝ կը ջանար հանգչեցունել միտքերն հին ձեւին մէջ. իսկ լուսաւորեալներու պետերն էին՝ մէկ մասը տեղացի բանգէտ երիտասարդներ ու չափահաս

([1]) Յակոբոս Վ. Չիլինկիրեան, Թադէոս Միհրդատեանց եւ այլք:

([2]) Որովհետեւ այդ եօթն անձինք իրենց անուանին սկզբնատառ Ցիով կոչուէին, իբրեւ Ցիսուսեան (ճիզվիթ), ինչպէս սովոր էին այն ատեն անուանել խաւարեալներուն պետերը. — Յովհ. վարդապետ Սէքեան, Յովհ. պէյ Տատեան, Յովհ. Տէր յենց, Յակոբիկ Մանուէլեան, Յովհ. Սուրէնեան, Յովհ. Սէւ վէրեան եւ Տէր Յովհ. Փափազեանն Սկիւտար Ս. Խաչ եկեղեցի

զարգացածներ, միւս մասն ալ Եւրոպա ուսում առած կամ եւրոպական գործերու մէջ մտած եղած մարդիկ, և ասոնք ալ իրենց կարգին՝ կը բանեցունէին ամէն լուրջ և անլուրջ հնարք՝ մինչեւ որտկանք ու կնոջական հայթայթանք անգամ՝ յաջողեցունելու համար իրենց դատը, որ ունէր արտաքին հրապուրիչ ձեւ։ Այդ կարի նորօրինակ հին խնդիրին վրայ հրապարակով ամէնէն ողջամիտ կարծիքն յայտնած կը թուին Ա. Մ. Գարագաշ ու Խ. Պ. Միսաքեան՝ առաջինը Սէր հանդէսին երկրորդը Փարիզ լրագիրին մէջ։ Երկուքն ալ՝ վանքին խռովեալ ու անկարգ վիճակին վրայ իրենց ցաւն յայտնելով հանդերձ՝ չէզոք հայեակէ մը խորհուրդ կուտան՝ մանաւանդ Լուսաւորեալ բռնած մասին՝ ծայրայեղութեան չերթալ ու նեքսէն ընտրել Պատրիարքը, և վանքն անոր ձեռքով բարեկարգել ու չվշտացունել՝ վաղանցիկ խնդիրի մը պատճառով՝ ազգին կարող մասն ալ։

Եւ խնդիրն ալ ինքնին՝ բաւական երկարելէ ու լեզուներ թափուելէ ետեւ՝ վերջապէս ատոր յանգեցաւ. պատրիարքը ներսէն ընտրուեցաւ[1], ու պէտք եղած բարեկարգութիւնն ալ միաբաններուն ձեռքով կատարուելու որոշում տրուեցաւ։

Տէրոյենց այդ խնդիրին մէջ խաղացած է մեծ դեր՝ մանաւանդ իբրեւ Ջատագովը ժամանակին եկեղեցականութեան, որոնց մեծ մասը Խաւարեալներ էին, և այդ պատճառով իր անունին չուրջը ձգած է քիչ մը աւելի թամբասանք՝ բողոքա-

(1) Եսայի Պատրիարք Թալասցի:

կանութեան ու կաթոլիկութեան վէճերուն պատճառով դիզուածներուն իբրև յաւելուած ։

Իր Երևակներն ալ՝ մինչև 1866(1) տևելէ ետեւ՝ ա՛լ կը դադրին՝ չգիտենք ի՛նչ պատճառով. կրօնական ու բարոյական այդ հանդէսը, որ իր խումբին մէջ մինչև ցայսօր ունի լուրջ անուն մը և հակառակ խումբին մէջ անկարեւոր համբաւ մը, ժամանակակից խնդիրներն հասուն տրամաբանութեամբ դատած է, այնպէս որ ա՛լ պատմութեան կարգ անցած այդ նիւթերուն վրայ որոշ ու պարզ գաղափար մը առնել ուզողն՝ եթէ քիչ մը մտովի մեղմացունէ Տէրոյենցի կրօնական չափազանց նախանձայուզութիւնը՝ ամենայն վստահութեամբ կրնայ աչքէ անցունել այդ շաբաթական հին հանդէսները, որ դժբաղդաբար հազուագիւտ ալ են։ Իբրև օտար տեսութիւն մը Տէրոյենցի նոյն ատենուան գործունէութեան ու ոգիին վրայ՝ կը կցենք հոս Մօնտ ֆրանսական հանդէսին դատաստանն ալ, որ իր Երևակին մէջ թարգմանուած է հայերէնի՝ վիճաբանութեան մը առիթով։

«Անոնք որ չեն ուզեր ընդունիլ Ամերիկացիներուն բողոքականութեան կամ Ֆրանսացիներուն արձակ փիլիսոփայութեան քարոզիչներուն վարդապետութիւնը, որ արդէն կորուսած են իրենց համբաւն՝ աւելի կը բանան ականջնին լսելու համար իրենց շահուն և ազգ. աւանդութեանցն ա-

---

(1) Վարսունէն ետք յուզուած մեծ խնդիրներն առած էին վերջապէս հասու լուծումներ, եւ այդ 1866 թուականին Տէրոյենցի բարդին բաւական ինկած էր իր թերթը չսածելու չափ:

ւելի՛ համաձայն. ողջամիտ վարդապետութիւն մը։ Ասոր շօշափելի ապացոյց մըն է այն շարժումը՝ որ Անատոլուի հարաւային կողմէն ամբողջ ժողովուրդներ բերաւ ուղղափառ հաւատքի։ Կոստանդինուպոլիս տպուած շաբաթական թերթ մը, չմիացեալ (այսինքն հռոմէական չեղող) Հայերէն ամէնէ՛ն գիտուն և զգաստ մարդէն խմբագրուած՝ յաջողեցաւ վերջապէս իրենց ու միաբանեալ եղբայրներուն միջեւ խորոց կացուցանող նախապաշարմունքն և կանխադատութիւնները քակել ու տկարացունել։ Այս՝ քանի տարիէ ի վեր բողոքականութեան տարածումին դիմադրելու արիութեանը փոխարէնն է։ Եթէ իր գրիչը չգործէր՝ բանը միայն քանի մը հարիւր հոգի մոլորեցունելով չէր լմննար, որոնք յաճախ աւելի աղէկ կը համարին պահքերէն ու իրենց եկեղեցիին ժամերգութիւններէն ազատիլը։ Եթէ ինք չըլլար՝ ընդդէմ հաւատոյ վտարանջութիւնն աւելի կը տարածուէր հասարակութեան մէջ, որուն իր հին հաւատքը բացատրելէն չդադրեցաւ՝ սեղմ ու բողոքական քարոզիչներն յաղթահարող տրամաբանութեամբ։ Զգաւէր ըսել որ փաստերն ուղղափառութեան զինարանէն առնուած են։ Ամէն կերպ հրապոյրներով փորձեցին զինքը, բայց ի զուր. երբ մէկ ձեռքով կը կռուէր այդ օտար յարձակումին դէմ, միւսովը կը մաքառէր ընտանի թշնամիներուն դէմ, որ նուազ վտանգաւոր չէին։ Խումբ մը հայ երիտասարդներու համար է խօսքերնիս, որ գաղիերէն ինչ և իցէ տեղեկութիւններով մը և հինցած դպրոցէն առնուած յառաջ-

դիմութեան գաղափարներով Փարիզէն եւ դառ-նալով՝ հիմնեցին իրենց յատուկ օրագիրներ և լե-ցուցին անոնք Վոլդէրի ու ռամկապետութեան գաղափարներով ։ Ազգին հաւատքին ու արարո-ղութեան մէջ ինչ ակնածելի բան կար՝ ամէնն ալ անխնայաբար նախատեցին ։

Գր. Տէրոյենց Պրուսացի (խմբագիր Երեւա-կին)՝ ամէն չարթու իր կծու և անսպառ հմտու-թեամբը խիստ կարեւոր և արդի ախորժակին կա-րի պատշաճ ենթականեր կը գտնէր՝ յաղթողա-բար հերքելու համար խորհելու և խօսելու ար-ուեստին համբաւները ։ Հիմայ ալ Ռընան իր էջե-րուն մէջ կը գտնէ հերքում մը, որ վար չմնար եւրոպացի բանաքննողներու գործէն ։

Տոհմային իր երկար ու հանճարեղ յօդուածնե-րուն մէջ մեղմով բայց յայտնապէս կը խօսի կրօն-քի վրայ, թէ «ժամանակաւորին նկատմամբ ան-գամ աւելի՛ օգտակար էր Հռոմայ եկեղեցիէն չզատուիլը, որուն Քաղկեդոնի ժողովին առեն ուղղափառութիւնն՝ այժմ անհակառակելի ու ա-մէնուն յայտնի էր»...։ Գ. Տէրոյենց ժամանակ ալ կը գտնէ իր բազմաշխատ զբաղմանց մէջ՝ նպատակ բռնելով ազգային տեսութիւնը՝ Եկեղե-ցական ընդհանուր պատմութիւն մը յօրինելու, ո-րուն հրատարակութիւնը ճշմարտութեան ու եկե-ղեցական ուսմանց պիտի մատուցանէ նոր ծառա-յութիւն մը[1]» ։

---

[1] Մասիս 1864 դեկտ. 12

3

Բայց այս կարգի վկայութիւններ, որ կա՛մ ազգին հակաբողոքական ու կաթոլիկամիտ մասէն կա՛մ այսպէս ուղղակի եւրոպական կրօնային թերթէ մը կընձեռուէին, աւելի կը զայրացունէին Տէրոյենցի ոսոխները, որ չէին դադրեր հրապարակաւ ու մասնաւորներու մէջ զինքը կաթոլիկ հռչակելէ, ու աւելի առաջ ալ երթալով՝ ճիզվիթներէ վարձեալ է կըսէին: Ո՞վ գիտէ...:

Հետաքրքրական է հետեւեալ նամակն ալ, որ Տէրոյենցի դէմ եղած հակակրութեանց հետ՝ կը յայտնէ ժամանակակից բարքերուն մէկ անյայտ կողմն ալ:

Ամեն. Ս. Պատրիարք Հայր, Նախագահ Կրօն. Ժողովոյ.

Երկու երեք օր է որ զարմանալի բան մը լսեցի. երիտասարդ մը կաթոլիկ ըլլալ ուզեր է, և Միւսիւ Ջօժէն Պօրէն, որուն դիմեր է նոյն երիտասարդը, կաթոլիկութեան մէջ հաստատ մնալուն և այնուհետեւ միւսանգամ կրօնափոխութիւն չընելուն՝ զիս երաշխաւոր ուզեր է: Զայս իմանալով Կրօն. Ժողովը՝ նոյն հետայն արձանացուցեր է իր ատենագրութեան մէջ որ յիշատակն անմոռաց մնայ. կը բողոքե՛մ ներկայ գրովս ժողովոյն այս գործին դէմ: Գիտէ արդէն ժողովոյն լրութիւնն որ ես բաւական թշնամի ունիմ, ինչէ՞ն գիտնամ որ այսպիսի լուր մը թշնամեացս հնարքը չէ, զոր յերիւրած և այն երիտասարդին թելադ-

րած ու ժողովոյն ղրկած են։ Կա՞ր արդեօք այդ երիտասարդին ձեռքը Միւսիւ Էօժէն Պօրէի առ իս ուղղած գիրը, կամ եթէ կար այդպիսի գիր մը՝ ինք Միւսիւ Պօրէ՞ն ղրկեց զայն ժողովին։ Կրօնական ժողովն աղէկ գիտէ՞ որ հռոմէականներն իրենց եկեղեցին ընդունողէն երաշխաւոր կուզեն և ո՞ր կրօնքին պաշտօնեաներն իրենց դիմող կրօնափոխէ մը այդպիսի երաշխաւորութիւն կուզեն։ Ժողովդ ասոնց մէկն ալ չմտածելով՝ գոնէ դատաստանական ամէնապարզ կերպ մըն ալ բռնելու խելք չըրաւ ու չհրաւիրեց գրով մը Միւսիւ Պօրէն ի ժողով և չկանչեց նոյն օրը զիս ալ և բանն անտարակուսելի կերպով չըստուգեց։ Այսպէս ընելէ՛ն ետեւ՝ կըրնար հրատարակել բոլոր հայերէն լրագիրներու միջոցաւ և արժանանալ Թշնամեաց ծափահար գովութեանը։ Առանց ասոնց՝ ժողովոյն այդ արձանագրութեանը դէմ կը բողոքեմ և իրաւունք կունենամ այդպիսի անհիմն բաներ պարունակող ատենագրութիւն մը գրպարտութեանց պարսաւագիրք մը սեպելու։

6 Հոկտ. 1864 — **Մնամ խոնարհ ակնածութեամբ Ն. Տ.**
ՅՈՎՀ. ՊՐ. ՏԷՐՈՅԵՆՑ

Եւ օրինական ծերունին՝ ձեռագիր ու հրատարակեալ այսգոյն չա՛տ ճղճիմ բողոքներ նետած է ժամանակին ապօրինութեանց դէմ...։

Բայց 1865էն անգին՝ ինք ալ իր կուսակից հիներուն հետ տակաւ տեղի կուտար հրապարակէն. իր համբաւը բաւական պտղած էր կարգ մը անձնաւորութեանց անխնա՛յ հարուածներէն, որոնք՝ մեծ մասով՝ ինքզինքնին չտկելէ առաջ կուզէին

շանկել ամէն բան ու իրենց խելքին յարմարցունել. այդ պարագաներուն՝ իր մասին բնական էր որ հակառակէր Տէրոյենց ևս, որ կրօնական զուսպ վարժութիւններով արդէն իր վրայ շահած էր շատ բան, և կուզէր ինք ալ իր կարգին իր խելքին բերել անոնք՝ իր շատ խղճմիտ պարտաւորութեամբը: Բայց ժամանակը փոխուած էր, և ինք ընդերկար մղելէ ետև այդ «հոգիներու և բարքերու կախուր» վերջապէս քաշուեցաւ ասպարէզէն:

Դադրեցուց նաև իր Երեւակներուն հրատարակութիւնը. իր հին աշակերտեալներէն ու սիրողներէն մեծ մաս մը՝ հեռացած էր իրմէն, և ինք՝ լքուած իր սիրած ընկերներէն ու եկեղեցականներէն անգամ, քանի մը տարիի չափ քաշուած կեցաւ առանձնական կեանքի աշխատութեանց մէջ, մինչև որ հզօր առիթով մը կըստիպուի հրատարակութեան տալ 1868ին հայ եկեղեցիին աւանդութեանց ու արարողութեանց վրայ այն երեք հաստ հատորները, որ իր անունը շէնցուցին նորէն իր ոսոխներուն հանդէպ:

1861ի միջոցները Կարապետ ամիրայ Պալեան ալ մեռնելով՝ Պատուելիին մեծ պաշտպան մը կաներեւութանար, որ զինքը կը պաշտէր. սակայն ամիրան լիով հոգացած էր Տէրոյենցն՝ յատկացունելով անոր վերն յիշուած ամսականն ի վարձ Եկեղեցական ընդհանուր պատմութեան, որուն կաշխատէր անդադար:

Այսպէս՝ ամէն մահացուներու նման՝ ինք ալ ուղեւոր՝ (մնացելոց նայելով աւելի՛ իմաստուն) կեանքի փշալից ճանապարհին, իր յամր յառաջ-

խաղաղութեանն տանն այդ փչուտին կուլուններովը հետզհետէ կապտուած իր պատապարան հագուստներէն՝ ա՛լ չէր տեսներ իր ծայրացած հասակին շուրջը, բայց միայն քահանայապետական հին թիկնոց մը և քանի մը հին թիկնակիցներ, որ դիրքէ ինկա՛ծ ալ էին՝ ու անցեալի յիշատակներով միայն կրնային սփոփել իրար:

Իր միտքին հին կորովը ալ կը նուաղէր տակաւ, ու աստուածաբանական խորին և լայն հետամտութիւններ, որ երբեմն մեծ միտքերու վրայ աղխատաբեր եղած են յիմարութեամբ չափ([1]), հետզհետէ կուտային իր խօսքերուն և գրուածներուն այն տղայական շատախօսութիւնն և տաղտկալիութիւնը, որուն մէջ կը տեսնես խելք ու տրամաբանութիւն, այլ կը պակսի ջի՛ղ, կը պակսի հոգի՛ն ասոր՝ որ նախ կը հաւանեցունէ և ապա կը համոզէ:

Այո՛, վաթսուն և հինգէն անդին՝ Պասուելին աւելի աղօթած քան խորհած ու տրամախոհած է կարծես:

4

Հազար ութ հարիւր վաթսուն և հինգին էր՝ որ Վիեննայի բազմահմուտ վանական մը (Հ. Ց. Գ.) հրատարակեց Հիմնական Աստուածաբանութիւն կաթողիկէ ու եջմիածնական Եկեղեցւոյ անուն հա-

([1]) Տե՛ս մանաւանդ Վարք Նեւտոնի The Familly library N. XXIV, chapter XVI:

տոր մը, որ Հռոմն ու Էջմիածինն ընդդիմոտնաբար իրարու հակառակ կը պատկերացունէր՝ խոշորացոյցով շեշտելով անոնց էական տարբերութիւնները, և ծանր ակնարկութիւններով լուսաւորչական եկեղեցիին ժամանակակից կացութեան վրայ(1):

*Այդ գիրքն՝ երևցած օրէն հանեց բաւական աղմուկ՝ մանաւանդ եկեղեցական դասին ու խըմբագիրներուն մէջ: Խմբագիրներէն ոմանք, մանաւանդ անգիտութեամբ միայն գիտուններ, հրապարակով պատասխանեցին անոր համառօտակի՝ ժամանակին հակակղեր ոգիին համեմատ, բայց եկեղեցական մասը չէ՛ր պատասխանած չէ՛ր ինքնապաշտպանած կամ չէ՛ր կըրցած պատասխանել, թէպէտ և կուզէր որ արժան պատասխան մը գըրուի: Շատերուն աչքը Պատուելիին վրայ էր, որ քաշուած էր հրապարակէն և ունէ՛ր իր առանձին համոզումներն ու պատճառներն ինքնին չփութալու այդ պատասխանատուութեան: Եկեղեցականներէն քանիցս առաջարկուած էր իրեն խմբագրել բան մը այդ հռոմէակա՞ն թէ վրեննական գայթակ*ղութեան քարին *վրայ, բայց ինք ալ առաջարկած էր կարգ մը բարոյական պայմաններ, որ դժպհի երևցած էին Կրօն. ժողովին քանի մը երիտասարդ անդամներուն: Առաջի կրօնական ժողովին՝ Տէրոյենցի և Կ. Իւթիւճեանի միջև պատուի դատի մը առիթով՝ ժողովն ուր ուրեմն խօսք կառ-*

(1) Մինչեւ իսկ պանդխտն անուանելով Հայերուն Եկեղեցին:

նէ Տէրոյենցէն այդ գիրքին պատասխան մը գրելու Լուսաւորչականաց կողմէն ։

Եւ այն օրէն՝ կ՚ըսկսի հաւաքել պէտք եղած նիւթերն այդ պատասխանագիրքին համար, որուն Ա. հատորը տպագրեցաւ 1868ին իր իսկ տպարանէն և Սարգիս Հասան Ջալալեան Արքեպիսկոպոսին Ջանքովը, ծախքով Յարութիւն Ղալիպեան ազնուականին ։

Բայց հրատարակութենէն առաջ՝ Տէրոյենց իր ձեռագիրը ներկայացուցած էր Կրօնական Ժողովին, որ անոր ոճին ու տեղ տեղ ալ իմաստին վրայ դիտողութիւններ ընելով՝ հետեւեալ պատասխանը գրած էր իրեն.

«Սրբազան անդամք Կրօնական Ժողովոյ

Զարմանքով կարդացի ձեր առ մեզ ուղղեալ նամակը յունիս 1ն թուականով և Ատենապետ ու Ատենադպիր Ս. Հարց ի դիմաց Ժողովոյդ ստորագրութեամբը ։

Մտածելով՝ Ա. որ հաճեցաք մեզի ղրկել ձեռագիրիս տետրակները տպագրութիւնն հետզհետէ շարունակելու համար. Բ. որ կրօնական նիւթոյն վրայ բնաւ դիտողութիւն մը չըրիք՝ ոչ կենդանի բարբառով ո՛չ ալ գրով ։ Գ. որ երգիծական ոճին համար «կարգաւորներու համար չվայլեր» ըսածնուդ տուած պատասխանիս թէ ստորագրութիւնն իմս է՝ բան մը չըսիք ու հաւանեցաք ալ անոր. Դ. որ վերջին տետրակը ղրկած ատեննիդ ալ դիտողութիւն մը չըլլալէն զատ՝ շաբաթ մըն ալ անցաւ մինչեւ վկայագիրն ուզեցի և շաբաթ մըն ալ դուք անցուցիք. տպագրութիւնն աւարտելու վը-

րայ էր. բան մը չըսիք և միայն վկայագիրն ուղեկուս յիշեալ Նամակը Ձենէ ստացայ։

Ձեր կատարեալ հաւանութիւնն առած սեպեցի (ինչպէս որ է՛ ալ ստուգիւ) ու տպեալներն հրատարակեցի։ Ես գիտեմ որ ժողովուրդ ըստ Ներքին համոզման գրածներուս մէջ ընդդէմ Հայոց Ս. Եկեղեցիին բան չպարունակելը կը վկայէ կամ գէթ մինչեւ յուլիս 14ի օրը կը վկայէր։ Այս համոզումնիդ փոխողը թէ որ կամի նէ գրով մեզի ներկայացունէ իր պատճառաբանութիւններն և ընդունի պատասխանը. կը խոստանամ որ այս բանս, ամենեւին գաղտնի կը մնայ իմ կողմէս, որպէսզի կարգաւոր բամբասող խմբագիրներուն բերանը չխյնայ և չըսեն թէ ազգին ամէնէն աւելի կրօնագէտ անձինքն՝ ութ օրուան մէջ կրօնական ներքին համոզումնին կը փոխեն, հաստատ համոզում չունին եղեր։ Այսպիսի խօսքեր հրատարակուելուն առիթ տալն ինծի մեծապէս խորշելի է։

Մնամ խոնարհ ակնածութեամբ Ն. Տ.
ՅՈՎՀ. ՊՐ. ՏԷՐՈՅԵՆՑ

Յ. Գ.— Թէ որ այս բանիս համար ժողովքի հրաւիրելու կամք ընէք նէ՝ չգալուս պատճառ միայն այս խորհրդածութիւնն է, զալէս ետքն անհնար է որ բանը պարբերական թերթերու մէջ չմտնէ և անպատեհ խօսքերը բնաբան չըլլան»։

5

Տէրոյենց՝ իր տոհմային շրջանակէն դուրս, ինչպէս օտարազգի հայագէտ գիտուններու, նմանապէս Մխիթարեան ու Հռոմի աստուածաբաններուն մէջ ունենալով բաւական կարեւոր համբաւ՝ միջոց մը ինք Պիոս Թ. զինքն յատուկ նշանով պիտի պատուէ եղեր, երբ հրատարակուելով Իրաւախոհի այդ Ա. տետրը՝ յետաձգեր է, ինչպէս կըսեն այս պարագան պատմողները: Դարձեալ՝ Պիոս Թ. նոյն տարին հրաւիրած էր յատուկ գիրով Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքն ու եպիսկոպոսները ներկայ գտնուելու 1869 դեկտ. 8ի ժողովին, որ պիտի որոշէր իր անսխալականութիւնը: Պօղոս Պատրիարք իր ձեռնհասութենէն վեր համարելով այս բանը՝ խնդրեց Ս. Էջմիածինի Գէորգ կաթուղիկոսէն տնօրինել արժանը. և Ս. Կաթուղիկոսը տեսնելով աղոր մէջ հայ եկեղեցիին կրօնական անկախութեան և իրաւասութեան դէմ ոտնձգութիւն՝ արգիլեց մասնակցիլ Հռոմի մեծ ժողովին:

Այդ երեք հատոր Իրաւախոհները(1), որ 1868ին սկսելով՝ կաւարտին 1871ին, բաժնուած են երկու գլխաւոր մասի՝ պատմական ու քննողական: Արգոյ ծերունին կերեւի հոն ջերմ ու ազատ լուսաւորչական փիլիսոփայ մը՝ իր նուրբ պատճա-

(1) 19րդ դարին մէջ ցայնվայր եւ այնուհետեւ ալ՝ հռոմէական հայերուն ի պատասխան գրուածներուն մէջ թշնամանքէ եւ կրայոյզ դիմախօսութենէ ամէնէն զերծ գրուածներն են այդ Իրաւախոհներ, եւ իբրեւ *իրաւախոհութիւն*՝ ամէնէն ալ իմաստունը (Առակք Սողոմոնի ԺԳ. 10):

ախնդրութիւններուն և աւանդական կարգ մը մանրավէպերուն ու վկայագիրներով՝ առանց խորշելու Հռոմէն քրիստոնէական մեծ գիծերու մէջ։ Այդ երեք հատորներուն(1) մէջ է՝ որ իբրև միանգամ առ միշտ լրջօրէն ու կրօնապատմօրէն կը կշռուին լուսաւորչական և հռոմէական Հայերուն միջև եղած տարաձայնութիւնները։ Հո՛ն է նաև որ շարք մը աստուածաբաններու հետ՝ կը բանաքննուի նաև մինչև Վիկդոր Բուզէն իմաստասէրն անգամ (Իրաւախոհ հատ. Գ. 275-276)։ Նշանակութեան արժանի են մանաւանդ հատ. Բ. Ա.Բ. Գ. ու հատ. Գ. Թ. ԺԶ. գլուխները, նաև Բ. հատորին Գլ. Ե.ի անջուր պատարագելու վրայ իր սրախօսական ակնարկները։ Ու վերջին հատորին վերջաբանական անդորր տեսութիւնները, որ կը ցոլացունեն բուն գործին ոգին քրիստոնէական օծութեամբը խանդաղատելի։

Հոն է նաև որ վերստին կը յուզուի, աստուածաբանական ներելի՛ թէ աններելի ձեռներէցութեամբ մը, անքննելի Աստուծոյ Ս. Հոգիին բղխումին յաւիտենական խնդիրը, որուն վրայ հին դարերէ ի վեր գրած են բազմաթիւ հոգևորեալներ վիճած են շատ ժողովեալներ ու Հայերէն ալ ոմանք երկար մատենագրած են վերջին դարերուն, ի մէջ այլոց, Յակոբ Պատրիարք Նալեան (Մեկն. Նարեկի Գլ. ԺԳ. 105-106) Հ. Մ. Չամչեան (հատ. Գ. 234-239) Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան (Բացատրութիւն Շարականաց 721-795) Հ. Եղուարդ

(1) Դժբաղդաբար տպագրական սխալներով ճոխ եւ հարուստ են:

Հիւրմիւզեան (Աստուածաբանութիւն տեսական. հատոր Ա. էջ 423-451), և որոնց մասին արեւելեան եկեղեցիին հաւասար արեւմտեանի՞ն ալ ըմբռնումն ուղիղ համարուած է Սիսի ժողովէն ու միաբանասէր աստուածաբաններէն։ Հո՛ն՝ իրաւախոհի իրաւարար էջերուն մէջ ալ՝ բաւական կը ծեծուի մեծ և անհուն խնդիրը, և կը գտնէ առ ժամն գիրքին միջին ոգիին համեմատ իր հնարաւոր միջին պարզումն՝ ենթակային բնութեան պատշաճուած նրբամտութեամբ (Տես գործիս վերջը)։

Արեւելեան ու արեւմտեան Եկեղեցիներն էապէս և ոչ-քրիստոնէապէս անջատող աշխարհի վըրայ այս աւագ անհաս ու տագնապող խնդիրն (Հոգւոյն Սրբոյ ի Հօրէ կամ և յՈրդւոյ բղխումը(¹)՝ *խնդիրներու ենթակայականագոյնն որով նաև վերացականագոյնն՝ արդէն ի սկզբանէ իսկ ունէր իր անհուն լուծումն արեւելեան հին եկեղեցիներուն մէջ, քանի որ ամենայն ինչ յԱմենակալն Հօրէ, նոյնպէս եւ Որդին ու Հոգին ալ: Աստուածային*

(¹) Եւրոպական ամուր եւ անուանի մատենագիրներուն շատերէն մին, Ե. Կիպըն, որուն հանճարը կըրցած է ամէն տեսակ նուրբ խնդիրներու մէջէն ելնել աջողապէս ճշգրիտ դատաստանով մը՝ մանաւանդ ի նպաստ արեւելեան հին Եկեղեցիին, երբ խնդիրն այս Filioqueին վայ՝ առնելով անորոշ եւ հեգնող անհասկացողութեան դէմ մը՝ չունենար երկուքէն մին որոշելու ազատ արիութիւնը, եւ այս մասին վրայ եղած ու գրուած եկեղեցական բանաձեւերն ու որոշումները կը նկարագրէ անզանազան քմծիծաղով մը, նման Վոլդէրի զոր այլուր կը դատապարտէ յաճախ իբրեւ «մոլեռանդ մը սկեպտութեան մէջ»: Տե՛ս մանաւանդ չորրորդ ու վերջին հատորը Կիպընի *Նուազման եւ անկման Հռոմի*. տպագր. անգղիերէն բնագիրին:

մեծութեան Անոր ամէնազբիւր տիեզերական անհուն լայնութեան և տարածութեան պատշաճագոյն հին դաւանանքն էր՝ Ս. Հոգւոյն ի Հօրէ՛ բղխումը, առանց վճռաբար սահմանելու միջական ու անմիջական բղխումին ու ելումին ալ զանազանութիւնները։ Անճառելիին վրայ աւելի ճառելն յանդուգն հակասութիւն մը չէ՞ր ըլլար ամէն եկեղեցիներուն համար ալ, ու այդ անճառելի ճառերն ալ չե՞ն որ մինչեւ ցայսօր կը թանձրացունեն անկարկատելի անջրպետն արեւելեան ու արեւմտեան Եկեղեցիներուն միջև՝ սպառելով հաշտարարներու երկայնամտութեան հետ անոնց ջերմութիւնն ու համարակաց հաւատքն անգամ։ Ահ, այդ անքննելիները փիլիսոփայական ժպրհութեամբ քննելու տղայութիւնն ե՛ս ալ ունեցած եմ՝ շատերուն հետ, բայց իմ ներսէ՛ս ալ թրթռացած է ազդում մը, որ պրկելով ի՛մ ալ խոհարանս ապահոված է զիս՝ թէ Տէրոյենց շատ չէր աստուածաբաններ անքննելիները քննելու աստիճան՝ գէթ իր քրիստոնեայ լուսաւորչական խիղճին մէջ. ըլլալով ինք ալ պաշտող մը **ի կարեւորս միութեան . . . . եւ յամենայնի սիրոյ:** *Այդ ազդումն ամէնէն խորհրդական եղանակով առաւ իր տարրացումն՝ այս տողերը ձեռագրած միջոցիս մին այն գիշերներէն,*(1) *ուրի-*

---

(1) Ուզինք գրել հոգեբանօրէն *երազներու* վրայ՝ մտախոսական ընձեռուածի մը մէջ: Գեր. Մելքիսեդեկ Ս. Մուրատեանց եւս՝ որ ներհուն հոգեպաշտ մըն էր, զբաղած է մասնաւորապէս երազներու խնդիրներով. փափագելի էր որ իր փորձառութիւնները գիրի առնելով՝ հրապարակած ըլլար այդ խորհրդաւոր նիւթին վրայ:

քականներու և ենթակայականներու անհատահոս սկիզբը կը հաճի փոխարինել գաղափարականներով՝ մանաւանդ անոնք, որ անժառանգուած են իրականներէն, և անրջական հիւսուածներու մէջ՝ ստեղծագործութեան ամէնէն հրաշալի կերտուածը՝ միտքին ստեանը՝ կը յարդարէ թատր անցեալի ու հանդերձեալի։ Դիչեր մը այդ թմբրախաղաղ գիշերներէն՝ ես տեսայ երազ մը պարզ ու նշանական։ Կեցած էի Սկիւտար Ս. Խաչ Եկեղեցիին գաւիթն (այն Եկեղեցիին՝ ուր շատ անգամ տեսած էի Տէրոյենցը բացագլուխ դուռը կեցած, կամ նոյն գաւիթին հուսկ անկիւնն իր ծերակուտական մինտէրին վրայ բազմած՝ լուին աղօթկեր). տաճարը լեցուն էր հաւատացեալներու բազմութեամբ. ձայն ձիւն չիկար պաշտամունքի ստեանը։ Քիչ մը ետքը՝ պատգարակով ներս բերին ծերունի մը, ու ամէնը դարձան այն կողմը։

Ծերունին՝ ի՞նք Տէրոյենցն էր. հիւանդ, ձախ ձեռքը կարկամած. քանի մը հոգի՝ անտարակոյս բժշկական՝ մօտը գացին և մերկելով իր ցաւոտ թեւը շօշափեցին և չփեցին զայն. յանդուգն ուամիկ մըն ալ վազեց ու մաս մը ի բաց խլեց անկէ։ Պատգարակաւորները՝ նոյն հետայն դուրս հանեցին զինքը, և ժողովուրդէն մաս մըն ալ դուրս վազեց։ Քիչ ետքը՝ նորէն ներս բերին Տէրոյենցը՝ նստուկ դիրքով այլ ողջ առողջ. այս անգամ կը փայլէր դէմքին վրայ կարգէ դուրս եռանդ մը։ Շուրթերը կը շարժէին, բան մը կը մրմնջէր ցած ձայնով, և իր դիրքը կառնէր աւելի խիստ ու բարձրաձայն խօսելու պատրաստութիւն մը. եկե-

ղեցին հետզհետէ կը լինար նոր համալսարանականներու բազմութեամբ, և անձնիւքը կը խօսէր եռանդով այլ դաշն ձայնով: Ես մօտեցայ իրենցմէ երիցագոյնին և հարցունելով իմացայ՝ որ ատեանին խնդիրն էր Գնոստիկեաններու «Աստուծոյ քննելիութիւնը»: Ներկայ բոլոր համալսարանականները քննելիութեան կողմն էին. պատուելին ալ այդ խնդիրներուն վրա՛յ էր՝ որ կը խօսէր իրեններուն ցած ձայնով: Վերջապէս հանրական սուլում մը իրեն դարձուց բոլորին ուշադրութիւնը. երիտասարդ ուսեալներն հեգնական դիրքով մը ականջ դրին Տէրոյենցի, որ քիչ քիչ կը բարձրացունէր իր ձայնը: Խօսեցաւ իբրեւ քառորդ մը ու աւարտեց կարճ վերջաբանով մը, զոր երեք անգամ բարձրագոչ կրկնեց ու լռեց: — Գնոստիկեանց սկիզբն էր քննել անքննելին, բայց անքննելին քննել չըլլա՛ր, բանականին դէ՛մ է. անքննելին քննել չըլլա՛ր, անքննելին քննել չըլլա՛ր.— Բոլոր ներկաները՝ խորասոյզ հակադարձ խոկումի մէջ՝ լռելեայն կը մրմնջէին թէ «քննել չըլլա՛ր անքննելին»: Արթունցայ, և սխրացած հոգեհայեցական զուարճ խորհրդածութեամբ՝ կրկնեցի ես ալ «Անքննելին քննել չըլլա՛ր»: Երազի անմեկնելի՛ն, հրաշալի՛ն կը մեկնուէր ինծի իրականին մէջ. այդ առածին սեղմութեան մէջ կայ տրամաբանական պարզ իմաստութիւն մը «Անքննելին քննել չըլլա՛ր»:

Ու Հայ աստուածաբանը չգործեց երբէ՛ք այդ յիմարութիւնը. բնա՛ւ չքննեց զԱյն, պաշտեց:

6

Իրաւախոհականն(1) այդ երեք հատորներէն ետ–քը՝ Պատուելին հրատարակած է Մկրտիչ Էմինի Հայկական հեթանոսութեան վրայ փոքր գործ մը միայն։ Այլ երբ իմաստասէր ու աստուածաբան՝ երեւցած է մերթ ընդ մերթ հանդիսաւոր առիթ–ներու հրապարակի թերթերուն ալ մէջ։ Սոյն մի–ջոցներն է՝ նաեւ որ առաջարկուած է իրեն Էօժէն Սիւէի մէկ գործին թարգմանութիւնն հինգ հազար ղրշ·ի փոխարէնով, այլ ինք սկզբունքի համար մերժած է։ Իբրեւ աստուածաբան՝ գրեթէ միշտ անդամ եղած է Կրօն. Ժողովին, և 1873ին ալ անդամակցած է երաժշտական յանձնաժողովին (Նկարագիր հայ. եկեղ. ազ. 1874)։ Նշանաւոր է 1875ին ատեններն Ա. Մ. Գարագաշի Ս. Գրոց պատմութեան վրայ ըրած քննադատութիւնը, որով՝ ինչպէս նաեւ կրակոտ ճառի մը առիթով՝ հրաւիրեց իր կարկուտ հասակին վրայ Ա. Մ. Գարագաշեանի եռանդուն սաներէն միուն կարկուտները(2)։ Հրա–տարակած է նոյնպէս Արմաշի Յոյսին, Փունջի, Մեճմուայի և միւս օրագիրներուն մէջ՝ բանասի–րութեան, աշխարհի կատարածին, և ուրիշ խնդիր–ներու վրայ յօդուածներ։ Ըրած է նաեւ Սելամ–լըղի մէջ կիրակնօրեայ հրապարակախօսութիւններ

(1) Տեսած եմ իր հարազատին՝ Ասոմ Էֆ.ի՝ քով օրինակ մը այդ Իրաւախոհներուն, որուն մէջ կան ձեռագիր ընդարձակ յաւելուածներ ու փոփոխութիւններ հեղինակին կողմէն՝ երկ–րորդ տպագրութեան համար հայթայթուած։

(2) Տե՛ս Առաջին տետրակի վերջը։

բողոքականութեան վրայ[1]*։ Նոյն թաղին եկեղեցական ու դպրոցական իրողութեանց մէջ ունեցած է քանի անգամներ վճռական մասնակցութիւն։*

Արարողական զեղծումներու ականատես՝ չէր դիմանար անոնց հանդէպ, ու բարձրաձայն կը բողոքէր եկեղեցիին մէջ ըստ վաղեմի սովորութեան։

Աւագ Ուրբաթի գիշեր մը՝ Ս. Խաչ եկեղեցիին լուսարարապետ քահանան՝ նորաձեւ վարագոյր մը յօրինելով խորանին շուրջ երկոտասան առաքեալներուն պատկերներուն առջեւ՝ վարագոյրի ետեւի կողմէն մէյ-մէկ մոմ դրած ու վառած էր։ Մանուէլեան Յակոբիկ աղան ու Տէրոյենց տեսնելով այս նոր վարագուրաջահերը՝ բարձրաձայն կը գոչեն ու կը բողոքեն քահանային դէմ թէ «Քրիստոսի եկեղեցին ճէյաղի տեղ չէ»։ Նոյնպէս Համբարձումի օր մը աւագերէցին անփութութեամբը սխալ կարդացին Աւետարանը. Տերոյենց դասը կեցած բարձր ձայնով «սխա՛լ է, սխա՛լ» կը պոռար, որուն վրայ աւագերէցը սաստիկ զայրացաւ, ու նախատական բառերով և յարձակումով անգամ պատասխանեց ծերունիին, և ինք համբերեց։ Այդ տեսարանին ե՛ս ալ ներկայ էի, և հազիւ կըրցայ ցածուցիչ խօսքերով առաջքն առնել աւագերէցին բարկութեան, որ սաստիկ էր ու շատ անվայել։

Կը յիշեմ դարձեալ՝ որ ինք կայցէր մերթ թաղին դպրոցն՝ որ դեռ նոր խաղաղած էր խառն ի

---

(1) Այդ ատենախօսութեանց միուն ներկայ էր նաեւ յօտին Խ. Գ. Միսաքեան. աւարտումէն ետք դառնալով իր քովի ունկնդիրին՝ ըսաւ. Ահաւասիկ մարդ մը որ 4-5000 փիրք լափած է, ու հարիւր հոգի հազիւ ունի ունկնդիր: Ե՛ս խօսիմ նէ՝ քանի՞ հոգի պիտի գան :

խուլն մէթոտներու և կախուններու կծուծներէն, և զոր պատրաստել կուզէր անհատականութեան (իր իսկ բառով) ներգործութեններէն։ Կուգար ու ծայրագոյն խղճմտութեամբ կը քններ դասագիրքերը, կը սրբագրէր անոնցմէ մէկ քանին, ներկայ ու անցեալ գիրքերուն մէջ՝ իր ձեռնագիր սորագրութեամբը կարձանագրէր հրամայական՝ է *բառերը, կասկածելիներուն մէջ ալ՝* հրամայական է արտագրութեամբ դասատուին(1) *կը գրէր. մաքուր բարոյականի ու եկեղեցասիրութեան յորդորներ կը կարդար աշակերտներուն, ու կը պատուիրէր ստոյիկեան աշխատասիրութեամբ ուսանիլ անդուլ, այնպէս որ աշակերտներն յանկարծական քննութեանց համար միշտ պատրաստ վիճակի մէջ գըտնուէին, վասն զի, կըսէր, ծանուցագրել պիտի տամ դպրոցին առաջքին դրանը վրայ՝ որ ո՛վ ով կամի՝* թո՛ղ ներս մտնէ ուզած ատենն եւ քննէ տղաքը: *Սաստիկ հակառակ էր ռամկաւոր գրելուն, Խ. Պ. Միսաքեանի համար կըսէր յաճախ. «Աղէկ ռամկաւորճի մըն է». «դրածներն իրմէն աղէկ են(2)»։*

(1) Այս գրաքննական պաշտօնը. զոր եւ ոչ ումեք յանձնարարեալ կը գործադրէր ինքնիշխանաբար իմն, կը կատարէր մեծ տուներու մէջ ալ՝ մանաւանդ հին հայրերուն թելադրութեամբը: Վսեմ. Նորատունկեան Գաբրիէլ էֆէնտիի պատանեկան ընթերցանութեան գիրքերը՝ նախ Տէրոյենցի քննութենէն կանցնէին եղեր՝ ըստ հրամանի հօրը, եւ օր մը արգիլեր է կարդալ Թափառական հրեային իբրեւ գայթակղեցուցիչ գրուած: Այսպէս ուրիշ տուներ ալ:

(2) Այս կարգի սրախօսութիւններ շատ կը պատմուին իր վրայ. օրինակի համար՝ Նիկոմիդիացի համար ըսեր թէ «Անի՛ փաղաք է», եւ Օտեանի համար՝ երբ կը հարցնէին թէ ի՞նչպէս մարդ է —Տղայ է, դեռ Աստուածը վկէ՛ով կը գրէ:— Չի Օտեան իր ոչ տղայ հասակին մէջ ալ շարունակած է՝ ըստ *Ուղղախօսութեան՝ Աստված* գրել:

Հանապազօր աչքէ կանցունէր օրուան օրագիրները, ու կրօնքի կամ քաղաքականի դպչող խոշոր զեղծում մը եթէ դիտէր՝ չէր դիմանար. անպատճառ բան մը գրելով հրապարակութեան կուտար:

Ամենայն մարդասիրութեամբ կընդունէր զինքը տեսնելու հետաքրքրուողներն՝ ըլլայի՛ն թող կարի՛ անտիպականներ կամ գեղջուկներ, և առանց խոժոռելու կը գոհացունէր հարցասէրները:

Հետեւեալ զուարճախառն միջադէպն ալ կը պատմեն իր վրայ:

— Օր մը՝ երբ բողոքական ընկերութեան մը մէջ՝ միամիտ ռամիկ մը կըսկսի գովաբանել պատուելին իբր ամենագէտ, խորագէտ երէց մը կըսէ թէ պատուելին բան մը չգիտէ, նոյն իսկ Հայր-մերը գոց չգիտէ. գնա՛ փորձէ ու տե՛ս, հարցո՛ւր իրեն թէ Հայր-մերին մէջ քանի՞ հատ այբ կայ:

Միամիտը կուգայ փութով պատուելիին, որ այսպիսիներու կարեւորութիւն տալու չափ նախանձաւոր ալ էր, և կառաջարկէ այդ գեղջուկ առեղծուածը: Պատուելին կուահելով «գնա՛, կըսէ մարդուն, հասկըցի՛ր քեզ զրկողէն՝ թէ ո՞ր Հայր մերին մէջն են այդ հարցուած այբերը, հայերէնի՞ն թէ տաճկերէնին (որովհետեւ այն ատեն տաճկալեզու հայատիպ Հայր-մերներ կային ժողովուրդին մէջ), եւ եկո՛ւր պատասխանդ կառնես»: Մարդը կը մեկնի, և մէյ մըն ալ չերեւար:

Ու պատուելին՝ անշուշտ աղդին համրելու վրայ կըլլայ հայերէնի՛ն ալ տաճկերէնի՛ն ալ այբերը:

7

Բուռական հզօր կիրք, թիւով քիչ և բայց ոչ բարոյական իմաստովը, տիրած էին իր վրայ իր բովանդակ կեանքին մէջ։ Այդ կիրքերուն ամէնէն հզօրը կը թուի իր ընթերցասիրութիւնը։

Իր ծերութեան մէջ հետզհետէ աճած է այդ կիրքն՝ առանց պատճառելու իր վրայ մարմնական անկում. երբէք տեսած չենք Տէրոյենցն ակնոցով։

Իր վերջին տարիներուն գլխաւոր զբաղանքն էին, ըստ այսմ, կարդալ անդադար ու գրել՝ գըլխաւորապէս իր Եկեղեցական պատմութիւնն և մերթ Նարտ ձգել իր դրացիներուն հետ։

Խօսակցութեանցը մէջ կը շողացունէր զուարճաբանութիւններ ալ, որ կը կրէին իր լուրջ նկարագիրին դրոշմն՝ անհասկընալի ըլլալու չափ հատու և քողաւոր։ «Եսայի»ի մը վրայ խօսք կ'ըլլար օր մը. «Դուն ի՞նչու անունը կուտաս, թո՛ղ ինքնիրե՛ն ըսէ» մնչեց պատուելին, և չարունակեց կարդալ։

Հինօրեայ բայց մաքուր կը հագուէր։ Իր գիրքերուն մէջ երբե՛ք մատիտ խաղցուցած չէ ուրիշ մատենամոլներուն նման, երբե՛ք չէ շեղած իրեն համար գծած կարգապահ ճշդութենէ մը եւ անդստին տնօրինած կենցաղականոնէ մը։

Վերջին ժամերուն՝ վարած է հիւանդկախ թերառողջութիւն մը՝ հետեւանք իր նստուկ կեանքին, որ մաշեցուց իր յաղթ կազմը։ Անկողինի ծառայած օրերն անգամ չէ հաճած պահպանելոյծ ըլլալ՝ միտ չդնելով իր սիրելի բժիշկին Տօքթ. Մա-

նուէլեան փաշայի յորդորներուն ։ Եւ իբրեւ տարի մը իմաստուն լռութեամբ անցուցած է իր վերջին օրերը՝ շատ քիչ խօսելով ։

Կը պատմուի նաեւ՝ որ իր վերջին օրերուն այլ եւ այլ պատճառներով ուզած է առանձնանալ Արմաշի վանքը, և հոն վերջացունել իր ծերութիւնը միայնութեան մէջ, սուզուելով գրական զբաղումներու եւ ներանձնական կեանքի խորերը, մեկուսի այն աշխարհէն՝ որուն մէջ ընդ երկար մղած էր հոգեւորին պայքարը. բայց իր մօտիկները չեն թողած ։ Յետ մահուն՝ իր որդիները երեք չորս հարիւր կտորի չափ իտալերէն ու ֆրանսերէն հատորաւոր գիրք(1) նուիրած են իր անունով այդ վանքին մատենադարանին ։

Մատեաններուն ճակատը տպուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Յիշատակ մատենադարանի

Դպրեվանուց Զարխափան Աստուածածնի

Ի գայից Հանգուցելոյ Տէրոյենց պատուելիի,

Եղելոյ յամի Տեառն 1889 ի 20 Հոկտեմբերի:

Երանի՛ որ ունի յիշատակ ի Սիօն:

Իր միւս ձեռագիրները նամակներն ու ա՛յլ յիշատակները՝ կը գտնուին իր որդիներուն քով Երուսաղէմի վանքն և տուա անդ(2) ։

---

(1) Իր մատենադարանէն։ Եւ ամէն տարի ի փոխարէն այս յիշատակաց՝ յատուկ հոգեհանգստեան պատարագ կը կատարուի նոյն վանքին եկեղեցին նովին Տէրոյենցի համար՝ Ս. Թարգմանչաց Սահակայ եւ Մեսրոպայ տօնին։

(2) Երկու երեք կտոր մեր քով կայ, նոյնչափ ալ Գեր. Տ. Յովհաննէս Միրեան Հօր քով տեսած ենք:

Կենթագրութի՝ որ աշխարհի նրբութեանց ու ընկերական բարեձեւութեանց՝ եթէ ոչ անգէտ՝ գէթ շատ կարեւորութիւն տուող չէ եղած Տէրոյենց։ Ինք ալ՝ գրող կարդացողներու շատին նման, առանց թաքուն քովընտի պատճառի, ցուցած է իր սովորութեանցն ու յարաբերութեանց մէջ այն փիլիսոփայական անհոգութիւնը, որ իբր ընդհանրապէս երեւցած է գաղափարական անձերու վրայ։ Բայց առհասարակ յորդանքով ու բարեձեւութեամբ կը խօսէր իմաստասէր մարդերու հետ՝ ըլլային անոնք կարի՛ գեղջուկ։ Անողոք էր իմաստակներու դէմ ու՝ առանց միտ դնելու երկրորդական պատշաճներու՝ կը հարուածէր չեչտակի՝ որո՛նք ալ ըլլային։ Իր բնակած վերջին տունը[1] շատ պարզ և չունեւո՛ր ալ էր, ուր իր հուսկ կենակիցն էր երէց որդին ու միակ սպասաւորուհի մը՝ Սկիւտար Սելամիյէ Թաղին տունին թիւ 35։

Իր վերջին օրերուն հիւանդութիւնն եղած է, ըստ բժիշկին, աղեդարձ, իսկ ըստ իր կրտսեր որդւոյն՝ ուղեղային անդամալուծութիւն, որուն տեղի տուաւ վերջապէս իր հուժկու կազմը՝ 1888 յունիս (24) ամիսին Հինգշաբթի[2] օր մը՝ անշշուկ մենութեան մը մէջ։ Լռի՛ն վախճան չունեւոր այլ զուարթ ծերութեան։

Իր հուսկ ժամերուն ունեցած է անդորր անդի-

(1) Պասուելիին՝ իր արդար վաստակոց արդիւնք երկու տունի տէր եղած էր, որ այրեցան Խէլիի Մահալլէի կրակին: Այդ տուները, կըսեն, ձեմարանի կարգն էին՝ որոնք եկեղեցիին եւ ա՛յլ հանրային տուներու մը հետ՝ վանք մը կը յօրինէին այդ խմբակը:

(2) Դարձեա՛լ՝ *Իգնկրատեան կոմաս* :

տակցութիւն մը՝ իր անխօսուն հոգեվարքին մէջ կարծես մրմնջելով Աստուծոյն պէս «Տեսէ՛ք, հաւատացեալն ի՜նչ խաղաղութեամբ կը մեռնի[1]»:

Իր յուղարկին ալ, որուն ներկայ էին Պոլսոյ գրեթէ բոլոր եկեղեցականներն և իբր ո՛չ ոք իր արուեստակիցներէն, բացառելով միայն Խ. Գ. Միսաքեանն ու Տ. Յովհ. Հիւնքեարպէյէնտեանը, տեղի ունեցաւ քրիստոնէական պարզ շուքով,

(1) Մահուընէն ետք, բժիշկ մը խնդրած է գանկը՝ զննելու համար, բայց բնութիւնը (որդին Ա. Տէրոյենց) զլացեր է, ու *աղէ՛կ ալ է ըրեր*: Հին ատենները հեսէ՝ «Արեւելք»ի մէջ անդամասնութիւն եւ դիազննութիւնը զարհուրելի բան մը նկատուած է, թերեւս կարի՛ ալ բնազդեցին իրաւամբ:

Ահաւասիկ Ա. Տէրոյենցի նամակը Տոքթ. Թորգոմեանի ուղղեալ:

Իւսկիւտար, 5 *Յուլիս* 1888

Յարգոյ եւ Ազնիւ բարեկամ իմ

Մեծ. Տէր Տոքթ. Վահրամ Թորգոմեան

Ստացայ Ձեր ցաւակցական գրութիւնն որով կառաջարկէք ողբացեալ հօրս գանկը բանալով ուղեղը կշռել:

Հայրս իւր բազմադիմի հմտութեամբն, զոր Դուք եւս լաւ գիտցած էք գնահատել, երբ աշխարհի ականաւոր գիտնոց կարգը դասուելու համար իւր ուղեղին ծանրութեան չափն անհրաժեշտ պայման ունենար. եւ երբ գիտութիւնն արդէն հաստատած ըլլար՝ թէ այն կարգի արանց ուղեղն հասարակ մահկանացուաց ուղեղէն ծանրագոյն ըլլալ սովորութիւն է, յայնժամ կը հաւատեմ Ձեզ, առանց ամենեւին դիտողութեան կընդունէի Ձեր առաջարկը. թէեւ դուք ինքնին ծանր ըլլալը կը խոստովանիք. մանաւանդ թէ չեմ կարծեր որ այդ գործողութիւնն անձնականապէս Ձեզի նոր արժանիք մը կարենայ յաւելուլ:

Ընդունեցէք յարգանաց անկեղծ հաւաստիքն, որ եմ եւ մնամ միշտ Ձերդ

ԱՏՈՄ ՏԷՐՈՅԵՆՑ

Եղիա Էֆ. Տէմիրճիպաշեան (Գրասէր Սատմ) գերեզմանատան մէջ խօսեցաւ դամբանական մը(*) սա նշանակելի վերջաբանով «Մեծ մարդոց գագաղը լո՛ւռ կիջնէ ի փոս([1])»։

Օրինական կեանքի տարօրինա՛կ վերջաբան՝ ինք Տէրոյենց իսկ գրած է եղեր իր ինքնակենսագրութիւնը, զոր ջնջե՛ր է ապա։ Եթէ այսպէս չըլլար՝ ո՞վ, այսքան խիզախ քայլերով, կը համարձակէր դեգերիլ այդ լուռ փոսին շուրջը...։

(*) Շնորհակալ ենք մեծապատիւ հրապարակագիրէն, որ՝ քիչերու հետ՝ ինք ալ հաճեր է գրաւորապէս պատասխանել մեր գրաւոր խնդիրին՝ Տէրոյենցի վրայ տեղեկութեանց ու գնահատութեանց՝ իր հետեւեալ գիրովը.

«...Տէրոյենց Պատուելիին վրայ դամբանականս կը խնդրես, որ հրատարակուեցաւ ժամանակին Երկրագունտի մէջ... Ես ինծի կուրախակցիմ որ Պատուելիին գերեզմանին վրայ խօսելու գաղափարն ունեցայ. Մեր սկոլաստիկ շրջանին հսկա՛ն էր։ Ժամանակակից կղերին հմտագոյն անդամք իրեն աշակերտած են, ու ինք հայագէտ եւրոպացիներուն պատգամ էր. Պալեան Կարապետ ամիրային համար այն եղաւ ինչ որ Ռուսինեան՝ Պալեան Նիկողոս պէյին համար։ Ու Մէարիֆի մէջ հաստատուելիք Թարգմանութեանց դիւանին՝ Պատուելի՛ն միայն արժանի համարուեցաւ պետ կար-

---

([1]) Իւր դամբանականը խօսեցաւ՝ Ս. Խաչ Եկեղեցիին մէջ՝ արդի Վեհ. Ս. Կաթուղիկոսը :

գուելու բովանդակ Տաճկաստանի գիտուն լեզուագիտաց մէջ, իր Թուրք ախոյեանն Ահմէտ Վէֆիգ պէյ պաշտօնի վրայ գտնուելով կամ Ահմէտ Վէֆիգ պէյի վրայ Պատուելիին նախընտրութիւն տրուելով։ Կարծեմ թէ յետաձգուեցաւ թարգմանութեանց դիւանի կազմութիւնն[1], այլ Երեւակ-Ջոհաշի խմբագիրը թարգմանելէ չդադրեցա՛ւ։ Միայն աստուածաբանական վիճաբանութեանց մէջ հեղինակ եղաւ Տէր Կարապետեան Պրուսացի Պատուելին։ Այլ Տէր Կարապետեանը կարկեցաւ Տէր Կարապետ Շահնազարեան վարդապետին առջեւ, որուն հալածիչն ըլլալու տխուր փառքն ունեցաւ։ Աստուածաբանական նիւթերէ դուրս արդեօք մտածե՞ց Զամուրճի Պատուելին։ Ապացոյցը չտուաւ, չգրեց (կամ միայն իր վիճաբանութիւնները)։ Եւ մտածելու այնքա՛ն անկարող եղած է, որ Մեծին Բասկալի մտածութեանց ամէնէն հանճարաւոր մտածութիւնները զանց ըրած է թարգմանութեանը մէջ։ Հաւուս՝ Պէշիքթաշի աւագերէց Տ. Յովհաննէս քահանային՝ գիրքերէն ինծի ժառանգութիւն ինկաւ Բասկալը, բայց այն վսեմ մտածմանը հայերէնին մէջ այնքա՛ն ռամկացած էր՝ որ ռամիկ մարդու մը տուի նուէր։ Նուիրատուին համար Աստուծոյ անունը բա՛ւ էր, մնացածին ուշադրութիւն չէր կրնար ընել. ա՛յն penséeները, որոնք դարուս ամէնէն կրանիդեան անաստուածները կը խռովե՛ն։

(1) Ես անգամ անուանեցայ այդ դիւանին, որ Միւնիֆ փաշայի նախարարութեան օրով կազմուեցաւ եւ սկսած էի քուրքերէնէ տաճկերէնի թարգմանել բնական պատմութիւն, երբ տարին բուսի :

Բայց այդ մարդն իր ժամանակին տիրապետող էր: Մեր ուսումնականք, նոյն իսկ Փարիզ տեսողներ, Պատուելիի՛ն անունովը կերդնուին: Արիստոտէլի տիեզերականութիւնն ունէր: Ցեռնական այդ հեռապատկերին մէջ յափշտակութեամբ կը դիտեմ, ինչ որ ըսուի, վարժապետ մը, որուն առջեւ ծունկի կուգան ամիրան ու Արքեպիսկոպոսը:

Միրիէլ եպիսկոպոսի ծնրադրութեան նման բան մը չէ՞ այս...:

Բայց շատ խօսեցանք Պատուելիին վրայ. մենք ալ (ինծի համար կըսեմ) իբրեւ **պատուելիներ** չպիտի՞ նկատուինք ապագայ սերունդներէն, առանց անոր հմտութեան և առանց անոր բաղդաւորութեան — որովհետեւ դեռ ամիրայ մը **սէտիրին** վրայ զմեզ իր վերի քովը չնստեցո՛ւց. յառա՞ջ կերթանք»:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ինչ որ կրնանք կռահել ու խորհրդածել մատենագիր ու փիլիսոփայ Տէրոյենցի վրայ՝ անդրադառնալով ցայսվայր յիշատակութեանց ու անձնական անգիր դիտողութեանց օծիշին վրայէն :

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԻՐ ՀՈԳԵՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋԸ(1)

Մեր օրերն՝ ոչ ոք կրնայ երկայնմտել կարդալու համար Տէրոյենցի մը գործերը, թերեւս ալ ո՛չ ոք կը բարեհաճի պարզ աչքէ մը անցունել անանց կարեւորները : Ժամանակին ոգին և շուտափածն՝ անհաշտ կը թուին այդօրինակ քննասիրութեան մը հետ : Անցած են հի՛ն օրերը :

Չենք կարծեր ալ՝ որ անկիւնի բանասէր մը կարենայ ձեռք ձգել այն կորած ծանօթութիւններն ու իրարմէ շատ տարբեր կերպով գրուցուած յիշատակները, որոնք՝ դժուարին դիմումներով և մեր շրջանէն դուրս անպարտ ճիգերով՝ ջանացինք հա-

---

(1) Գործիս թէ՛ առաջին թէ՛ երկրորդ մասին մէջ՝ վկայագրուած են նաեւ կարգ մը հեղինակներ ալ, որ կրօնական հայեացքով կասկածելի հռչակուած են. մենք անզանազանաբար յիշատակած ենք անոնք ալ՝ աւելի ձգում մը բերելու համար իրենց համամիտ համազգիններուն :

ւաքել ու կարկըռել, և որոնց ներշնչութեամբ կը ձեռնարկենք գիրի տալ նաև իր վարքին ու իմացական ներքինին վրայ՝ առձեռն խորհրդածութեանց հանրական ճաշակներ։

Մեր առաջին պատմական մասին մէջ՝ թերեւս արժանէն աւելի կարեւորութիւն տալով իր գովելի կողմերուն եւեթ՝ կենսագրեցինք զինքը, Յովհաննէս Պրուսացի Տ. Կարապետեան Զամուրճեան Տէրոյենցը, որ ապրեցաւ իբրու դար մը և աշխատեցաւ, խօսեցաւ, գրեց ու ներգործեց դարու մը չափ՝ բոլորելով իր երկայնաձիգ անունին շուրջն այնքա՛ն գովեստ այնքա՛ն պարսաւ և այնքա՛ն երկար յուզումներ։

Հոգեգրութիւնն ինքնին դժուար և տարտամ աշխատութիւն մըն է, և քանն աւելի կը դժուարի հոս՝ ուր խնդիրը կը վերաբերի իննըսնամեայ առեղծուածային անձնաւորութեան մը։ Չունենալով այնքան վստահութիւն հոգեբանական ներքահայեցութեանց վրայ՝ յիշատակութեանց նորոգումի մը բերումով և բարքի անեղծութեան ու պարզութեան նախանձախնդրութեամբ՝ կուրուագրենք հոս թեթեւակի՝ ինչ խորհրդածութիւն որ ներշնչեցին մեզի իր հոգեկանին վրայ մեր հետազօտութեանց այս արդիւնքը։

Քի՛չ ունինք արուեստական պատճառներ ալ, մանաւանդ չունինք լի ու լայն սիրտ, հոգեբանական ուսումնասիրութիւն անունով նորաբանութիւններ շողացունելու. մեր աւագ նպատակն է միայն նմանահանել՝ հռչակուած անցեալ դէմքի մը կոչկոռ սառուերներուն վրայէն՝ այն քանի մը

երեւեցուցիչ գիծերը, որ լրապէս կը յատկանշեն զինքն ու իր ժամանակը, և որոնցմով՝ իբրեւ կենդանի օրինակով՝ հնար է արծարծել արդիներուն մէջ լուրջ աշխատասիրութեան ոգին, սկզբունքի մեծութիւնը, և յորդորել անոնք ի ծանօթ բարին։ Ա՛յս է մեր նկատած գլխաւոր դիտումն, և զա՛յս ալ կը պահանջէ ենթակային հանգամանքը։

Երբ իմաց տուինք իր ժամանակակիցներէն փորձ անձնաւորութեան մը[1], որուն հետ Յ. Տէրոյենց ունեցած ալ էր յամառ կռիւներ, թէ ձեռնարկած ենք գրել բան մը իր վրայ՝ հաղորդելէ ետեւ քանի մը տեղեկութիւններ՝ այսպէս պատասխեց մեզի չեշտելով «Զըլլա՛յ որ ընդդիմահարիք հասարակաց կարծիքին. Մե՛ծ մարդ էր, բայց աւելի մեծ կըլլար եթէ չհակէր այն կողմը։»

Տէրոյենցի վերաբերումով ունէ՛ր այս յանձնարարութիւնն յատուկ նշանակութիւն։ Ակնարկեալ կողմն իր կրօնական ձգտումներն էին։ Զիկա՛յ մէկն՝ որ իրեն չափ թամբասուած ըլլայ այդ կողմէն. չիկա՛յ սակայն մէկը, որ իր ի՛նչ և է կողմովը չեղած ըլլայ հասարակաց կարծիքէն։ Տէրոյենց ընդհանրական քրիստոնեայ մը՝ կրօնք մըն էր իր բուն կողմովը, և կրօնքն՝ իբրեւ տրիտուր գոյութեան՝ մարդուն էութիւնը միւս կիսամասն իսկ է։ «Ամէն մարդու համար, կըսէ Մաքս Միւլլէր, իր կրօնքն՝ եթէ ստուգապէս կ՚ հաւատայ անոր՝ իր ինքնութենէն անբաժանելի բան մըն է, անզոյգ միակ բան մը՝ որուն ոչ մէկ բան կը

(1) Կ. Ս. Ութիւճեան, խմբագիր տնօրէն Մասիս լրագրոյ։

նմանի, որուն տեղը ոչ մէկ բան կրնայ բռնել(¹)»։ Տէրոյենց ալ՝ իբրեւ ստուգապէս ու տրամախոհաբար հաւատացող կրօնքի մը՝ չէր կրնար իր այդ կողմի մասին. բացառութիւն մը կազմել՝ իրերու անօրինեալ ընթացքին մէջ ու չյարիլ անխտրօրէն ինչի որ կրօնական է։

Գալով **համարակաց կարծիքին**՝ նշանակեալ յանձնարարութիւնն ունէ՛ր յատուկ կչիռ Տէրոյենցի վերաբերումով։

Հանրաբար ըսելով՝ **համարակաց կարծիք** ըսուածն իբրեւ միշտ աննպաստ եղած է իրեն նկատմամբ, որ և իր կարգին շատ կարեւորութիւն տուող մը չէ եղած «հասարակաց կարծիք» ըսուածին։ Սկզբունքով անհա՛շտ «Ձայն բազմաց ձայն Աստուծոյ» պատահական առածին՝ ինք իր հրապարակային կեանքին մէջ արձանացած էր անվրդովանդ ներոս մը այդ կարծիքին դէմ։ Գրեթէ առանց զինակիցի, Ովրատ Կոկլիտ մը՝ թումբ կալով միայնակ ժամանակին նորամուտ կարծիքներուն դէմ։ Մարմնացո՛ւմ հին և լուրջ ոգիի մը, Տէրոյենց՝ իր շրջավայրին գրողներուն մէջ, բացառելով քանի մը Մխիթարեաններ, եղած է ամէնէն բազմահմուտ և բազմալեզու մատենագիրը։ Ոչ ոք ալ Տաճկահայերուն մէջ՝ իրեն չափ գիրք կարդացած ո՛չ ոք ալ գրած է իրեն չափ գիրք։

Խելամտել իր լայն հոգեբանութեանն հանդերձ ակնարկեալ կողմովն և նկարագրել զայն վերլուծաբար՝ դժուարին կը թուի ի սկզբան անհնար ըս-

(¹) Մաքս Միւլլէր, ի Պատմութեան կրօնից, յառաջաբ. ԺԴ.

ուելու աստիճան, մանաւանդ անոնց՝ որ տարիքով ու ժամանակով հեռու են իրմէն բաւականապէս։ Այլ ակնարկ մը նետելով իր քանի մը երկերուն՝ մանաւանդ իր նախնական կրօնային կրթութեան վրայ՝ շուտ կը հարթի այդ երեւակայական դժուարութիւնը, և կիմացուի նոյնհետայն որ՝ ինք, իր սկզբնական օտարուսումնութեանց միջոցին, թարթափելէ ետև ատեն մը կարգ մը նախըմբռնումներու և վերլուծութեանց մէջ՝ ինչպէս նկատած ենք Ա. մասին վերջը. կա՛մ մղեալ ժամանակին և շուրջորտարին երկիւղած ոգիէն (1), կա՛մ ազդեալ իր իսկ ներանձնական տեսիլներէն՝ ապա ուրեմն տուած է գաղափարական կայանք մը՝ իր հասուն տարիքին՝ ամենանափակելու իր մտային ամբողջ գործունէութիւնն եկեղեցական պարունակին մէջ՝ առնելով հաս եկեղեցական բացատրութիւնն իր լայնագոյն նշանակութեամբ։

Իբր ամբողջապէս հին ու նոր կտակարանի հայրապետները և եկեղեցական ժողովները աստուածներովը հիւսուած իր քրիստոնեայ խոկումներուն ատեանը՝ չէր կրնար տալ ուրիշ կայանք, թէպէտև իր երիտասարդ ամերուն ցուցած ըլլայ բաւական ատեն բաւական ազատամտութիւն։ Իր հոգւոյն սկզբնական պաշտամունքին բուն առարկաները եղած են՝ Աբրահամ, Իսահակ, Յակոբ, Մովսէս, Յեսու, Յիսուս, իրենց օրհնեալ գործերովը ու մաղթանքով. Եսայի, Դաւիթ, Աւետարանիչք, Առաքեալք, Որոգինէս, Կիւրեղ, Աթանաս, Ոսկեբերան, Օգոստինոս, Տերտուղիանոս, Լուսաւորիչ, Սահակ,

(1) Տե՛ս 160րդ էջը։

Խորենացի, Նարեկացի. Շնորհալի, Պոսիւէ ու Նմանները։ Անո՛նք փակած են իր փիլիսոփայական Թարթափումները, անո՛նք կնքած են իր բնիկ ու եկամուտ ձգտումները։ Անո՛նք եղած են առանցքն իր ներքին համոզումներուն, որչափ որ ալ յիշեալ եկեղեցական ու աստուածաշնչական անձերէն զատ՝ ստացած ըլլար ուրիշ բազմակողմանի հմտութիւններ ալ, զի հիներն աստուածաբանութիւն ըսելով՝ կիմանային գիտութեանց բովանդակութիւնը։

Իր ատեններն՝ հայ Եկեղեցին, լծորդ յունականին և անոր նրբամիտ արձակութեանց և հեռու արևմտեանին կայուկայ վարդապետականութենէն՝ ինչպէս ցարդ, չէր գծած իրեն համար տեսական ճշդեալ սահման մը անսարսուղելի. սահման մը ժամանակակից լայն բերումներուն համեմատ ընդարձակութեամբ, որ կարենար գոհացունել զարգացեալ նոր միտքերուն ալ ձգտումներն ու պահանջքը. այլ կը շարունակէր անյարդար հին աւանդականութեամբ մը՝ զգուշանալով հաւատարապէս աստուածաբանական մեթոտեալ նրբութիւններէն ու նորաձեւութեան յանդուգն փորձերէն, որ երբեմն կուգային շփոթել զինքն իր պարզ ձեւին մէջ՝ հաստատեալ (կաթոլիկ, բողոքական ևլն) հասարակութեանց միջոցով։ Նոյն ժամանակը դարձեալ՝ արևմտեան Եկեղեցին ալ չէր ճարտարմտած այն հոգևոր քաղաքականութիւնը, որով կը քաղէ մարդկային իմացական ճիգերուն միշտ կենդանի աղբիւրէն՝ ինչ որ օգտակար կը թուի իրեն ներկային ու ապագային համար»։ Ներկայացեալ ու կառավարեալ յանձին Պիոս Թ.ի՝ կը մերժէր անողոք

հեղինակութեամբ ամէն թոյլտուութիւն, ամէն նո-րութիւն, գուրգուրալով միջինդարեան հաստատնե-րու և բացարձակ աստուածպետութեան մը վրայ։

Այն հաշտ ու հաղորդական ոգին, որ մեր օրերն իմաստութեամբ թոյլատրեցաւ յանձին Լէոն ԺԳ.ի արեւմտեան Եկեղեցիին մէջ, և որով հռոմէական կղերին ինչ ինչ բերումներն ալ տածելով՝ Սարաուսի, Գրիւնոյ Գոէրի և Ռոսմինի գործերէն իսկ վկայա-գրուեցան աստուածաբանական մատեաններու մէջ՝ դատապարտուած էր այն ատենի վատիկանեան իմաստութենէն. ինչպէս կըսէ անանուն գիրք մը «Հիմա՛յ է որ այդ իմաստութիւնն սկսած է լսու-ուիլ իր ամէն գիրքերուն մէջ յԱրեւելս, բանակցու-թեան մտնել այն ամէն միութեանց հետ, զոր հերե-տիկոս կը համարէր, տեղի տալ հազարումէկ կէտե-րու և խնդիրներու մէջ՝ միշտ նոյնը մնալու իր ոգւովը (1)»։

Մնաց այդ հին կաթոլիկ և մանաւանդ որթո-տոքս եկեղեցիներուն անփոփոխականութեամբն (immutabilité), ընդգրկած ազգային վաղընջուց եկեղեցիին և միւս եկեղեցիներուն վերաբերումով՝ ըստ էականին՝ գործօն դեր մը անխտրական, լու-սաւորեալ անդա՛մ Լուսաւորիչի եկեղեցիին, այլ ձեռնընդխառն Յոյնին և իրաւախոհ Հռոմին հետ՝ նորէրէն նախ Տէրոյե՛նց (2) կըրցած է յղանալ ընդ-

(1) Տե՛ս Rétablissement du pouvoir temporel du Pape էջ 69 70, Տպ. 1885 Paris-Bruxelles. Եւ այս քաղաքակա-նութեան գաղիչն ու վարիչն էր ինք Լէոն ԺԳ. «Պապերուն ամէնէն քաղաքագէտը՝ բառին ամէնաբարձր և ամէնամաքուր առումով», Տե՛ս իր վարքը Léon XIII intime, (Julien Narfonի. էջ 190)։

(2) Ըրած էր հայրութիւնն իր ընդհանրական այս ոգիին մէջ

հանրական Եկեղեցիի մասին ու փաստաբանել այն բարձր ու լայն ըմբռնումը, որ ընդհանուր քրիստոնէութեան ըմբռնումն էր առաքելական նախնի դարերուն։ Այդ արձակ գաղափարը, զոր ժողովուրդը կը դաւանի ու կը պաշտէ՝ առանց իմանալու և գործադրելու, և զարգացեալը կ'իմանայ անգանազանաբար իմն և առանց պաշտելու ժողովուրդին հաւասար ջերմեռանդութեամբ՝ ինք Տէրոյենց նախ եղաւ՝ որ փաստաբանեց երկայնմտութեամբ, ջատագովեց ու պաշտեց մինչև իր հասարակ յետին ձևերումն իսկ։ Նալեանէն ետև՝ ոչ ոք պատուելի Էֆէնտիին չափ ([1]) հմտութեամբ թեր կեցած է սկզբնական այդ լայն տեսականին. ոչ ոք իրեն չափ տքնած է՝ ազնուացունելով տիրող իրականը (գործնականն) այդ տեսականին վրայ՝ յատակել զայն ու հանրացունել այնպէս, որ Լուսաւորչականը միա՛յն իբր հայ տարբերի միւս եկեղեցիներէն։ Ասոր համար ալ՝ ո՛չ ոք իրեն չափ ձաղուած ու դատափետուած է ժամանակին անհամբոյրներէն ու ագէտ անհաշտներէն, որ ռամիկին պատճառաւոր կիրքերն ու խորշումներն յոգուտ ի կիր արկանելով՝ կը գրգռուէին իրեն դէմ, գրեթէ միշտ անվայել տրակամ-

---

այնպէս զատուցեալ իմն էր, որ երբ լատին ֆրանսացի կամ իտալացի ծանօթ կաթոլիկ եկեղեցականի մը պատահէր՝ ակնածութեամբ կը խոնարհէր ձեռքն համբուրելու՝ իբր աշխարհիկ քրիստոնեայ, բայց երբ տեսնէր հայ կաթոլիկ վերապատուելի մը՝ չէր զիջաներ աղօր՝ բացառելով միայն քանի մը Մխիթարեան բազմահմուտ վարդապետները։

([1]) Սովորական պատուելիներէ իր անհամեմատ գերազանցութեանն համար՝ բարեկամք կը ձայնէին զինքը Պատուելի էֆէնտի։

ներո՛վ անգամ...։ Խորագէտ աստուածաբանը քաջ կը հասկընար անոնց ոգին, այլ իրենք չէին կրնար հասկընալ իրեն, որպէս զի չըսենք՝ չէին ուզեր հասկընալ. վասնզի չունէին ո՛չ իրենց չափ կրօնք և հաստատամտութիւն, ո՛չ իրեն չափ հմտութիւն, ո՛չ ալ թերևս նո՛յնչափ քրիստոնէական ճկունութիւն։ Չէին ալ կրնար՝ կուսակցութեան և ընթացիկ յոյսերու համար այդ մարդիկ՝ երկայնմտել ու աշխատիլ ձեռք բերելու համար եկեղեցական ծանօթութեանց հանգոյն պաշար մը երգիծուցիչ, որ ո՛չ շահաբեր էր իրենց համար ո՛չ ալ այնքան դիւրատանելի։

Առանց ըլլալու աստուածաբան՝ դժուարին է, կրնենք միւսանգամ, պատկերացունել աւելի վերլուծութեամբ աստուածաբանին հոգին, որ ունէր իր անմեկնելի մութ կողմերը։ Պատկերացունել մանաւանդ հոգեբանական այն անտես սևեռումը, որմէ արձակած ալ է ինք դէզ մը երկրորդական ներհակներ, մանաւանդ 1840էն առաջ (¹), հո՛ն ժողովրդամիտ, հո՛ս նուիրապետական, շատ անգամ ա՛յնքան բարեպաշտ ու աւանդապաշտ, որ միտքին մէջ կասկածներ կը ծնին իր անկեղծութեան վրայ։ Իբրև շռայատորեալ բարեպաշտ մը՝ ապա-

(¹) Ինքն իսկ է Նախ Թարգմանողը Ժընէվյի փիլիսոփային արժակ մէկ գործն 1829 ին յԱստաքազար՝ պարզ և վայելուչ գրաբառի. ու փիլիսոփայական և աստուածաբանական ներունն մեկնութիւններով, Մոնթէսքիէօյի Մեծութիւն եւ Նուազումն Հռոմայեցւոցն 1833ին և Բամբոզցի Իտալացւոյն ատուար մէկ գործն անխտրական 1835ին. երբ՛քն ալ դեռ ձեռագիր, երբ՛քն ալ ընտիր ու արժակ գործեր։

վայր՝ ներսէն կը թուին իրեն այդ ներհակութիւնները։ Այդ հայեակէն՝ բաւականապէս կը մեկնուին ալ իր գրական գործունէութեանց բարդ ու կնճռոտ փուլերը. սակայն խորապէս զննելով կը գտնենք՝ որ Տէրոյենցի համար աստուածաբանական սկզբունք, իբր երկրաչափական գիծեր. չունէին լայնութիւն, եւ ձեւերն ու եզրերը, իբրեւ չափական կէտեր՝ չունէին տարածութիւն. անոր համար՝ աստուածաբանօրէն ոչ մէկուն կը ներէր, եւ անոր համար ալ նախկին հայեցուածով դժուարին պիտի երեւի քննադատի մը՝ իր խիստ օրթոտոքսութիւններն ընդդէմ ժամանակին այլընկալութեանց եւ թերութեանց. որոնց քննիչն ունէին լաւ մը հետ, եւ աւելի՛ կուսակցական փաստաց դիմակներ էին քան սահմանքայ բուն դէմքեր։ Աստուածաբանութեան հանդէպ Տէրոյենց անողոք էր, գրեթէ միշտ Աւետարանը մը ընդդէմ Աւգուստինի, մակարդական կռուող մը ընդդէմ աւետարանական գաղափարներու, որ կամածածկին անվերջաբար ներքերուն մէջ. անկեղծիւք Եկեղեցի մը ընդդէմ ուղղափառաց դրութեանց, որ կը փաստաբանէին քաղցրաւոր կիրքերով ու բանաստեղծական թիւն, եւ անցունելէ եւեթ պղպջակներու կեանքը կը սուզուէին՝ բաղբաջեցուցելով իրենց եռանդէն ներեր։

Պատմական ու բարոյական նպատակներով բանաքննութիւնը կրնայ լոյս հրաւունք տալ իր փորձական այդ ամբոխեան, որ այնպէս պարունակեալ ըմբռնած էր ստամբութեան գաղափարը կրօնքի գաղափարին մէջ՝ որ չէր ուզեր անցնիլ եկեղեցին ամէնափոքր նշանախեցէն իսկ,

ու թեր կը կենար անոր եկեղեցականներէ՛ն աւելի նախանձայուզութեամբ: Ինք՝ իրրեւ փաստաբանն իր եկեղեցիին՝ ստիպուած էր նաև չքմեղացնել հրապարակի վրայ ազատութիւնն եւ թերութիւնները իր ատենի եկեղեցականներուն, որոնց հարիւրին ութսունն անկարող ու ձեւական մարդիկ էին. հո՛ս էր մանաւանդ որ նեղը կիյնար իր ուղղամտութիւնը(1). և հոս էր որ կը ստիպուէր ինք իր դէմ բաներ մը ընել: Ծիսական ու վարդապետական այն անփոփոխ խորանքն և դիզանքը, որ հին հայ վարդապետները և վանապետները (մանաւանդ արեւելեան վանապետները) չրջահայեցութեամբ ու կրօնասիրութեամբ պահուած էին խնամաբար և անաղարտաբար՝ իրրեւ պատուարներ արտաքին ինչ և է ձուլումի դէմ՝ ունենալով իրենց հակիրճ և հաստ փաստը միա՛յն բիւզանդական ջերմեռանդ յոյն կղերին նմանութեան մէջ՝ դարձած եղած էին Թրդ. դարու մայրաքաղաքիս ժողովուրդին վիճակէր ու դատարկակեաց մասին մէջ՝ անձնական կիրքերու շուրջաններ, ճարտարխօսական անփառութեանց պատրուակներ, խառնուածքի ամենուռթիւններ անուղղանող հանդերձանք մը՝ փայփայելով ատէպ կղերին փառասէր ու անարժէք մասին անշշուկ գոհունակութիւնը, որով և ինչ որ ի հնումն եկեղեցական չրջանակեալ ամբողջութեան յուսապատ սահմանակալ երանգ մը

(1) Անոնք իր ձեռագիր նամակներն են մաս մը, որոնց մէջ պաշտօնապէս կը բողոքէ եկեղեցականներուն անտարբերութեան և զեղծումներուն դէմ, և կը յայտնէ մերթ զաղտ ըստրչանք իր անոնց Թեր կենալուն համար։

նկատուած ու իբր այնպիսի պաշտպանուած էր՝ Նորին մէջ դարձաւ եղաւ աշխարհիկ և զարտուղի կերքերու զուտ պատճառանք մը։ 184 էն ի վեր՝ 18րդ դարի Ֆրանսացի փիլիսոփաներուն զաւեշտախառն ոճովը և հեգնող ոգիովը սնած երիտասարդներն ու սկեպտիկ տարեցները՝ որ գիտէին եկեղեցիին այս տկար կողմերն՝ իրենց համարձակ քննադատութիւններովը կը յարձակէին հայ կղերին հետ Գատուելի Լեփէնաբի՛ն ալ վրայ՝ ամէն անգամ որ ինք ձեռք կը զարնէր պաշտպանել անոր և ամէն անգամ որ պահպանողականներու ազդեցիկ պետերը՝ —Պատրիարքներ, Տատեան, Պալեան, Սուքէնեան, Նորատունկեան են. — կը թելադրէին իրեն նմաօրէն նշաւակել եկեղեցիին թշնամիները, կեղծ եկեղեցասէրները։ Եւ այսպէս՝ կծու ակնարկութեանց և քաշքշուքներու նշաւակ՝ 1860էն առաջին իր անունն Աբիսողոմայ շիրիմին(1) պէս բան մը եղած էր ա՛լ, որուն քովէն անցնող Հրեայն անպատճառ քար մը նետելու էր՝ փոյթ չէ թէ այդ քարը քակտուած ըլլար եկեղեցիին ամէնէն նուիրական որմերէն ու արձակուէր անոր թերեւս ամէնէն նուիրական սիւներէն միուն դէմ։

Ինչպէս ըսինք՝ իր տիրող կիրքն էր կրօնքը, որուն նոյնէն ընդ-քարշ կուգար՝ իրեն միայն սեպհական ըմբռնումով մը և ըստ այնմ գծուած երկայրաքան շաւիղի մը վրայէն՝ իր սուրբ և անսուրբ տեղական

(1) Աբիսողոմի ըսւա դական շիրիմը կը գտնուի Երուսաղէմի արեւելեան հարաւային կողմը ձորի մէջ՝ ուրկէ. կըսեն, անցնող Հրեայն պարտք կը սեպէ քար մը նետել անպատճառ՝ Դաւիթի այդ արհիշուշտ որդիին արձանին։

ու եւրոպական բովանդակ հմտութիւններուն եւ ախորժակներովը. այդ տիրապետութեան ներքեւ շատ քիչ անգամ կը քննադատէր ինքզինքը, եւ ազգով ու եկեղեցիին սիրովը՝ չէր տեսներ իր դատին տկար կողմերն ալ, որով փորձուէր մերթ իր ստախօսներուն համոզուելէն ըլլալ։ Այդ տիրապետող հոգեւոր կիրքն էր ահա՝ որ կուտար իր կարծիքներուն յաչս ինքեան բացարձակութիւն մը, որով կը համարձակէր նոյնացունել իր դատն աստուածային հետ, ըստ այսմ՝ իր անձին վրայ իշխող գաղափարը, զոր կը համարէր բացայայտ բացարձակ ու բարձրագոյն կատարեալը, եւ զոր չընդունողն՝ իրեն համար կամ կոյր էր կամ hérétique կամ անհաւատ, ըրած էր զինքն հետեւեան աններող մը, որմէ կզատուէին իրենց մասին՝ տիրող եկեղեցականութիւնն եւ հակառակի մասին՝ իր թշնամիները։

Շա՛տ էին իր թշնամիները, եւ իր անկեղծութեան՝ թէ ոչ հակառակին՝ հզօր նշանակ մըն է աս։ Իր հրապարակագրութեանց տանը՝ կռիւը ժամանակակից գրիչներուն եւ իրեն միջեւ՝ գէթ կէտ մը ունէր՝ կռի՛ւն էր հոգեւորեալ կրօնի ու չկրօնի, օրինապահութեան եւ անտարբերութեան, լրջութեան ու թեթեւութեան, բարոյականի ու գեղերեսեայ մոլութեան։ Կարգ մը հեղինակ (autoritaire) գրիչներ ալ՝ կարծես՝ համարձակ փաստաբաններն ու քաջալերութիւնները դարձած եղած էին մոլութեանց եւ իմաստակութեանց, որ ներս կը մանէին յանուն արձակութեան. «Յատուկ դիտմամբ անոնց թուլիկ թղլատրողները դարձած»,

ինչպէս կը գրէ ինք Ի. Թէնս ալ անդ մը (Պատմ. անգղիական գրականութեան) իրեններուն համար։ Ազգին երիտասարդ գրիչներուն մեծ մասին արդար կիրքերն էին՝ յաղթանակութիւն, անձնապաշտութիւն, կծանող սրամտութիւն, արտաքին անպատկառութիւն են.. և այս կիրքերն՝ որ բարք մը դարձած էին և Փրանսայէ՛ն կանցնէին մեր նորե-րուն՝ հին կիրքերու ներհակ թափով ու արեւել-եան հին մեր բարքերուն բաւական աններդաշնակ համեմատութիւններով կը ճարակէին հանուրին մէջ. ասոնց դէմ ունեցաւ ինք լուրջ ստխութիւն մը՝ դիմագրաւելով ծաղրի գատափարութեանց եւ գրկումներու անգամ(1)։ Իցի՛ւ խնայելով իր արգոյ

(1) Տէրոյենցի գրուխոգործոց երեւանահասոր Եկեղեցական պատմութիւնը (ձեռագիր յԵրուսաղէմ Ս. Յակոբեանց Թանգարանը), որ խմբագրուած է մեծ մասամբ Աբբայ Ֆլէօրիի և Բոռպախէրի անկամ և զգոյշ ոգւոյն և որուն համար մինչեւ իր վերջին տարիներն աշխատեցաւ՝ ամսական նախ 30 ապա 10 ոսկիի փ. խոքէն. միջոց մը խաղաղիկ իսկ եղաւ Միլքիսեդեկ Մուրատեան ոտքի փարգապետին հակառակական սրբազրու-ենոյն յԵրուսաղէմ, որուն վրայ Տէրոյենց իրաւ-պէս սրտնելով բողոքեց քանիցս ու դադրեցաւ գրելէ զայն՝ մինչեւ իսկ զրկուելով իր ամ. ժան օրապահիկ ամսականէն ալ։ Եւ այդ ամսականը կը վճարուէր հազարումէկ ձգձգումով և չարչարանքով Երուսաղէմի վանքին կողմէն՝ Յօլատակ կտակողին (Պ Փալեանի) յայտնի յօժար կամաց։ Մենք այս պարագաներուն առաջինը, լսած ենք Պատրիարքարանի վաղեմի դիւանապետ Կարապետ էֆ. Խաչատուրեանէ ու երկրորդը՝ Գերճաշխոր i Տ. Տ Սահակ կաթուղիկոսէն Տանն Կիլիկիոյ։ Ո՛ւր էր սէ մե՛օ կտակին համեմատ. ապէին այդ Եկեղեցական պատմութեան պէթ խմբագրուած մասը (առաջին դարէն մինչեւ Լութերի ժամանակը)՝ գոնէ Երուսաղէմի սա հաշուական կարգաճանգոյցին լուծուելէն ետք.. և, անոնցի վէճերու և կռիւներու իրբեւ խաղաղիկ զեղ մը խափանարար, ան-

դիրքին՝ այնչափ խելք չդնէր չակնարկէր ու չնոդ-դիմարանէր՝ մանաւանդ անոնց, որ ունենա-լով հինգ թել պեխ իրենց շրթանց վրայ և հինգ չարժուն և անհաստատուն մազ իրենց դաստակին վրայ՝ գրիչ ձեռք կառնէին, ու՝ իրենց հասակի կիրքերուն լծորդ առանձին կիրքերուն թափէն մղ-ուած՝ կը գրէին և կը տպագրէին ամէն բանի վրայ՝ կրթրնելով դաս մը օտար հեղինակութեանց, որոնց անունին հազ կը խողար ինք. վասն զի ի-րեն համար ամէն մատենագիր՝ որ դուրս էր Եկե-ղեցիէն՝ անիծեալ էր. Դաշքի ու Արիստոգրքի նման՝ անիծեալ էին Տէրոյենցի համոզումով՝ Վոլթէր իր փիլիսոփաներուն Դաշինագրքի և Լոքի հետ, ինչպէս նաև Կիւզոն[1]) Հիւմ, Թոլանտ, Գրէյ Շեֆթսպըրի, Հերտէր, Շէլլինկ, Հէկէլ, ևն.: (Երևակ Թ. չըմա-1861, էջ 50)։

Իր մատենագրական բարքը. — Տէրոյենց իր բարոյագուգականին գրաւոր պատուէրը՝ կը լուրջ

դարձ ընթերցասիրութեան յատկանային որոց որ արժանն է, Ոսկէ-ներու և նկարուածներու բարձ ի բարձ նկարագրութիւններուն հան-դէպ՝ հոգեւորին այս սուրբեան տնտեսութիւնն ալ խորունկ պատճառ մը է՝ վերջին այս տարիներուն Ս. Յակոբեանց Նկա-րագրեան ու բարոյական անտարբեր չփոխութեանց, որ կիրքերի ու մա-մուլի բան գիրքի ու Ազգային և եկեղեցւոյ շուքին դարձան ու կը դառնա՛ն դեռ։

([1]) Ն. Կիւզըն. 18րդ դարու Անգղիացւոց հռչակաւոր պատ-մագիրը. երկրաստուածութեան սգած էր նաև Փարիզ և հոն Տաղապրքի անդուդին Ֆրիւսըին բարեկամական եղած էր հետաքրքիր՝ անդրադարձեալ նաև անոր և բանջան գաղափարներուն (աս՛ս մանաւանդ Կիւզընի հանճարոյ փորձն Հռոմի Նուաղման պատմութեան Ա. հատորին սկիզբն. տեսք. բնագիր)։

խառնուածովը կապակած է՝ սուրբերներովը, պըտ-
ղամններովը, Թերթասուերներովը՝ իր բազմա-
թիւ գործերուն մէջ՝ որ կանցնին հարիւրն և ո-
րոնց՝ մանաւանդ 18 Ջէն առաջ գրուածներուն՝ մէջ
կը փայլի, նահապետական պարզութեամբ. իր
հոգին անդորրող գաղափարներուն և տեսիլներուն
մարմնացումը, իր մատենագրական բարքը[1]: Իր
ոճը՝ բացի առանձական ու հոգեբանական մէկ քա-
նի կտորներէ՝ չունի արուեստական վեհութիւն
կամ հրապոյր յանկցող, այլ իր հին ու յառաջա-
ցոյնէ ակիզբները կը չօշափեցունեն հոն՝ ամէն
էջի մէջ՝ հարթ և իմաստուն բազմահմուտը: Իր
երկարասիրած մատեաններուն մէջ դիւրամատոյց
ժողովրդական մըն է՝ որ կուզէ յաւէտ ուսուցա-
նել և յորդորել ի գործնական բարին. Իր օրագրա-
կան գրուածներուն մէջ՝ կերևի խորհելու և պարզ
խօսելու արուեստին կանոններուն ներհուն հրա-
պարակագիր և վիճաբանող մը վերլուծական.
կրօնական բանաքննութեանց մէջ կը թուի չերմ
ու հետեւան լուսաւորչական մը՝ որ չխղճեր հը-
ռոմէական զինարանէն ալ փոխ առնել ինչ բա-
նական զէնք որ կը հարստահարէ սպառողին
Բողոքականութիւնն և կրակոտ Բացիոնալիզմը.
ատոխճան մը անտարբեր ու արհամարհո՛ղ է իր

(1) Պէտք է որ մեր դատաստանը դեգերի իր միտքին սովո-
րական դարձուածին. իր ոճին. իր ընտել կարծիքներուն և իր
նախասիրած զգացումներուն վրայ միայն. Տեղ մը ըսած է ո-
ւմի՛շտ պիտի եռեւէ ըլլայ ճշմարտութեան և միշտ ճշմարտու-
թիւնը պիտի ըսէ՝ առանց միտ դնելու իր շահուն, և Աստուա
ճշմարտութեանց պիտի պահէ» ինքը:

մասին եղած թէ՛ գովեստներուն թէ՛ պարսաւանե-
րուն(1), և ուր չիկայ վտանգ իր ըմբռնումով հա-
տատեալ եկեղեցին՝ հոն մտադիւր կը մոռնայ իր
անձն ու չար։ Արժան է խորհիլ հոս ալ՝ որ Ա-
բէլի, Նոյի, Աբրահամի պատարագներն ու պարզ
խորհրդագործութիւնները միշտ լաւագոյն և ըն-
դունելի(2) էին՝ ժամանակաց կարգով ալ՝ Մովսէ-
սի, Ահարոնի, Սամուէլի անձեալ ու նորոգեալ զո-
հագործութիւններէն, Իսրայէլացւոց ժամանակի
քահանայութիւնն և սեմական մի՛շտ միատուած-
եան արարողութիւնները՝ լաւագոյն էին եկեղեցեան
և որմնադրական հին քողածածուկ խորհրդագոր-
ծութիւններէն, ինչպէս առաքելական նախկին
դարերուն պարզ հոգեպաշտութիւններն և ժողո-
վական բարեկրօնութիւնները՝ լաւագոյնս կանխած
են արեւելեան ու արեւմտեան բազմածէս պաշտա-
մունքը, որպէս և այս վերջինները նորոգեալ ու
քանակարգեալ բարենորոգութիւններէն՝ աչքի առ-
ջեւ բերելով գէթ իրենց նախնական տեսլաւոր
պարզութիւնը։

Այսպէս՝ մեր հին օրերու Տէրոյեանցն ալ՝ ոչ
այնքան պաշտող արարողականին, այլ սիրող մը
հինին նախնականին և ինչի որ անոր կը յարանգէ՝

(1) Իր լեզէոն մը ընդդիմախօսներուն մէջ՝ կան նաև Ս. Յակոբեանց Սիոն ամսաթերթին երկայն բարակ յօդուածներն իր անձին դէմ. որոնց մէջ տեսած ենք երկու հարիւրի չափ Թշնամանացիր բառեր։ Ի՜նչ քրիստոնէութիւն, ի՜նչ կրօնաւո՛ր վարդապետութիւն, մանաւանդ այդ 200 յիշոցքին մ՚ր կրակին տակ հալած է արդեօք և չքացած բուն պէտք եղած փաստը...

(2) Տես ի «Յայս յարկ նուիրանաց»։

խրատունք ունեցած է միշտ խօսելու Նորին եւ Նորերուն դէմ, Վաւաղորդելով Նախնականին սրբազան պարզութիւնն և Բողոքականութեան ու Ռացիոնալիզմի դէմ հանելու՝ արեւելեան ու արեւմտեան եկեղեցիներուն ոգեւորեալ հայրերը, առաքեալքն պառակտութեանց դէմ հանելու՝ Ս. Գիրքն և համեստ աւանդութիւնը, նոր կրօնապետներուն դէմ հանելու՝ Առաքեալներն ու նախադաս Հայրապետներն ու փիլիսոփայներուն դէմ հանելու՝ մարգարէներն ու եբրայական իմաստութիւնները։ Այս անդրադարձութիւններով ալ՝ մենք եւս կրնանք ըսել թէ կրօնքի մէջ հինը միշտ լաւ է ցորչափ ըմբռնուի իր սկզբնական պարզ վիճակովը, և նորն ալ՝ կրօնքի մէջ՝ լաւ կըլլայ միշտ ցայնվայր որ սկզբնական այդ պարզութեան տանելու համա՛ր միայն նորած է։ Իսկ ատոնցմէ դուրս, հինը՝ կրօնքի մէջ՝ իր նորոգուած եղծումներով և բարդումներով, և նորը՝ կրօնքի մէջ՝ իր ներհակամէտ թեքումներով և աշխարհիկ հակումներով՝ կը դառնան կըլլան իրաւապէս դատապարտելի, երբ անհարազատ շեղումներ նախնականէն կամ երբ անոր չանհագործեալ կեղծերը։ Տէրոյենցի աշխարհաբառն(1)

(1) Արեւելք օրագիրին մէջ մէկը՝ մասնաւորապէս մեզի՝ և ուրիշ օրագիրներ ու հանդէսներ՝ այլոց հարցուցեր են և խնդիր ալ ըրեր են՝ թէ ինչո՞ւ անխտիր(!) աշխարհաբառ եւ գրաբառ ու աշխարհաբար եւ գրաբար կը գրենք։ Եթէ մեր գրածները քիչ մը քերականական ուշադրութեամբ կարդացուէին՝ տեղի չէր մնար այս հարցումներուն, որոց մեր առաջին և վերջնական բառ պատասխանն այն է»՝ զի տեղի չտալու համար քերականական շփոթութեանց և շարունակելու համար հին քերականներու բանաւոր գործածութիւնն ալ՝ մենք կը գործածենք աշխարհաբառ

ունի հարազատ (մանաւանդ բառերու կողմէն) միջակութիւն մը, որ սալոնի փերեւեկեալ գրագէտէն մինչեւ անգրագէտ բանուորը կրնայ հասկընալ ու մարսել. ինքնագիր հեղինակութեանցը մէջ՝ տրամաբանական ծանր գնացքի մը լծորդ է ոճի ամենապարզութիւն, որ տեղ տեղ մանկականը կը չօշափէ։ Իր գրուածներուն մէջ ամէնէն շատ կըրկնուած է երբայական եւ[1] շաղկապը։ Իր ձեռա–

(ռայով) գոյականաբար եւ ածականաբար, իսկ աշխարհաբարը (րէյով) մակբայաբար միայն, ինչպէս որ օրինականութիւնն ալ կը տրամադրէ. Եթէ ամէն մակբայ այնպէս ածականաբար գործածուէին բմահաճութեամբ եւ նոր բան մը ըրած ըլլալու համար՝ մակբայութիւն ո՞վ պիտի ընէր. Վիեննայի Մխիթարեանց հետեւանքն է այդ աննշան փոփոխութիւնն ալ, որմէ օրագիրք եւ գրագէտք օրինակելով կը գործածեն ցարդ իբր 50 տարիէ ի վեր. անկէ առաջ ամէնն ալ ռայով կը գրէին գռաբառ աշխառհաբառ եւյն, Պաղտասար դպիրը (Քերականութիւն աշխ.) Մխիթար Աբբան (Քերականութիւն) Հ. Արսէն Բագրատունին (Ցոյցն ի պէտս զարգացելոց քերականութեան), Հ. Եղ. Հիւրմիւզեան աշխարհաբառ բառարան-ն ալ). եւ այլք բազումք, ինչպէս ցարդ Մխիթարեանք Ս. Ղազարու եւ Պոլսեցի գրագէտներէն մաս մը, աշխարհաբառ՝ իբրեւ աշխարհիկ բարբառ կամ աշխարհի բառ և աշխարհաբար՝ իբրեւ աշխարհօրէն եւ աշխարհիկօրէն՝ առաջինն ածական գոյական եւ երկրորդը մակբայ, եւ այս տրամաբանապէս ալ կրնայ գոհացունել երկու կողմին փաստաբանները՝ եթէ ինդիրը. կարժէ այդչափ փաստաբանութիւն։ Մնացածը կը թողունք իւրաքանչիւր ճաշակին ու կամքին, յիշեցունելով որ բացառութիւններն ու ցանցառ նմանութիւններն իբրեւ օրէնք չե՛ն կրնար ծառայել յեղմանց ..

[1] Քրիստոնեայ ճարտարախօսք եւ յաճախ ուժ կառնեն սեմական այդ շաղկապէն։ Օրինակ «Նաեւ գլուխ եւ կամեցայ լինել քո եւ փեսայ եւ հանդերձ եւ տուն եւ արմատ եւ կերակուր եւ ըմպելի եւ հովիւ եւ եղբայր» (Ոսկեբերան Մեկն. Մատթ. Գիրք

գիրը՝ մանաւանդ 1830էն առաջ՝ շատ գեղեցիկ է, յստակ, կոկիկ, մաքուր և անսխալ անսայթաք։

Իր գրաբարն աւելի՛ ջիղուտ և մարմնեղ է, աւելի՛ ոճով, մանաւանդ Ռուսոյի և Ռամբոլտիի թարգմանութեանց մէջ, բայց զուրկ ոսկի սեթեւեթներէ՝ յաճախ ալ խառնուած պղնձդարեան թարմատար ասութիւններով՝ արծաթի գրաբառ մը, որ ինքնագիր գրուածներուն մէջ կերեւի վանական յատուկ եփուննութեամբ, իսկ թարգմանութեանց մէջ անյարդար սահունութեամբ, որ միանգամայն պատճառն է հոն սպրդած թարգմանական արտագագիր սխալներուն։

Բաց ի վիճաբանական քանի մը կտորներէ ու քողոքականութեան դէմ չարադրուած տետրակներէն՝ ինք շատ քիչ անգամ կը փաստաբանէ միայն փաստաբանելու համար, այլ գրեթէ միշտ պարզ երկայնաբանութեամբ կը յորդի ու կառատանայ իր անխառն և անցոյց հմտութեամբը և ի-

---

Ա. ճառ. ԻԳ.)։ Նաև «Իսկ մեք յորժամ զմի քաղաք ունիցիմք և զնոյն տուն և սեղան և ճանապարհ և դուռն և արմատ և կեանս և գլուխ և հովիւ, և զնոյն Թագաւոր և վարդապետ և դատաւոր և արարիչ և հայր, և ամենայն ինչ մեր հասարակաց է, որո՞վ ներելոյ և Թողութեան արժանի լինիցիմք ի միմեանց նենգելոյ» (Նոյն անդ, Գիրք Բ. ճառ Է. ԼԲ.)։

Տէրոյենցի ժամանակակից մտերիմները կըսեն՝ Թէ ինք բնաւ սովոր չէր՝ իր գրուածներուն վրայ երկրորդ ակնարկ մը նետելով սրբագրելու փոփոխելու, վասն զի բնաւ իսկ փոյթ չէր տաներ իր իմաստներուն արտաքին զարդերուն, հագուստին. սա է որ յաճախ տուած է իր գրածներուն Թոյլ և Նախնակ-սարուածք մը՝ տրամաբանական ներքին հզօրութենէն գրեթէ ի մը չկորսնցունելով հանդերձ յաչս մատուորաց։

քեն սեպհական դասական ոճով մը ու իր ա-
նըսպառ վկայագրութիւններովը։ Անո՛ղոք է
բարքի ապականութեան, անկրօնութեան, կրօ-
նափոխութեան և ստուտի դէմ. արհամար-
հո՛ղ է ու չպատասխաներ անխնամ ծաղ-
րին և զեղծեկութեան, լայնարտութեամբ կը պա-
տասխանէ իրեն դէմ եղած քննադատութեանց՝ ա-
ռանց խտրութեան վիճակի ու հասակի. անհերո՛ղ
է յանցանքին, այլ իբրեւ միշտ ներո՛ղ յանցաւո-
րին. ի՛նք է յիշեցունողն և հանդիսաւոր պարա-
գաներու մէջ գործադրողն ալ քրիստոնէական մեծ
ըմբռնումին՝ թէ պէտք է ատել մեղքը եւ սիրել մե-
ղաւորը։ Իր գրուածներուն մէջ լռելեայն պաշտպան
մը եղած է ինք ծերակուտական այդ բարի՛ սկիզ-
բին, և միայն չեղած է հոն, ուր անխրատ յամա-
ռութիւնն և ծայրայեղ համարձակութիւն դիմա-
կալած են իրեն ընդ երկար ու լեզուագարած։

Խօսակցութեանցն ու ընտանի առենախօսու-
թեանցը մէջ ալ՝ ունէր յատուկ զուարճաբանական
հին խառնուածով համեմուած յորդութիւն մը
պարզ, որ չգիտե՛ր ագահել, բանավաճառ ալ չէ՞.
համոզելու և ուսուցանելու առատ լեզու մը, զոր
չա՛տ չես սիրեր վասն զի չա՛տ առատ է ու չա՛տ
կը սիրէ քեզ։

Բանաստեղծը թող չփնտռէ այդ միջակ հատոր-
ներուն և տետրակներուն մէջ, որոնց ցանկը դա-
սագրած ենք գործիս վերջը, կարգ, վայելչու-
թիւն, ճարտարխօսական զարդ, բնազանցական ու
բանաստեղծական ձեւաբանութիւններ, վիպական
երփնագեղութիւն, կամ ինչ որ աչք կը խտղտա-

ցունէ, սիրտ կը փայփայէ, կիրքերը կը գգուէ. ո՛չ, Պատուելին բնաւ չէ սիրած ծաղիկը, այլ միշտ սիրած է ծառն և պտուղը՝ Թերևս բաց ի հոգևոր այն ծաղիկներէն ու բանաստեղծութիւններէն՝ որ խունկ փթթումներով կը գեղեցկացնեն չարականներուն, սաղմոսին, Շնորհալիին ու Նարեկացիին պէս արքայական քերթուածները. Ինչ որ նիւթ է, ինչ որ հոգիին կը խօսի, ինչ որ միջնուկ ճշմարտութիւն է ու մաքուր փառք Աստուծոյ, ինչ որ կը հիմնէ ու կը շինէ՝ ինք անոնցմով և միայն անոնցմո՛վ կը զարդարէ իր եզրերը, ու կը պրկէ երկուստեք հաւատացեալ հոգիներու արմատական թելերը՝ ընդհատ-ուած վկայութեանց միջանկեալներով, որոնց մէջ կը կորսուի միտքը՝ նոյն իսկ աստուածաբան Մխիթարեանին անգամ(1). Իր հարիւրէ աւելի հատորներուն մէջ՝ յիշատակուած ու վկայագրուած են ամէնազգի հինգ-վեց հազար մատենագիրի անուն. Իր տպագրութեանց մէջ ամէնէն շատ սպառած են գլխագիրերը:

Տէր Կարապետեան երիտասարդ ծոնն՝ եթէ մնար իր որրան վանքին կամ քաղաքին մէջ, հեռի քաղաքային ելեւէջներէն, մեքենայութիւններէն, հեռի նախանձէ, բանադատութիւններէ ու վարպետորդի փորձութիւններէ, և հոն՝ իր բուն հնոցին մէջ հասուննալով՝ իր սուր ուղեղին և սուր հաւատքին բողբոջումները մինչև վերջը սնուցանէր աստուածաշնչական պարզ արբուցումներով, և միտք ընէր ուր ուրեմն իր երկարօրեայ իմաս-

(1) Տե՛ս Հ. Յովսէփ Գաթըրճեանի Կեղծիք Իրաւախոհի:

տութեան խառացումն ամփոփել միակ կոթող մատենանի մը մէջ՝ այսօր փոխան հարիւրեակէ մը աւելի իր հատորներուն՝ պիտի ունենայինք թերեւս իմաստութեան գիրքին Նարեկին կամ Թ. Քալլայլի Դիւցազնապաշտութեան նման ոսկի մատեան մը, որ ի փոխ'ւմ պիտի անմահացունէր իր անունը։ Այնչա'փ շատ գրած ու այնչա'փ աստուածաբանօրէն գրած է՝ որ արդի մատենագրութիւնն ա'լ կարօտ չէ մնացած աստուածաբանի, ուր միշտ կարօտութիւն կայ փիլիսոփայի մը, նե'ղմ իմաստութեան մը։ Մենք Տէրոյենց պատուհասն ա'լ պէտք չէ ձգած Տէրոյենցի մը, իբր աստուածաբան՝ ըսած է ամէն բան և աւելի՝ ալ բաներ(1)։

(1) Ահաւասիկ Տէրոյենցի անձնական ու աստուածաբանական դաւանութեան մը վերջաբանն՝ իբրեւ ճաշակ իր սկիզբներուն —

«Առաքելական Նիկիական և լուսաւորչական հանգանակէն ուսած՝ Եկեղեցին մի գիտեմ։ Այս եկեղեցական միութեան կապ կը ճանաչեմ հաւատոյ միութիւնը, և այս հաւատքէն խոտորեալներն Եկեղեցիէն դուրս սեպելն՝ Եկեղեցիին զաւակ եղող ամէն մարդու պարտականութիւնը կը սեպեմ։ Կատարելապէս համամիտ եմ Տերտուղիանոսի երբ կըսէ. —Քրիստոնեաներուն դաւանած ճշմարտութեանց մէ'կն իսկ ուրացողը, մանաւանդ երբ քրիստոնեայ չեղողներուն երբեմն քանեցուցած փաստերը գործ կածէ, քրիստոնեայ չէ'— (Տերտուղ. Ցզ. Ցարութեան մարմնոց Գլ. Գ.)։ Եկեղեցիին մէջ կարգաւորեալ կառավարութիւն մը կը ճանաչեմ, որուն գլուխն է աներեւութաբար Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս, որ դրած է երեւելի գլուխներ Եկեղեցին կառավարելու.... Այս բաներուն մէջ ազգաց տարբերութիւն չե'մ գիտեր, և անոր պատճառներով Եկեղեցւոյ մէջ մտած բաժանումները վերնալուն և ուղղափառ դաւանութիւն ունեցող ազգաց մէկ հատիկ երեւելի ու անբաժանելի Եկեղեցի մը կազմելով հոգւոց

Իր Նկարագիրն առ հասարակ. — Իր հանրական նկարագիրը մին է անոնցմէ՝ որ կրնան ըսուիլ բացարձակ, համակ միաձոյլ, զոր և առաջին հայեցուածով կրնաս տեսնել իբր ամբողջապէս. վասն զի՝ իբր սկզբունքի մարդ՝ ամէնէն առաջ կը ցուցընէ իր գոյնը։ **Կարգապահութիւն, անդրդուելութիւն, յիշողութիւն ամենասուր, միտք թափանցող եւ աշխատութիւն ծայրայիր**՝ այսպէս կորակէր իր հոգեկան գլխաւոր երեսակներն իրեն երբեմն աշակերտող ծեր անձնաւորութիւն մը բժիշկ և փաշայ։ Իր մատենադարանին մէջ անգղիական ճշդութեամբ պահած է եղեր իրեն գրուած և անոնց պատասխանուած բոլոր թուղթերն՝ իւրաքանչիւրն իր

վտանգն հեռացուելուն փափաքող եմ։ Իսկ թէ ի՛նչ միտքի վրայ եմ Հռոմայ Եկեղեցիին անսխալութեանն և իրաւաբանութեանը մասին, ուզողը կրնայ իմանալ Ջօհալին մէջ տպածներէս, որ այնքան ապարդիւն վէճերու առիթ ըլլալէն ետքն՝ իմացուեցաւ բարձրապատիւ եկեղեցականներու և՝ Նրօն. Ժողովոյ վկայութեամբ՝ թէ Հայ Եկեղեցւոյ գիտցածն ու ընդունածն ալ նոյնն է... Այսու ամենայնիւ՝ ազգ. եկեղեցական հին աւանդութեանց ամենափոքրի՛ն անգամ դպչուելուն՝ ձեռքէս եկածին չափ հակառակ եմ. իր եկեղեցին մոլորեալ սեպելով՝ ուրիշ եկեղեցի դիմողներուն չեմ հաւնիր, բայց հոգեւոր հովիւներուն ալ կաղաչեմ՝ որ լուսաւորչական եկեղեցւոյ հայրենաւանդ դաւանութիւնն և ծէսերը խանգարող բաներէն զգուշանան։ Ահա՛ ա՛յս է իմ ճիզուիթականութիւնս, զոր կը խոստովանիմ հրապարակով, և կուզեմ որ ամէնն ինծի՛ պէս ճիզուիթ ըլլան». (Երեւակ, 1863, էջք 53 54)»։

Մենք ալ կը յաւելունք՝ ահա յայտարարութի՛ւն մը, որ իր ժամանակակից գիտուններէն ու աստուածաբաններէն ո՛չ ոք կըրցած է տալ հրապարակով և որուն հաւատարիմ մնացած է ինք 87՛ տարի։

թուականին կարգովը և իրենց պարունակութեան համառօտ արձանագրութեամբը, որոնցմէ ի հարկին 15—20 տարի ետքը վկայութիւններ կը բերէ եղեր[1]։ Իր բովանդակ կեանքին մէջ չէ աւրած պահքը, յաճախ ծոմ բռնած և անխափան աղօթած ու միշտ բողոքած է առանձնակի կրօնական ներքին զեղծումներու դէմ։ Իր յիշողութիւնն՝ առած դարձած է ցայսօր, և իր իմացական արժանիքին ամէնէն ցայտուն կողմն էր[2]։ Կը յիշէր ոչ միայն իր ընթերցած գիրքերուն կարևոր մասերը՝ գլխահամարո՛վ թուահամարո՛վ տեղո՛վը, այլ ի հարկին տարիներ առաջ եղած ժողովի մը կամ խօսակցութեան մէջ անձնիւր ժողովականի խօսածները, և ի դէպ ժամու կը կրկնէր ու յանկարծակի կը բերէր խօսողն՝ եթէ բանին մէջ սուտ մը կամ սխալ մը ըլլար. իր ամէնազլխաւոր զէնքն էր այս յիշողական սրութիւնը, որով դիւ-

---

(1) Այս կարգապահութիւն և մանր ճշդապահութիւն, որ առաջին պատմանը կը թուին ըլլալ գիտնութեան ու բազմահմտութեան, ամէն արտակարգ միտքի մարդիկ ունեցած են. Կէօթէ՝ որ իբրև բացառիկ հանճար իրաւունք ալ ունէր փոյթ ինչ արտաքին ըլլալու կարգէ ու ճշդրտութենէ՝ ցուցած է ինք իսկ զարմանալի կարգապահութիւն և ճշդութիւն Տե՛ս Henri Blaze essai sur Goethe, préface de la traduction du Faust: Եւ Յովհ. Տէրոյենց՝ կը թուի օրինակած ըլլալ այս մեթոտը ճշգապահ եւրոպացի իր ներհուն բարեկամներէն։

(2) Վերջերս՝ անգղիացի գիտուն մը, Մր. Թոմաս, կը փաստաբանէ թէ լաւ յիշողութիւն մը նշան է երկրորդակարգ կամ կամ ո՛չ զարգացեալ իմացականութեան (Տես, Review of Reviews, 1907. Մարտի էջ 282)։ Ա՛, ատ Թոմասները, որչափ թերահաւատ են մինչեւ հիմա՛յ...

բին էր իրեն տեսնել միշտ ճշմարտութեան բացա-
կան հանգոյցները սուտին երանգն և անո՛ր զօ-
րութեամբ՝ յաղթել։ Կենդանի պատմութիւն մըն
էր ինք նաև իր ժամանակին ալ անցքերուն եւ
դէպքերուն. յիշողական ու մատենագիտական այս
ոյժը, որ արեւմտեայց մէջ ալ հազուագիւտ է ու
ընդհանրապէս արդիւնք համբերութեան և երկիւ-
ղած մանաւանդ ներանձն ոգիի, կրնայ համե-
մատուիլ հռչակաւոր Փլորենտացի **Magl'abeécchi**ին
հետ (1633 – 1714)։ Իր թափանցող միտքը դիւրա-
ցուցած էր իրեն այնքան լեզուներու ուսումը. ո-
րոնց շատն առանց ուսուցիչի սորված էր. այսպէս՝
իր վերջի տարիներուն գերմաներէն եբրայեցերէն
ու վրացերէն՝ գէթ իրեն իբրեւ բանասէրի պէտք
եղածին չափ, իր միւս ծանօթութեանց մեծ մասն
ալ առաջած էր այդ ինքնաթափանց միտքին ձգո-
ղականովը. իր ժամանակին՝ անհնա՛ր էր գտնել
կեդրոն վայր մը այդ ակադեմական ուսումնասի-
րութեանց։ Եւ այս ամէնուն պսակն ու լծակն ե-
ղած էր իր անդուլ աշխատասիրութիւնը, որ կը
պահէր հանապազօր սուր վիճակի մէջ իր ի-
մացական տրամադրութիւնները։ Կըսեն, վեց եօթն
հազար գիրք կարդացած էր, ու իր գրուածները՝
տպեալ ձեռագիր՝ նամականի ճառ՝ ընդ ամէնը կը
մօտին 150 հատորի։

Իր ընթերցասիրական ու մատենագրական այդ
յորդ անյագութիւնն առած է բնաբար անընդրող
դէմ մը, և սա՛ ի՛ր միայն յանցանքը չէ, այլ
ժամանակակից պատրիարքներուն բանասէրներուն և
ամիրաներուն, որ կուզէին և կը պահանջէին ալ որ

Տէրոյենց գիտնայ ամէն բան ու պատասխանէ ամէն հարցումի, որով իր ծիսական ու վիճաբանական և աստուածաբանական նրբախնդրութիւնները՝ կը ստանէին զինքն երկրորդականարգ մատենադարաններու խորշերը, և կուտային իր այդ կարգի գրուածներուն լայնքան տարազ մը, որ յաճախ անտանելի կը դառնար։ Ըստ այսմ՝ իր դասական ու աստուածաբանական բերումներովը՝ կերթար, օրինակ իմն, Լըպոյի ու Ֆէլլէրի(1) հետեւակ հատորներուն քան Կիպընի կորովանկատ մատենադարանին խորշերը՝ քննասիրելու համար Ստորին Կայսրութեանց պատմութիւնն և աստուածաբանական անձերը, և իր վկայութիւնները կառնէր ինք աւելի՝ Աստուածաշունչի, Այսմաւուրքի, Գէրժիէի(2) ու Ֆլէօրիի(3) Ռոբպախըրի(4) հատորներէն քան ուրիշ ինչ և է բանասիրական աշխատութիւններէ։ Անլաղթ ցուցընելու համար ամէնուրեք իր արմատացեալ հեղինակութիւնն՝ համընթաց իր օրերուն բանիմաց մարդոց ճաշակին՝ կը գործածէր մատենագրական ճարտարութիւն մը, առիթ չփախցունելով վկայութեան կոչելու իրեն ամէն կարգի դասական հեղինակութիւն, և անոնք այնպէս մը խառնամանելու իրարու, ցանցի մը ագուցիկ եւ բացխփիկ թելերուն նման, որ վերջապէս սարքն

(1) Առաջինն՝ Ստորին Կայսրութեանց ընդարձակ պատմութեան մը ու երկրորդը պատմական աստուածաբանական ընդարձակ բառարանի մը հեղինակ։

(2) Հեղինակ աստուածաբանական մեծ բառարանի։

(3) Հեղինակ 40 հատոր Եկեղեց. պատմութեան։

(4) Հեղինակ 20 հատոր Եկեղեց. պատմութեան։

Զոն բռնուի՛ անել արգելափակ։ Քննաբան մանրակրկիտ վիճաբան համարձակախօս, որ կարծես կը թշնամանէ առանց թշնամանելու՝ իր պարզ զիջուկ ոճովը, որ մերթ գեղջուկին կը մօտի։ Այդ ամուր գեղջկութեան խորը՝ քրիստոնէութիւնը լծորդած էր, իր եկեղեցիին սիրոյն հետ, հաշտ և լուրջ ոգի մը համբերութեան, զոր կերևցունէր հանդիսաւոր պարագաներու մէջ. իր ոտախններուն եւ զինքը թշնամաբա՛ր դատափետողներուն մեծ մասին՝ իր աշակերտներն ու իրեն զաւակի տեղ մարդիկն եղած են, որոնց իմացականին ու բարոյականին բանային իր գրպանն էր, և սակայն խնամաբար կը պատասխանէր անոնցմէ շատին հանդարտ հեգնականութեամբ մը, որ զայրոյթը կը բերէր անոնց։ Երանի՜ թէ հոգւոց հոգին համար, որ իր սիրտին տրդը կը թուէր, չիջնար այնքան վարերը, չշռայլէր ա՛յնչափ խօսք ու գիր և պատասխանէր անոնց աւելի՛ վսեմաբար, լռութեա՛մբ։ Այդ սպիտակ դաշը թերևս աւելի արդիւնաւոր ըլլար անոնցմէ շատին, որ գիտութեա՛մբ մեղանչելէն եւ տգիտութեամբ յաղթահարելէ՛ն ու թշնամանելէ՛ն ալ ախորժ կ'իմանային. և կը պատրուակէին իրենց մատենագիտական ցից նիհարութիւնը կարգ մը պոռոտ և գիրուկ անուններով, որոնցմէ կ'ախորժէր ժամանակին ոգին։

Ինչ որ ալ ըլլայ իր կծուութիւնն այդպիսեաց դէմ՝ ինք պիտի մնայ խորհող ազգային համար կորովի դէմք մը, որ գիտցաւ նեղութեանց մէջ լայն ու ճիշդ թեթեւութեանց մէջ ծանր ու խորագէտ և անտարբերութեանց մէջ տոկուն գործ-

նախկին քրիստոնեայ մը ապրելու գաղտնիքը։ Իրականին ու գաղափարական աշխարհի հակադրութիւններէն՝ շատ գաղափարական մարդիկ թշուառ եղած են, բայց ինք Տէրոյենց համեստօրէն երջանիկ եղաւ՝ կրնանք ըսել, վասն զի գիտցաւ պատշաճեցունել շրջավայրին ու իրականին իր սուր և ճկուն գաղափարականն և համակերպիլ գոհութեամբ անխուսափելիին առջեւ. գիտցա՛ւ **հարկաւոր կամաւո՛ր ըլլալ**: Գիտցաւ նաև իր որոշ կայքին մէջ անդրդուելի մնալ՝ անհպարտ աշխատասիրութեամբ և ջերմ երկիւղածութեամբ։ Չէր անոնցմէ որ իրերու այլ և այլ կողմերը նկատելու հետեւանքով՝ անորոշ ու ցրուած կը մնան։ Ինք կանուխէն կազմած էր որոշ կէտի մը՝ փիլիսոփայութեան, գիտութեան [1]՝ պատմութեան, քաղաքականութեան մասին, և իր համոզումներուն բարոյական ոյժը կը թուի գըլխաւորապէս՝ անոնց ի՛ր իսկ սիրտէն աղբերանալն և ի՛ր իսկ միտքին հաւանութեամբ հզօրանալը։ Չունէր, սակայն, սուր բանաքննականի մասին իմաստասիրական ընդարձակամտութիւն մը և պէսպիսութեանց նուրբ զգացողութիւն մը, որ ոգին իսկ է բանաքննութեան. իր բարոյական ու կրօնական բանաքննութեանցը մէջ, որոնցմէ դուրս ալ գրե-

---

(1) Ահաւասիկ իր պա՛րզ համոզումը գիտութեանց վրայ ալ՝ «Արուեստները և գիտութեանց հետեւի՛լն ալ հոգեկեցոյց առաքինութեանց կարգը դնել՝ հեթանոսական գաղափար մըն է։ Գիտութիւններն ու արուեստներն ինքնին անտարբեր բաներ են, աղէկի բանեցունողն յաւիտենական վարձքի ու դէշի բանեցունողը պատժո՛ց արժանի կըլլայ» (Երեւակ հատոր Ժ. 1861, էջ 218 ծնթ.).

թէ չէ բանաքննած, հասուած է մտածական հին մէթոտին, որ կը տրամախոհէ յառաջադրելով անհերքելի սկզբունքներ՝ փոխանակ ներածական ոճին, որ չօշափելի սկզբունքէ կը յառաջանայ անշօշափելիներուն։ Իր դատաստաններն ընդհանրապէս ճիշդ բայց կարճ առօրական ալ են, և իր գաղափարներն սուտ բայց յոյժ պարզ և հեղինակական են այդ մեթոտին բերումով։ Իր հայեցողական պարագրութիններուն ընթացքով՝ Տէրոյենց յաճախ պատահելու ալ էր այնպիսի գիրքերու և անոնց մէջ այնպիսի խմաստներու ալ, որ իրենց ամբողջութ ցանձաքութեան և առաջնականութեան ներքեւ՝ ունին յաւիտենական ճշմարտութիւններ, միշտ գործօն արդար սկզբունք. այդ արժէս ճշմարտութիւններն և այդ սուր սկզբունքներն էին՝ որ կը հաւաքուէին ու կը խառնէին իր հնագոյն ոգիին շուրջը, և կուտային իր երկերուն անդրդուելիութիւն մը, որ պարզութեանն հաւասար տոկո՛ւն ալ էր՝ արեւելեան հին կամարներուն նման. զարդք չունի բովանդակ ոյժն ալ՝ տրամադրուած է հոն պարզութեան հաստատութեան և բարեհիմն ուղղութեան։

Հրապարակի վրայ երկար ատեն իր նախասիրած թեւն է աստուածաբանականը, որ համընթաց է տոհմին կենակից ոգիին ու հին օրերու միշտ հոգեւորական հարցերուն. ինք ալ՝ բարեբաղդաբար՝ ամէնէն ներհուն է այդ ճիւղին մէջ, որով շատ յարմարութեամբ կրցած է ախոյեան կանգնիլ հայ եկեղեցիին՝ ընդդէմ նորամուտ և եկամուտ գաղափարներու։ Չի՛ կայ կրօնական խնդիր մը, որուն

վրայ Տէրոյենցի հնար չըլլայ ճառել պարզ լոյս և առձեռն փաստերով՝ մանաւանդ 1842էն մինչեւ 1866, որ քաղաքականութեան ազատախոհութեան և փիլիսոփայական նորաձեւութեանց հոսանքի մը շրջանն է։ Հոգիի ու միտքի այդ այլազան յոր-ձանքներուն ամէ՛ն թափերուն՝ կըրցած է ինք դի-մադրել իր ընդարձակ հմտութեամբը, և յաճախ նշաւակ Երեւակ(¹) ըլլալով ներհա՛կ նիհա՛ր մերթ նկո՛ւն ալ գրողներուն ծաղրին՝ նշաւակած է Երե-ւակօրէն անոնց տհասութիւնն և կաղկին աղքատու-թիւններն այդ նուիրական նիւթերուն մէջ։

Այսպէս՝ Տէրոյենց՝ մանաւանդ պատմութեան և աստուածաբանութեան մէջ՝ երբէք չէ՛ խօսած ու գրած պիտակաբար. իր շրջավայրին ներած ե-ղանակներումն՝ հաւատարիմ միշտ տոհմին ու եկե-ղեցիին ոգիին՝ զգուշացած է յաւէտ աւանդական հասածներու հանդէպ չառնել այն ժխտական ա-մուլ դիրքը, որ եղած էր հին օրերէն նորերուն անցնելու միջոցին կարկառուն մտաւորն(²) և որուն

(¹) Նշաւակողներուն ճարպոտ աչքերն այդ Երեւակն աւե-րակ կը տեսնէին, Երեւակ՝ բացի բարձրագոյն մոլորակէն՝ կը նշանակէ նաեւ պատկեր, նշան, երազ, երեւոյթ։

(²) Որչափ ցաւինք քիչ է՝ որ այդ սկեպտիկ ժխտողներուն մեծ մասին վրայ կը պակսէր կամ Թերի էր կեցուցիչ այն բանը, որ հաւատք կըսուի, և անոր տեղը բռնած էին կարգ մը սիրուն կիրք և սկզբունք, որ միայն վիճել ու հակախօսել գիտեն։

«Հրամանն կապելոյ, կամն ազատ, յառաջագէտ միոյ սիրականն՝
Նոցա բաւիցն են անելի եւ ապամօղն յոր կորնչին:
Ըզբարւոյ եւ բղխեալ փառս բզփառսիւ նարտարմբեն,
Ջերչանիկ եւ բզբբրեալ բապառբնեաց կասարածէ,
Ըզկարեաց, զանախս ոգւոց եւ բզփառաց եւ զամօրոյ:

վաստակը կը ստանէր ինք՝ իբրեւ մատենագիր սահմանէր. ինք՝ իբրեւ Չիրմեռանոցն այդ կարգի աստուածաբանական խնդիրներու՝ բաւական բամբասուած ալ է իրահմուաններէն որպէս մոլեռանդ. սակայն ձգե՛նք ժամանակին հոգեւորական բացառիկ միտումները, ձգե՛նք նաեւ իր արտակարգ հմտութիւնն այդ նիւթերուն՝ Տէրոյենց հանդէպ այդ արձակ բամբասանաց զերծ գտնուած է այն ոչ գովելի նորամոլութենէն, որով իր ու մեր ալ ժամանակի վարիչներին ու հետեւորդ գրողները՝ զզուեցունելու աստիճան բան գործ ըրած են ձեռք առնելով ինչ և է նիւթ մը, սկիզբ մը, գիտնական կամ պատմական վարկած մը, հեղինակ մը, շրջշրրջելով անոր բնական ու իրական կողմերն. ու ի՛սկ հանգամանքը՝ գրել միշտ անոնց վրայ սկեպտիկ նորեռանդն հայեացներով, պրպտել ու վերստին գրել միօրինակ մոլեռանդութեամբ ու միատարր նմանութեամբ այնչա՛փ բան և չկրնալ ցուցընել և ոչի՛նչ, վասն զի կուզէին և կուզեն՝ շատ բանի վրայ՝ ցուցընել նաեւ իրենց հմտութիւնը[1]։

Հանճա՛ր ընդունայն, սնոտեպաշտ ճարտարութիւն,
Սակայն հեշտ պաճուճանօք վայր մի թովէ զգայս եւ զսազնաւ,
Վառէ զյոյս նոցին խաբուս, կամ զեւ ջերիկ սիրտսն զրահէ
Յեսամիտ պընդութեամբ՝ իբր եռաճիւղ պողովատի»։

ՄԻԼՏՈՆ., Բ. 532—540։

«Մարդ կարգի հաւատալով բանի մը, կըսէ Թոմաս Քարլայլ, հաւատքո՛վ և ո՛չ Թէ վիճելով ու փաստախնդիր ըլլալով շատ բաներու վրայ ու դէմ» Տե՛ս Դիւցազնն իբրեւ գրագէտ ու մասնագիր Թ. Քարլայլի Դիւցազնապաշտութեան մէջ։

(1) Ինչպէս այն ատենէն մինչեւ ցարդ տակաւ աճելու վրայ է այս ախտը՝ շուք, պատիւ, ժողովրդականութիւն եւայլն շահելու համար ցուցադրել ունեցածը չունեցածը, օգտակարն ու վնասակարը։

Իր աստուածաբանութիւնը՝ (1) չունի համէմականին կամ Կողբացիին ու Լամբրոնացիին մեծվայելչութիւնն՝ հելլէն ու արեւելեան արդուզարդով չքեղացած, որ կը խօսի սիրտի ու երեւակայութեան՝ թրթռացնող ուժգնութեամբ հոգեցունց բանաստեղծութեամբ, այլ միայն անհրաժեշտ կարեւորներուն ակաղձուն՝ շատ պարկեշտ ու հանկիրճ ալ է՝ բաց ի բողոքականութեան դէմ գրուածներէն. մերթ եւս խանդավառ ու ներշնչեալ անգամ իր փաստաբանական սահմանին մէջ, այլ առանց սուրբ և ազնուական այն փայլումին, որ կը հրաշացունէ. ինքնանուէր հոգիով այլ առանց վեհութեան. ազնիւ և մաքուր ալ, սակայն զուրկ բանաստեղծութենէ կամ կարի հասարակ բանաստեղծութեամբ:

Ափական նուրբ խորագիտութիւն մը՝ բնական հետեւանք իր աշխարհամուտ գործունէութեան՝ շատ տեղ ծայր կուտայ իր վիճաբանութեանցը մէջ, ուր խոնջեցուցիչ վկայութեանց քովիկը կերեւին ուրեք ուրեք պարզ ու գեղեցիկ ալ այնպիսի համեմատաբանութիւններ(2), որ կը փոխարինեն

(1) Ինչպէս իրմէն շատ առաջ՝ Նալեանինն ու Գր. Փէշտիմալճեանինը։

(1) Օր մը Կ. Պոլիսի փողոցի մը մէջ՝ Տէրոյենցի դէմ կելնեն եւրոպացի այր ու կին մը և կը հարցունեն իրեն տուն մը, մինչ պատուելին կը պատրաստուէր պատասխանել՝ յանկարծ տիկնոջ ուսէն Թիկնոցը վար կիյնայ, և պարահանդէսի պատրաստուած ուսամերկութիւնը կը ցցուի իր կրօնաւոր աչքին դիմաց. արագօրէն պրկելով ինքզինքը՝ ցոյց կուտայ թաղնիքի մը դուռը, մերկութեան վտյել տուն մը, և առջին նայելով կը փութացունէ քայլերը։

սիրով ընթերցողին յօգնութիւնը։ Իր հինաւուրց Ե-րեւանեաններուն Այլ եւ այլքին մէջ՝ պատահած ենք յաճախ պատմական ու հնախօսական հազուագիւտ ծանօթութեանց, որոց մէջ կան մէկէ աւելի նոր համադայթներ. զոր օրինակ Թէ Գայիսոնն ի՞նչ է (Երեւակ 1857 հատ. Ա. էջ 367), Եբրայական արձանագիր Ամերիկայի մէջ (Երեւ. 1860 հատ. Է. էջ 59-86), Եկեղեցական սախսափ (Երեւ. 1861), Մարդ եւ հաւատք (Երեւ. 1857 հատ. Ա. էջ 215), Զար ալք (Երեւ. 1858 հատ. Գ.), Փոնզսալը (Երեւ. 1862 հատ. ԺԱ. Թիւ 121, էջ 16-21), Հայկեան Դաշ, վէպ արաբական (Երեւ. 1859 հատ. Բ. էջ 78, 114, 118, 181)։ Գիրք Ուղղութեան, Արտահանմու աշեմի վրանը (Երեւ. հատ. Է. էջ 269)։

Շատ ակար կարծուած ակիզբ մը, անցեալ աւուած մը, ինկած դասս մը՝ կը պաշտպանէ անյաւալի համբերութեամբ և վրայ կեցնէ առանց ծափելու, վասն զի պէտք չունի և շատ չախորժիր ալ ծափելէն, ինչպէս էին իր ժամանակի գրական (նաև օտարազգի) անձնաւորութիւնք ալ։ Իր միտքին միակամ ու միատատուածեան հատու կազմածը՝ միա՛կ պատճառն է այն սո՛ւր Թափա՛նց ու լա՛յն ոճին, որով հնագիտական ու բանասիրական խընդիրներու մէջէն կելնէ կորուկ չըԹուլարանութեամբ մը. բաւական խիտ արդամտութիւն պէտք է՝ հասկընալու համար մէկ հայեցուածով հետեւեալ հնարանութիւնը.— «Ծննդոց գիրքին Իններորդ գլուխին] վերջերը պատմուած է՝ որ Նոյ այգի անկելով գինի չինեց, խմեց, գինովցաւ, և քնացած ատենը բացուեցաւ։ Քամ տղան հօրը

մերկութիւնը տեսնելով չծածկեց, այլ գնաց եղ-բայրներուն պատմեց, և անոնք եկան, կռնակնին լաթ առին՝ ետ ետ երթալով ծածկեցին, որպէս զի չտեսնեն իրենց հօրը մերկութիւնը, և ասոր համար Նոյ անոնք օրհնեց և Քամայ անէծք տուաւ:

Եբրայականին մէջ և պաշտմեաց բառին տեղը վանաղդակ գրուած է, որ խմացուց ըսել է: Ասոր մօտ վանաղօղ բառ մը կայ, որ կտրեց ըսել է: Հե-թանոսներուն դիցաբանութիւնը չինող քանաս-տեղծութիւններն և կամ Ս. Գրոց այս պատմու-թիւնն անոնց թարգմանողները վանաղդակին տեղ վանաղօղ կարդալով՝ այն անճոռնի առասպելն հը-նարեր են, որ կը պատմէ Դիոնեսիոս Աղիկառնա-ցի (Հռոմէական հնախօսութիւնք. Գր. Բ.) թէ Կռոնոսը կամ Սատուռնոսը իր հօրն Ուրանոսին ծա-ծուկ անդամը կտրեց մանգաղով:

Այս բանս եղած տեղն ալ կը ցուցընեն դիցա-բանները, կըսեն թէ Միջերկրական ծովուն Կոր-կիւրա անուն կղզին մէջ եղաւ. և ասոր համար այն կղզին Տրիքանի ալ ըսուեցաւ, որ մանգաղ ը-սել է: Այս պարագայիս ալ պատճառը դարձեալ Ս. Գրոց վրայ հիմնեալ հին աւանդութիւն մըն է, որ ծուռ հասկըցուած է: Ս. Գիրքը Նոյի տանկ մերկանալը՝ ջրհեղեղէն քիչ մը ետքը Նոյ նահապե-տին տապանէն ելած տեղերուն մօտ պատահած կը պատմէ, և Նոյ նահապետին տապանէն ելած տե-ղըն՝ հիներէն շատերը կարծեցին որ Արարա-տայ լերանց վրայ էր, և մինչեւ հիմայ Ճու-տի լերան մօտերը՝ Թըմանին անունով գիւղ մը կայ, որ ութն ըսել է, բնակիչները կըսեն թէ այս

գիւղին անունը ասանկ ըսուելուն պատճառն այն է՝ որ տապանէն ելնող ութ հոգին՝ Նոյ իր կնովը և երեք տղաքը իրենց ամուսիններովը հոս բնակեցան» չար. և այլն...

(*Երևակ թիւ* 9,—1857 *Մայիս* 1. 283—285)։

Այսպէս՝ ունենալով մանաւանդ միջին ու յետին դասուն մէջ անհաւատալի համբաւ մը, ինքն ստացի հեղինակութիւն մը, ժողովուրդին համար Տէրոյենց «վաթսուն և վեց ակռայ ունեցող դէտն» էր, որ ի հարկին կրնար ալ ցոյց տալ գէթ քառասուն և վեց ակռայ։

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԻՐ ԽԻՂՃԸ

Իբրև խղճմտանքի մարդ՝ չխառներ բնաւ էական խնդիրներու մէջ. քիչ անգամ կը շեղի երկրորդականներու մէջ և յաճախ կը շեղի հո՛ն, ուր ինք ալ խաբուած է կամ անծանօթի վտանգ մը կայ շատ ճիշդը խօսելէն։

Իբրև ջերմ պահպանողական՝ գրեթէ միշտ պաշտպանն է հրապարակի վրայ ժամակից վիճակին, մեկուսաբար բանաքննելով անոր բանաքըննելի կողմերը։[1] *Իրեն համար՝ անծանօթ գալիքէն*

---

(1) *Խնայող և քրիստոնէական այս ոգին ալ շա՛տ նուազած է հիմայ. վարչական, վանական, օրագրական, երուսաղէմական, առևտրական ու բանաքննական խնդիրներու նկատմամբ՝ իբր առ հասարակ։*

և օտարամուտէն միշտ լաւ է ծանօթ ժամանակաւորն և ընտելականը։ Ժամանակակից քանի մը մեծատուններն ալ՝ որ թեւարկեցին իրեն՝ իբրու միշտ կըսպասարկէին այդ ոգիին, որ շատ ալ նպաստաւոր էր իրենց. տեղակա՞ն մարդիկ, որ՝ ո՛վ գիտէ՝ կընկըրկէին ու կը չափաւորէին ալ Տէրոյենցի արձակ ձգտումները, արդիւնք իր նախակրթական առաւել կամ նուազ արձակամտութեան և ստացած ակադեմական գաղափարներուն։

Ասոր համա՛ր ալ՝ գիտնական նորագոյն յառաջդիմութիւններէն չէ՛ կրցած օգտուիլ արձակօրէն իր կացութեան համեմատ։ Ըստ այսմ՝ իբրև բանասէր գրեթէ ակամայ խիստ պահպանողական մը եղած կը թուի, որով նաև զերծ քննաբանական այն նոր այլ անփորձներու համար վտանգալից մէթոտէն, ըստ որում հին ժամանակներու գըրոյցներն ու դատումներն հիմնայատակ քանդըւելով՝ անոնց տեղ կանցնին ընդհանրապէս նորերու յաճախ երևակայական արագադատ զրոյցներն ու վարկածները։ Կարժէ՛ կարդալ առ այս «Կրօնքը վերցունենք տեղն ի՛նչ դնենք» յօդուածն՝ Երևակներուն մէջ։

Այսպէս՝ առանց դուրս ելնելու իր ծնած երկիրներէն՝ հինին և նորին միջև գիտցաւ ապրիլ. ոչ շատ լայն կենցաղականով մը, բացառիկ երկարակեցութեամբ, որուն գլուխ-պատճառներէն կրնայ ենթադրուիլ ապրելու իր լոկ եղանակն ու խորհրդասէր այն վարքը, որոնցմով կը սնանէր իր հոգին։

Իր հոգեբանական ու հանրական ինչ ինչ մա-

տերուն մէջ կրնանք զուգադրել զինքը՝ ժամանակակից տոհմայիններէն՝ Գալաթի Գէորգ Յովհաննէսեան դպիրին Յակոբ Նալեան Պատրիարքին ու Սերվիչէն էֆէնտիի հետ, առաջինին բազմալեզուութիւնն և չարքաշ աշխատասիրութիւնն երկրորդին կրօնական պատարուն հմտութիւններն և ընդհանրական միտումներն ու երրորդին խորագիտութիւնն և առաջնորդող տաղանդն ունէր ինք առաւել կամ նուազ համեմատութիւններով՝ իր միջակային դիրքին ներածին չափ։ Յետադարձ ակնարկ մը նետելով մեր վերջին 50-60 տարուան անցքերուն վրայ՝ պիտի տեսնենք որ Սերվիչէն ու Տէրոյենց, երկու բազմահմուտներ, տարբեր վիճակներու մէջ իրարմէ տարբեր ուղղութիւններով(1)՝ յաճախ հակառակ ալ՝ ունեցած են մեծ ազդեցութիւն իրենց ժամանակակիցներուն վրայ՝ իրենց կատարած ծանր դերերուն հետ՝ մին իբրև վարիչ կանոնադրականներուն, երկրորդն իբրեւ ղեկ ու պետ Աւանդականներուն։ Իրենց կենցաղը՝ մանաւանդ յիսունէն մինչեւ վաթսուն և հինգ՝ մեծ գիծերու մէջ կցորդ է շատ անգամ ազգային կենցաղին, և իրենց դատաստանները կարեւոր խնդիրներու մէջ՝ ունեցած են հաստ և բարի կչիռ։

Իսկ Մխիթարեան ու եւրոպական վերջին երկու դարու մատենագիրներէն՝ կրնանք զուգակըշռել զինքն Հ. Միքայէլ Չամչեանի Ռոլէնի ու

---

(1) Այս տարբերութիւնը կը շեշտուի առաջինին վրայ իբրև ներկայացուցիչ նոր՝ եւրոպական՝ ոգիին, և երկրորդին վրայ իբրեւ այնպիսի հին՝ ասիականին։

Ուրնանի հետ. Տէրոյենց՝ իր աշխարհիկ շրջավայրին ներած չափով՝ կը կշռէր իր բազմահմտութեամբն ու լեզուագիտութեամբը՝ Զամչեան մը կամ Ուոլէն մը, ու գէթ կէս Ուրնան, որ եթէ սընած ըլլար Ուրնանի շրջավայրին օդով՝ պիտի կըշռէր մէկուկէս Ուրնան(1)։ Բազմաշխատ արդիւնաւորութեան կողմէն՝ իրեն ժամանակակից Տ. Տ. Ներսէս Կաթուղիկոս Աշտարակեցին ես կը համեմատի բազմօք Յովհ. Տէրոյենցի հետ։

Ծիսականին ու դաւանականին մէջ իր միջինդարեան համոզումները, որ կը մնան մեզի համար հոգեբանական գաղտնիք և որ բաւական կը դրդուեցունեն մեր համարումը՝ մանաւանդ երբ ակնարկենք իր Հաղորդութեան ճառերուն և բողոքականութեան դէմ գրածներուն, ենթադրել կուտան առ այժմ իր վրայ գէթ անօգուտ և անվնաս միամտութիւն մը, որպէս զի չըսենք ուրիշ բան։ Բայց երբ կարդանք՝ նոյն իսկ եւրոպական աստուածաբաններէն շատերուն համոզումներն ու դաւանանքը, երբ մտածենք որ, օրինակ իմն, Սըր Թոմաս Մօր մը(2) յանձն առնելու կըլլար մինչեւ անգամ մեռնի՛լ գոյափոխութեան վարդապետութեան համար, և Սըր Թոմաս Պրօուն(3) բա՛ց ար-

(1) Հոս նմանութիւնն իմանալու է հմտութեան հայեցակէտէն և ոչ թէ հեղինակին ոգիին կամ դաւանութեանը։

(2) Լորտ Մագոլէյ, Ջեռնարկ ի ֆոն Ռանքէ Von Ranke· Macauley's Essays,

(3) Պըգլ, Պատմ. Անգղիական քաղաքակրթութեան հատ. Ա. էջ 335։ Buckle's History of civilization in England, Vol, I.

ձակ կը յայտարարէր երբեմն թէ կը հաւատար փիլիսոփայական քարին չար ու բարի ոգիներու վարդապետութեան[1] ու ձեռագիտութեան (chiromancie)՝ կըստիպուէինք բերուիլ հաշտ միտքով Տէրոյենցի ալ համոզումներուն վրայ, ու կարծել իսկ՝ որ անոնք ենթադրուածէն տարբեր ոգիի մը մէջ ունէին իրենց գոյութեան պատճառը։

Այսպէս՝ գալով հետզհետէ իր իսկական նկարագիրին, իր հոգեւոր բո՛ւն երանգին, խիղճին՝ որչափ հնար է ըմբռնել այդ անքննելի խորհրդարանը մարդկային գործերուն և որչափ կըրցանք տեղեկանալ իր մերձաւորներէն՝ կը գտնենք իր գործնական իմաստասիրութեանց խորը վաղնջական լաւ ու պարզ հոգի մը, լարուած խիստ կրօնքով մը և անտեղիտալի կամքով, որուն վկայեցին իր ոսոխներն անգամ։

Այդ հոգիով է՝ որ իր երկրորդական յարաբե-

(1) Միջին դարին մէջ մանաւանդ՝ դեւերու գոյութեան հաւատքը, ինչպէս կըսէ Ֆլէմինկ ալ (C. Frr Flemming, Pathologie und Thérapie der Psychosen, Berlin 1859 առ Dr. H. Dagonetի Maladie Mentales, Ed. 1894 Page 5) բռնած էր բոլոր երեւակայութիւնները. Եւրոպայի բոլոր վանքերը կը ճարակեցունէին այդ հաւատքը. իրենք՝ կրօնաւորներ ու բազմահմո՛ւտ վարդապետներ՝ կը հաւատային դեւերու գոյութեան և ուրիշներէն աւելի կը վախնային անոնցմէ, ու Տէրոյենց՝ առանց ուրիշ նկատումի՛ ալ՝ իրաւունք ունէր թերեւս ըսելու թէ «Դեւերու հաւատքը կը նմանի Եկեղեցիին որմերուն խոճին, առանց անոր՝ շէնքն հաստատ չըլլար»։ Կը փորձուինք ալ ըսել թէ՝ գէթ տարակուսելի է կարծել որ ինք իր չհաւատացա՛ծը կը քարոզէր ժողովուրդին. միւս գիծերու մէջ իր հետեւեան հաւատքը՝ շօշափելի փաստ մըն է որ հո՛ս ալ միամիտներու հետ միամիտ հաւատացող մըն էր Տէրոյենց։

րութեանց մէջ ալ ցուցած է նշանակելի նկարագիր. իր հակառակորդներուն հետ գործածած է չափաւոր լեզու մը. իր ընտանի կենցաղին ու հաշիւներուն մէջ միշտ գտնուած է պարկեշտ. իր սաներն ու զաւակներն ի լաւն ստիպած է իր օրինակով. իր պիւտճէն ունեցած է միշտ բաց մը՝ ժամանակին գրողներուն վրայ հակառակ իր ունեցած առաւելակշռութեանց։ Իր ոսոխներուն հետ եպիսկոպոսներ ու կաթուղիկոսներ անգամ ակնածած են իրմէն։ Իր կրօնքին ու հաստատակամութեանը ցայտուն ցոյցն եղած է իր ճշմարտասիրութիւնը(1)։

---

(1) Ահաւասիկ ճաշա՛կ մըն ալ իր ճշմարտասիրութեան վերաբերումով։ Ի վերջէ սա կըսեմ Իւթիւճեանին. ի՞նչ պէտք է ես Հալէպ քառասուն կանգուն փոսի վրայէն ցատկեցի ըսելով պարծիլ. հոս Հալէպ չիկայ նէ՝ կանգուն կայ. Ջօհայլին վէճն հինցաւ ու մոռցուեցաւ. բայց Ջօհայլին մէջ խօսուածները կան. դատապարտութեան արժանի սխալներն ո՛րն են նէ՝ թո՛ղ երեւան հանէ։ Այն ժամանակիններէն աւելի՝ հիմա՛յ օգնական ունի. Միհրդատ Թադէոս անուն խելացին, Այվատեան Մատթէոս անուն աստուածաբանը(!), քահանաներ ու վարդապետներ ալ կան. և ամբողջ գոնամիջեանները իրեն թեւ ու թիկունք են. Այվատեանին գրածին դէմ՝ Եկեղեցւոյ Կառավարութեան վրայ գրած ճառերնուս առաջ հաւանութիւն տալով տպուելու արժան դատող, և տպուելէն ետքը՝ առանց հրամանի տպուեցաւ ըսելով հաւանութիւննին ետ առնող կրօնական ժողովականներն հետն են. ասոնցմով թո՛ղ բանակ կազմէ, այդ բազմութեան աստուածաբանական հմտութիւնն իրենին հետ մէկտեղ թո՛ղ հրաշալի հանդիսացունէ, սուրբ գիրքերէն ու նախնի սուրբ հայրերուն գիրքերէն ու Սուրբ Եկեղեցւոյ պաշտաման գիրքերէն վկայութիւններ ժողուելով՝ Ջօհայլին մէջ մոլորական վարդապետութիւն կենալը թո՛ղ ցուցընէ։ Կամ յայտնի թո՛ղ ըսէ թէ ես անոնց մէկն

Իր գործնական ցայտուն կողմն ալ եղած է իր անքուն բարեպաշտութիւնը. երբե՛ք չէ դադրած աղօթելէ, երբե՛ք եկեղեցի յաճախելէ, ու զեղծումներու դէմ բողոքելէ՝ բանաւոր թէ գրաւոր։ Իր առանձին կենցաղն ալ կիսով չափ եղած է ներանձնական իմն. իր վերջին տարիներուն մենք մեր աչքովը տեսած ենք մեր այցած առեններն՝ իր սփռած գիրքերուն և արկղիկին քովիկը՝ Նարեկ մը և Սաղմոս մը անպակաս։ Եւ առանք հակոտնաբար հեռի են արտաքնայարդար բարեպաշտութենէ մը, որով կարգ մը մարդիկ կամբաստանէին զինքը։

Իր ոսոխները՝ չկրնալով հասու ըլլալ այդչափ գիտուն միտքի մը շուրջը, բակ առած այդգոյն բարեպաշտութեան մը՝ կամբաստանէին ու կամբաստանեն դեռ զինքն իբրև կեղծող՝ կայի՛ն անոնցմէ հրապարակաւ ըսողներ ալ թէ՝ «Կրօնքը զէնք մը դարձուցած է իր ձեռքն՝ յաղթահարելու համար իր հակառակորդները». Ինք Պատուելի Էֆէնտին լաւ կը պատասխանէր անոնց «Թո՛ղ իրենք ալ ընեն՝ եթէ ունին այդ զէնքը:»

Այո՛, այդ հեգնող հրապարակագիրներուն և ներհուն ազատամիտներուն, որ Տր. Հալլէյի պէս

ալ չե՛մ ընդունիր ու չե՛մ ճանչնար։ Թէ որ ասոր ո՛չ ինք և ո՛չ իր հզօր կուսակիցները բաւական չեն՝ գիտնայ որ չէ թէ ես միինակ՝ այնքան դաշնակցեալ բազմութենէն աւելի զօրաւոր եմ, որ չկրնար ըլլալ, այլ ճշմարտութենէն է ոյժը, և ինք ու իրենները չէ՛ թէ ինծի՝ այլ ճշմարտութեան հետ կը մաքառին։ Մենք միայն ճշմարտութիւնը պաշտպանելու կը ջանանք. և նոյն ճըշմարտութիւնը մեզ կը պաշտպանէ։ Մեր հակառակորդները ստութիւն պաշտպանելու կելնեն. և ստութիւնն անոնք կը խայտառակէ։ Երեւակ Թիւ 129 Մայիսի 1. 1862 էջ 277»։

Տէրոյենցի վրայ՝ ինչպէս կրօնքին վրայ ալ՝ կը խօսէին դիմադարձութեամբ և անսուրբ տհաճութեամբ մը, ամէն կարելի բան պահպանողաբար ըսելէն ետեւ՝ ինք ալ Նեւտոնի պէս կրնար և իրաւունք ունէր ըսելու.(1) *«Ես ուսումնասիրա՛ծ եմ այս բաները, իսկ դուք ո՛չ»* — **I have studied these things, you have not**—(2)։ *Մեր սիրտն ալ իւր. շատ մտերիմներուն հետ կը վկայէ թէ չէր կեղծեր և չէր կրնար ալ կեղծել։ Ի՛նչ, վաթսուն եօթանասուն տարի հրապարակաւ բարութիւն քրիստոնէութիւն քարոզելէ ու փաստաբանելէ ետեւ՝ ինչպէս տեսած ենք մեր տղայութեան՝ առտու իրիկուն, իր ալեւոր օրերուն, Տէրոյենց կայներ դէմ յանդիման իր Ամենակալ Աստուծոյն աղօթեր ու աղաչեր՝ որ ներէ՛ իր սուտերուն, և ինք ճշմարիտն Աստուած ալ ներեր, ու այնքա՞ն տաղանդ այնչա՛փ կեա՞նք տար իրեն։ Ճիշդն ան ըլլալու է՝ որ կարգ մը մտերիմ ծանօթներէ զատ՝ ոչ ոք հրապարակի մարդերէն ճանչցած էր զինքն այնպէս ինչպէս որ էր, ոչ ոք անկողմնակալ դիտակէտէ մը մտատեսած էր իր կրօնաւոր ներքինը։ Այդ ներքինին խօսուն երեւեցուցիչն է՝ իր բովանդակ կեանքին մէջ հաւատարիմ մնալը քրիստոնեայ Եկեղեցիին անոր ամէն*

---

(1) Տե՛ս Քրիստոնէական եկեղեցւոյ կառավարութեան վրայ, էջ. 10։

(2) The family Library N. XXIV. The Life of Sir I. Newton XIX p. 339 — And when Dr. Halley ventured to say anything disrespectful to religion. he (Newton) invariably checked him and said, «I have studied these things-you have-not»— Professor Regand of Oxford heard this anecdote from Dr. Maskelyne.

տարազներովը, իմա՛ս անոր հետ, բարձրանա՛լ անոր հետ, նեղուիլ այնպէս ու փառաւորուիլ այսպէս. անձնական պատիւ մը պէս պահել ու վարագուրել անոր պաշտօնեաներուն տգիտութիւնը վրիպակներն ու չեղումները, և չտամնուլ ընտանոր նեղ սահմանէն դուրս՝ հոն միայնակ լքուած տաճնն անգամ։ Իր հանապազորդութիւնն եկեղեցական արարողութեանց՝ կեղծիքէ աւելի իմաստութեան մը նշանն է(1), և իր ալեւորեալ նախանձաւորութիւնն՝ անկեղծութեան մը գոյնը, որ անփոփոխելի ալ է՝ ծերի մը սպիտակավարսութեան պէս։

Այսպէս՝ կը չեշտուի իր անձին վրայ աստուածաբանէն աւելի աստուածավախը, գրագէտէն աւելի բարեդէտ մարդը, գաղափարականէն աւելի քրականն և կրօնասիրութենէն աւելի կրօնակեցութիւնը։ Իր ամուսնական ժուժկալութիւնն և պահեցողութիւնները՝ չունին իրենց նմանն իր ժամանակակից իմաստասէրներուն մէջ։ Ընդ. ամէնն երկու անգամ գացած է թատրոն, և պահքէն զատ՝ անեցած է մասնաւոր ծոմապահի օրեր ալ(2)։

---

(1) Սոկրատ Եպիկուր և Պլուտարք՝ ցուցած են միշտ խորին յարգանք իրենց կրօնքին. Եպիկուր ցուցած է օրինակելի բարեպաշտութիւն և անխափան հանապազորդութիւն տաճարներուն (Դիոգին. Լայերտ. Ժ. 10 Առ Կիպրնի, Խանգարումն եւ Անկումն Հռոմայեցւոց հատ. Ա. Գլ. Բ. էջ Գ. տեղեկ. 2)։

(2) Զարմանալի՛ պարագայ. Տէրոյենցի դրացի գրագիր մը կը վկայէ Թէ Պատուելին պանիրէ կը խորշի, չուտեր եղեր. ինչպէս Սերոբեան Յակոբ Պատրիարքի համար կըսեն՝ Թէ խնձորախիրտ էր։

Ոչ մէկը՝ գէթ իր մնած դարուն մէջ՝ իրեն չափ վանական ապրած է վանքէն դուրս և թերեւս, բաբէ՛, վանքերու մէ՛ջ ալ. ոչ ոք՝ հանգոյն պարագաներով՝ իրեն չափ ուսումնասիրած է իր պաշտած կրօնքն և ոչ ոք ունեցած է իրեն չափ ստորասելու արիութիւնը բացասական ժամանակամիջոցի մը։ Ամիրաներուն մէջէն թէպէտեւ անպակաս եղած են իր այդ արիութիւնը պահանորդողներ, սակայն ինք ալ՝ ուրիշ պատուելիներու պէս՝ չէ ունեցած այդ մեծութեանց գիրկը մեղկանալու և անհոգանալու անարիութիւնը, եւ ապաստաւորած է անքուն մեծ գործի մը.— Թուրքահայերուն մէջ միանգամ լուցուած քրիստոնէական հուրին պահպանութեան—։ Ինչպէս ըսած է անգղիացի հեղինակ մը՝ երկինք ամենուրեք կը ձգէ իր անշշունչ ճառագայթները վառելու այդ վեստեան հուրը, բայց զայն պահպանելու համար ալ՝ պէտք է քահանայութիւն մը։ Այդ քահանայութիւնը, չըլլալով ինք քահանայ, կատարած է Տէրոյենց դեր քան զքահանայ։

Ոչ ոք զայս կուրանայ։

Փնտռեցէ՛ք, այո, այս հանգամանքն իր և արդի ժամանակի իմաստասէր մարդոց վրայ՝ որ գիտեն քանի մը լեզու և ունին հանգոյն հմտութիւն, ունին գրիչ չարժուն իրենց ձեռքն և բան կենդանի իրենց բերանը, ու եթէ դժբաղդութեամբ չգտնէք՝ վճռեցէ՛ք դուք ալ յիշատակասէր քանի մը անձնաւորութեանց հետ, որ մեծարանքով թելադրեցին մեզի մէկ քանի տեղեկութիւններ իր ներքինին վրայ՝ թէ Տէրոյենցի մեծութիւնն իր հե-

տեւանութեան ու գործնական բարեպաշտութեա՛ն մէջ էր, ու, եթէ ոչ միւս նախամանութիւններովը, գէթ իր այս երկու մասերովը՝ ինք էր արդարեւ ԱՑՐ ՄԵԾ: Ասոնցմով կը քաւուի՛ն ալ իր վրայ յիրաւի կամ յանիրաւի զրուցուած մարդկային թերութիւնները. «Զի բարեպաշտութիւն՝ ամենայն ինչ է. մարդոյ»:[1]

Եւ մենք ալ՝ եթէ այս մացառուտ վաստակին մէջ՝ ունեցանք մեր թերութիւնները, իր բարի կողմերուն համար մեր պաշտումը թերեւս քաւէ անոնք, փոյթ չէ թէ այդ պաշտումն ալ համարին ոմանք՝ կուրութիւն կամ մեր այդ թերութեանց վրայ միւս ա՛յլ թերութիւն:

Գրեցի՛նք ինչ որ կրեցինք:[2]

Ձեռագրեալ 1898ին

(1) Գոսիւէ, Դամբանական իշխանին Քոնտէի:

(2) Եւ շատ քիչ տեղ չյօժարեցանք իջնել մեր իր վրայ ունեցած պատանեկան նախըմբռնումներէն ու իբրեւ բացարիկ համարումէն, որ արգիլինք էր մե՛ր ալ առած կէս վանական նախակրթութեան: Գործիս ամբողջութենէն ժամանակ ժամանակ հրատարակուած են մասեր՝ Վիեննայի Մխիթարեանց Հանդէսին, Կ. Պոլիսի Մասիսին Լոյսին և Մանզումէին մէջ:

ՏԷՐՈՅԵՆՑԻ ԳԻՏՑԱԾ ԼԵԶՈՒՆԵՐԸ(1)

Ա. Հայ՝ գրաբառ հանդերձ բովանդակ մատենագրութեամբ։

Բ. Աշխարհաբառ՝ ժամանակին Թուրքահայերուն ամէնէն զարգացեալ աշխարհաբառը։

Գ. Իտալերէն՝ իբր հաւասար մայրենի լեզուին։

Դ. Լատիներէն՝ մատենագրականը։

Ե. Յունարէն՝ (հինն՝ Հելլէնը՝ քա՛ջ)։

Զ. Ֆրանսերէն՝ ինքնին ուսած էր առանց դասատուի և չա՛տ աղէկ. Թուրքահայ առաջին ֆրանսագէտները նախ իրեն աշակերտած են։

Է. Թուրքերէն՝ քաջ։

Ը. Պարսկերէն՝ ոչ ներհուն։

Թ. Արաբերէն՝ նոյնպէս։

Ժ. Անգղիերէն՝ նոյնպէս։

ԺԱ. Գերմաներէն՝ թարգմանելու չափ.

ԺԲ. Եբրայեցերէն՝ բանասիրաբար։

ԺԳ. Վրացերէն՝ նոյնպէս։

---

(1) Տասներեք լեզու՝ գրեթէ Ռընանի հաւասար, և Հայոց մէջ ցայսօր չէ յիշուած այդքան լեզու գիտցող։ Բազմալեզու անձնաւորութեանց մէջ պատմական են՝ Պիոս Թ. Պապն, որ գիտէր քառասուն և ինը լեզու և Մեծոֆանթ իտալացին, որ գիտէր յիսուն և վեց լեզու։

ՏԷՐՈՅԵՆՑԻ ԵՐԿԵՐԸ

(ՄԵԶԻ ԾԱՆՕԹՆԵՐԷՆ)

Յ. Գ. Մըմըրեանի քով. 1 հատոր. *Ինճիլի Շէրիֆի, տաճկաբարբառ թրգմ. Աւետարանի.* 1819։

Ա. Տէրոյենցի քով. 1 հտ. *Յ. Յ. Ռուսոյ՝ Սկզբունք քաղաքական իրաւունքի. Թրգ. ձեռագիր.* 1829։

յԱտաբազար 1 հտ. *Պատմութիւն եկեղեցւոյ ձեռագիր.* 1829։

Նշն. Սեբաստեանի քով. 1 հտ. *Պոսիւէ՝ յաղագս անսխալութեան Եկեղեցւոյն Աստուծոյ գրքը. ձեռագիր.* 1832։

Ա. Տէրոյենց եւ Նշն. Սեբ.ի քով. 4 հտ. *Լամընէ՝ անխտրութիւն ի հաւատոյս ձեռագիր.* 1834։

Ա. Տէրոյենց եւ Յ. Գ. Մ.ի քով. 1 հտ. *Մոնդէսքիէօ՝ Մեծութիւն և Անկումն Հռոմայեցւոց, թրգմ. ձեռագիր.* 1837։

Արմաշի վանքը. 3 հտ. *Րէստէնի բժշկարան թրգմ. ձեռագիր.* 1837։

1 հտ. *Ընթացք հայ դպրութեան. Մասն Ա. տպեալ.* 1838։

Ա. Տէրոյենցի քով. 2 հտ. *Ընթացք հայ դըպրութեան Բ. և Գ. ձեռգիր.* 1838։

4 հտ. *Ճոյայի քաղաքավարութիւն թրգմ. տպեալ.* 1842։

1 հտ. *Ճառ առաջին մարդոց կրթութեան վըրայ. տպեալ.* 1843։

Գեր. Տ. Յովհ. քհ. Մկըրեանի քով. 1 հտ. *Պի–*

տանի պարապմունք՝ տղայոց կարդալը բացուելու համար կարդալու պատմութիւններ և միւսք բանալու տեղեկութիւններ, էջ 368 *ձեռագիր.* 1842։

Գեր. Տ. Յովհ. Քհ. Մկրեանի քով. 1 հտ. *Տնտեսութիւն. տան մը մէջ պէտք եղած բաները ճարելու և պահելու, և պատահած վնասակար բաներուն հակառակովը առաջքն առնելու վրայ պիտանի եղանակներ, հեղինակ՝ Մատամ Սէլմառ,* էջ 595. *թրգմ.* 1842։

Տ. Յովհ. Քհ. Մկրեանի քով. 1 հտ. *Առողջութեան կանոններ, որ մարդոյն առողջութեան և ինքզինքը հիւանդութենէ պահպանելու կերպը կը սորվեցնէ* էջ 207 *ձեռագիր.* 1842։

Տ. Յովհ. Քհ. Մկրեանի քով. 1 հտ. *Հարկաւոր բժշկարան. օդէն կամ ջուրը խմնալով կամ կախուելով կամ ուրիշ դիպուածով մեռած մարդիկը ողջընցունելու*(!) *կերպ։ Բառաւալ և Մանթէյի բժիշկներուն գիրքերէն ժողվելով թարգմանութիւն.* էջ 155 *ձեռագիր.* 1842։

Արմաշի վանքը. 1 հտ. *Դաստիարակութիւն մանկանց ձեռագիր.* 1843։

1 հտ. *Յայտարար ուղղութեան թուրքաքան հտ. Ա. տպեալ.* 1849։

1 հտ. *Յայտարար ուղղութեան թուրքաքան հտ. Բ. ձեռագիր.* 1843։

1 հտ. *Ճանապարհ երջանկութեան թրգմանօրէն տպեալ.* 1845։

1 հտ. *Խորհրդածութիւնք Բասկալայ թրգմ. տպեալ.* 1844։

1 հտ. *Ճառ Մկրտութեան տպեալ.* 1849։

3 հտ. *Հաղորդութեան վրայ Նամակներ տըպ-եալ*. 1845—46։

Ա. Տէրոյենցի քով. 1 հտ. *Մասխլեանի քա-քանորդականք ձեռագիր*. 1845։

1 հտ. *Հնախօսութիւն ազգաց տպեալ*. 1846։

Արմաշի վանքը. 1. հտ. *Ֆոնդընել՝ յաղագս պատգամաց Կռոցն հեթանոսաց*. 1846։

Արմաշի վանքը. 5 հտ. *Քալմէյի քննողական ճառք ի Ս. Գիրս ձեռագիր. իւրաքանչիւրը* 200*ա-կան էջ*. 1847։

Ա. Տէրոյենցի եւ Յ. Գ. Մ.ի քով. 1 հտ. *Ռամբոլտի վարք Դենպետին* 500 *էջ*. 1837։

1 հտ. *Ֆէրիէրի կարդինալին հետ աստուածա-բանական տեսութիւն մը հայ Եկեղեցիին դաւա-նութեանց վրայ. (տպեալ Պէրպէրեան պատմութեան մէջ յէջ* 330-347). 1847։

Արմաշի վանքը. 3 հտ. *Գրաբառ բժշկարան թրգմ. Իտալ. ձեռագիր. իւրաքանչիւրը* 400*ական էջ*. 1849։

1 հտ. *Բարոյագիտական ճառեր ձեռագիր*. 1849։

1 հտ. *Պիպլպլոթ վէպ. թրգ. ի գերմ. ձե-ռագիր*. 1849։

1 հտ. *Քոնտիյլեաքի տրամաբանութիւնը ձե-ռագիր*. 1849։

1 հտ. *Քրիստոնէական՝ քանի անգամներ տըպ-ուած*. 1850։

Յ. Գ. Մ.ի քով. 1 հտ. *Քննութիւն կանոնի Ս. Գրոց ձեռագիր*(1). 1850։

(1) *Այս ձեռագիրը նշանաւոր, որուն մէջ Տէրոյենցի նուրբ*

1 հտ. *Մ. Ջակուռոս, Տեսչութիւն Հովուական տպեալ*. 1852։

1 հտ. *Չորք եղբարք թրգ. տպեալ*. 1853։

1 հտ. *Տանվիլլ. տեղագրութիւն Երուսաղէմի տպեալ*. 1855։

1 հտ. *Հրաւէր Սիրոյ. թարգ. տաճկ. տպեալ (Ջօնալի մէջ)*։ 1855։

1 հտ. *Սոաւէ՝ Ուսումն բարուց թրգ. տպեալ*. 1857։

1 հտ. *Ամերիկեան հնութիւնք թրգ. տպեալ. (Երեւակի մէջ)*։ 1858։

Ա. Տէրոյենցի քով. 1 հտ. *ԽԳ. ճառք Հայ պատմութեան վրայ խօսուած Պէպէքի լազարեան կրօնաւորներուն քոլէժը, ձեռագիր*. 1858—9։

Ն. Սեբաստեանի քով. 1 հտ. *Փարիզի եպիսկոպոսին տղայ կրթելու վրայ*. 1858։

Երուսաղէմ. 1 հտ. *Պատմութիւն դպրոցաց 5րդ դարէն մինչեւ 19րդ դար*. 1858։

1 հտ. *Տերտուղիանոսի նախագրութիւնք, տըպեալ (Երեւակի մէջ)*. 1860։

1. հտ. *Բանադատ տպեալ*. 1860։

Ա. Տէրոյենցի քով. 1 հտ. *Կղեմէս հայրապետ ձեռագիր*. 1860։

Ա. Տէրոյենցի քով. 1 հտ. *Բառնաբաս հայրապետ, ձեռագիր*. 1860։

Ա. Տէրոյենցի քով. 1 հտ. *Հովիւ գիրք. ձեռագիր*. 1860։

տրամաբանութիւնը կը հասնի անհամեմատ բարձրութեանց, իր բարեյիշատակ որդւոյն տուած ըլլալով դժբաղդաբար հրոյ ճաշակ եղաւ իր տանն հետ։ Կը խնդրուի զայն ունեցող բանասէրներէ փոխագրելու կամ փոխանակելու համար իմաց տալ մեզի։

1 հտ. *Լակտանտիոսի յղ. մահու հալածչաց, Թարգմ. տպեալ.* 1860-61։

1 հտ. *Դիւաց գոյութիւնը և Չարութիւնը. Թարգմ. տպեալ.* 1862։

1 հտ. *Կէնճ քրիստոնեայ. տպեալ.* 1862։

1 հտ. *Խորհուրդ գաղտնի ընկերութեանց. տպեալ.* 1863։

1 հտ. *Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ կառավարութեան վրայ. տպեալ.* 1861։

1 հտ. *Մեծն Նաբոլէոնի մտածութիւնք քրիստոնէութեան. տպեալ.* 1865։

3 հտ. *Իրաւախոհ՝ պատասխանի առ Ց. Գաթըրճեան. տպեալ.* 1868-9-72։

Ա. Տէրոյենցի քով. 1 հտ. *Նէօյմանի պատմ. Հայ գրականութեան, գերմ. թրգմ. ձեռագիր.* 1870։

1 հտ. *Քրիստոնէական հաւատոյ ի պէտս նախակրթ. դպրոցաց.* 1865։

Ա. Տէրոյենցի քով. 1 հտ. *Վ. Լանկլուա ճանապարհորդութիւն յԱսիա, ձեռագիր.* 1871։

1 հտ. *Հնախօսութիւն հայկ. հեթանոսութեան. Մ. Էմին, թարգմ. տպ.* 1877։

1 հտ. *Ցայտնութիւն գաղտնեաց.* 1870։

Երուսաղէմի վանքը. 30 հտ. *Պատմութիւն Եկեղեցւոյ՝ ձեռագիր, սկսեալ* 1845*ին* *ց*1880։

Երուսաղէմի վանքը. 3 հտ. *Պատմութիւն Երուսաղէմի՝ ձեռագիր, սկսեալ* 1865։

Ա. Տէրոյենցի քով. 1 հտ. *Ճարտարապետութիւն, թրգմ. ձեռագիր,* 1870։

4 հտ. *Անդրանիկ լրագիր ի Պոլիս.* 1846-1852։

7 հտ. *Ջօհալ.* 1855-56։

12 հտ. *Երեւակ փոքր.* 1857-62։

8 հտ. *Երեւակ մեծ*. 1862—1866։

Այս անդ. 6 հտ. *Ձեռագիր քարոզներ Թարգմանութիւն և ինքնագիր. Մատթէոս Սեթեան Յովհաննէս ու Եղեսեան Յովհաննէս եպիսկոպոսներուն համար*։

—Բազմաթիւ յայտարարութիւններ։

—Կրօնական և իմաստասիրական յօդուածներ այլևայլ օրագիրներու մէջ։

Ընդամէնն 150 հատոր

ՃԱՅԱԿՆԵՐ
ԻՐ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՀԱՄՈԶՈՒՄՆԵՐՈՒՆ
ԵՒ ՎԱՐՔԻՆ
ՈՒ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐՆԵՐՈՒՆ

(ԲԱՐԱՑՈՒՑԱԿԱՆ ԴԱՏԱՐԱՆ ՄԸ)

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՅՆ ՄԷՋ ԵՂԱԾ ԽՕՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

16 Մարտի 1864

Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարքին մէկ նամակովը Կրօնական Ժողովոյն ներկայանալու հըրաւիրուելով՝ Մարտի 16ին երկուշաբթի օրը գնացի և Գ. խմբագիրը հոն գտայ։ Ժողովոյն ներկայ էին Կրօնական Ժողովոյ ամէն ժողովական հարք բաց ի երեք անձանց. գերապատիւ Տ. Յովհաննէս Եպիսկոպոս Կապուտիկեան և արժանապատիւ Տ. Արիստակէս և Տ. Փիլիպպոս քահանայք Սուրբ Գէորգ Եկեղեցւոյ Սամաթիայի։

Այլ և այլ խրաց վրայ ժողովն իր մէջ խորհրդակցելէն ետքը Հիւնքեարպէյէնտեան Տ. Յովհաննէս քահանայն ինծի եկաւ. քիչ մը դուրս ելիր, Գ. Խմբագիրին(*) ըսելիք ունիմք ըսաւ. հնազան-

(*) Կ. Ս. Իւթիւճեան։

դեցայ. և քառորդի մը չափ ժամանակ դուրսը Տեղապահ Սրբազանին Սենեակը սպասելէս ետքը դարձեալ ներս կանչուեցայ. հոն եղած խօսքերը այս տեղս կը գրեմ, նախ զայս ծանուցանելով որ ժողովոյն արձանագրութենէն առած չեմ որովհետեւ նոյն արձանագրութիւնը դուրս չելլեր. Գ. Խմբագիրն ալ իբր թէ այն օրուան եղած խօսակցութիւններն իր Թերթին Յունիսի 6 և 13 թիւերուն մէջ կը հրատարակէ. թէպէտ գրածին այնպէս կերպարանք մը տուած է՝ որ կարդացողը ճիշդ արձանագրութիւնը օրինակած կը կարծէ։ Մենք եղած խօսքերը երկար ժամանակ անցնելով չմոռցուելու համար գրի առինք և այն է որ հոս կը հրատարակեմք։

Երբ ժողովը մտայ և նստայ՝ Սրբազան Պատրիարքը Ատենապետ Սրբազանին առաջարկեց որ խօսի. և նա Սրբազան Պատրիարքին նոյնը առաջարկեց, քանի մը խօսք այսպէս իրարու հետ փոխանակելէն ետքը ատենապետ սրբազանը այսպէս խօսեցաւ։

Հայոց Սուրբ Եկեղեցին զհռոմէականը և զյունականն ի մասին հաւատոյ միապէս ուղղափառ կը ճանչնայ, թէպէտ Հռոմայ եկեղեցին քանի մը նորամուտ անտեղութիւններ կան, զորոնք չընդունիր։ Հռոմայ Եկեղեցին Պապը ընդհանուր եկեղեցւոյ գլուխ և անսխալ կը ճանչնայ, որն որ Հայոց Եկեղեցին չընդունիր։ Մենք անոնց ի հաւատս ուղղափառութիւնը կը ճանաչեմք, բայց անոնք մեր Հայ Սուրբ Եկեղեցւոյ համար շատ զրպարտութիւններ կընեն հերետիկոս և մոլորեալ

դոչելով. միւս խմբագիրը Հայաստանեայց եկեղեցւոյն դէմ թշնամանք մը եղած ատենը լուռ չկենար, Ազգային եկեղեցին պաշտպանած ատենը մինչեւ անգամ Հռոմայ Պապին համար գրած է թէ մեր եկեղեցւոյ ժամկոչին ալ հաւասար չեմ սեպեր անիկայ։ Եւ այս գրուցուածքը հռոմէականներուն ըրած թշնամանացը փոխարինութիւն մըն է։ Ասոր հակառակ պատուելին անոնց ըսածին եւ գրածին դէմ լուռ կը կենայ, ինքը շատ բարեպաշտ է, չուզեր որ Հռոմայ եկեղեցւոյն ի հնուստ ուղղափառութիւնն ալ կասկածի տակ երթայ, կը վախնայ որ ասով բողոքականութեան կը մօտեցուի։

Տէրոյենց.— Ձեմ ընդունիր ըսելդ թէ Հռոմէականներուն մեր Սուրբ Եկեղեցւոյ դէմ ըրած թշնամանացը պատասխան չեմ տուած. հակառակը կը տեսնուի Ջօհալին մէջ, ուր Հայոց Սուրբ Եկեղեցւոյն ուղղափառութիւնը ցուցուցած և պաշտպանած եմ, միայն թէ թշնամանաց դէմ թշնամանք չեմ խօսած։

Խմբագիր.— Այո՛ այնպէս լաւ պաշտպանեցիր, որ համագումար ժողով մը Ջօհալի յատուկ վճռով դատապարտեց։

Տէրոյենց.— Պ. խմբագիրը այս խօսքը անդադար կը յեղյեղէ, 18 6ին ժողով մը եղեր եւ Ջօհալին դէմ վճիռ մը հաներ են։ Այդպէս որոշում մը եղեր է, բայց ետքը անվաւեր ըլլալը հասկըցուելով վճիռ հրատարակուած չէ՛։ Պ. Խմբագիրն ալ այդպէս վճիռէ մը տեղեկութիւն չունէր մինչեւ 1861 թուականը, որ տեղաց մը ձեռք ձգելով հրատարակեց։

Խմբագիր.— Ներեցէ՛ք, պարո՛ն, այն վճիռը եղած իրիկունը կրօնական ժողովոյ ատենադպիրը ինծի հաղորդեց վճռոյն օրինակը, ես հրատարակել չուզեցի։ Ատենապետին ծանօթ է, և տակաւին քովս կը կենայ, ուզողը կրնայ տեսնել։

Տէրոյենց.— Սո՛ւտ է այդ խօսքդ, եւ ես սուտ ըլլալը, և այն գիրը այն ատեն ձեռքդ անցած չըլլալը քու գրածներովդ կըրնամ ստուգել։

Ժողովականներէն մէկը.— Ատոնք անցած/ բաներ են, մենք ձեր երկուքին ալ՝ Հայոց Սուրբ Եկեղեցւոյ հարազատ զաւակ ըլլալնուդ վրայ կասկած չունիմք։

Սրբազան Պատրիարքը.— Ուրեմն այդպէս իրարու հակառակ խօսելնուդ տեղը աւելի աղէկ չըլլա՞ր որ միաբանիք և միացեալ ուժով դէմ խօսիք հաւատոյ և Եկեղեցւոյ թշնամիներուն։ Այդ ատելութիւնը վերցուցէ՛ք մէջերնուդ և միաբան Եկեղեցւոյ պաշտպան եղիք։

Տէրոյենց.— Ես պարոն խմբագիրին հետ հաշտ եմ ատելութիւն մը չունիմ անոր դէմ, բայց երբ սխալ կամ կասկածելի բան մը կը տեսնեմ գրածին մէջ անոր դէմ կը գրեմ։

Տ.՝ Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեան.— Ասկէց առաջ ալ երբ պատուելիին յատուկ մարդ ղրկուելով առաջարկուեցաւ որ Պ. խմբագրին հետ հաշտուին, պատասխան տուեր էր որ ես անոր անձնականին դէմ բան մը չունիմ, ինքը միշտ իմ սիրելիս է։ Երեւակ թերթը իր թերթին դէմ է։ Նոյնը Երեւակին մէջ ալ գրուած էր։ Մենք ալ հաշտութեան առաջարկութիւնը Պ. խմբագրին ը-

րինք նէ պատուելիին այս պատասխանը լսած ըլլալով՝ ըսաւ. անիկայ ինծի հետ անձնական բան չունի եղեր, ուրեմն ա՛ռ սա Թերթը ու Երեւակը իրարու հետ աւրուածներին ասոնք են, ասոնք հաշտեցուր։

Ատենապետ Սրբազան (Խասգիւղցի). — Ի՞նչպէս կըլլայ որ Երեւակը ան Թերթին դէմ կը խօսի,,և Երեւակին խմբագիրը անոր խմբագրին ատելութիւն չունենար. այն Թերթը գրողն անոր խմբագիրն չէ մի՞. խօսքը ատելը խօսողն ատել չէ՞ մի։

Տէրոյենց տէր Սրբազան Պատրիարքն. — Սըրբազա՛ն հայր, գիտէք որ ծանօթ խօսք մ'է մեղքը ատել բայց մեղաւորը սիրել. ես ալ Պարոն խմբագիրին գրած ծուռ ու մոլար խօսքերը կատեմ և կը հերքեմ, բայց զինքը կը սիրեմ։ Թէ որ հետը ատելութիւն ունենամ նէ ի՞նչպէս կըլլայ և խիղճս ի՞նչպէս կը ներէ որ Սուրբ հաղորդութեան մօտենամ, ինչպէս որ ամէն ծնունդի և զատկի կընեմ։

Տ. Յովհաննէս Բարաղեան վկայեց թէ 1840 Թուականէն ի վեր իր խոստովանորդին ըլլալով՝ ամէն ծնունդի և Զատկի կը խոստովանիմ և կը հաղորդիմ։

Տ. Յովհաննէս Հինքեարպէյէնտեանն ալ նոյնը վկայեց Պ. Խմբագրին համար, որ ութ տարիէ ի վեր անոր խոստովանորդին է եղեր։ Պ. Խմբագրին տղայութեանը ժամանակին համար ալ նոյն վկայութիւնը տուաւ Տ. Յովհաննէս Բարաղեան։

Խմբագիր. — Հապա ինչո՞ւ ինծի համար բողոքական և հերետիկոս կըսէ։ Ասոնք իմ անձնականիս դէմ չե՞ն մի։

Տէրոյենց.— Ուր որ այդպէս խօսեր եմ նէ ապացոյցն ալ քովն է. այդպէս բան մը ուր խօսեր եմ նէ գտի՛ր, ապացոյցն ալ քովը կը գտնես։ Բայց, Սրբազան, հարկ տեսկայ ինծի բացէն նախատական բաներ կը խօսի։ Երեւակին խօսքերուն կարգը իրեն տարիքի կամ հասակի կամ ուրիշ անձնական հանգամանաց վրայ բան խօսուած չիկայ։ Այսու ամենայնիւ Գ. Խմբագիրը իր Թերթերէն մէկուն մէջ ինծի համար եօթանասնամեայ ըսած է, որպէս թէ այդքան ապրիլը նախատինք մը ըլլար։

Խմբագիր.— Թէ որ ըսածս սխալ է նէ ես խօսքս ետ կառնեմ, ստոյգ տարիքդ ըսէ՛, առաջիկայ թերթին մէջ գրեմ (ժողովականք կը ծիծաղին)։ Բայց դուն ինծի համար կը գրես թէ բարքը աւրած է։

Տէրոյենց.— Ես քու խոստովանահայրդ չե՛մ. բարքդ աւրած կամ չաւրած ըլլալուն չեմ. խառնուիր. միայն թէ՝ կը տեսնեմ որ ծուռ բարոյական քարոզող գրուածներուն կը հաւնիս։ Վիքֆիլցի Երէց գիրքը թարգմանելով ազգին մէջ կը ծաւալես, որու մէջ սօսիալիստի դրութեամբ գողութիւնը օրինաւոր ցոյց տրուած է։

Խմբագիր.— Այսպէս բան ո՞ւր գրուած է։

Տէրոյենց.— 281 երեսը, և այսու ամենայնիւ յառաջաբանութեանդ մէջ նոյն գիրքին համար կը վկայես թէ ամենամաքուր բարոյական ունի։

Խմբագիր.— Ո՛չ, ես անանկ գրած չեմ, ողջամիտ բարոյական ունի ըսած եմ։

Ատենապետ Սրբազան.— Վիքֆիլտի երէցին հեղինակին միտքը այդ ըլլալու չէ. ես ալ նոյն գիր-

քը կարդացեր եմ և ըսածիդ պէս միտք մը հասկըցած չեմ։

Տէրոյենց.— Հեղինակին միտքը մեզի անծանօթ է, գրչէն ելած խօսքէն պիտի հասկըցուի, և գրածէն ալ ասկէց զատ ուրիշ բան չհասկըցուիր։

Սրբազան Պատրիարք.— Պատուելի, քու այսքան բամբասուելուդ պատճառը՝ հռոմէական վարդապետի մը մօտ օրերս հանած տետրակին դէմ բան մը չգրելդ է։ Ամէն մարդ մէկ մէկ բան գրեցին. գիտեմք որ դուն ամէնէն աղէկ կը գրես, ինչո՞ւ չգրեցիր։

Տէրոյենց.— Ծառադ բան մը գրելու ատենս կը խորհիմ թէ՝ դէմ բան մը հակառակ կողմէն հրատարակելու ըլլան նէ իմ ըսածներս կրնա՞մ արդեօք պաշտպանել։ Այս ըսած տետրակնիդ մինչեւ այսօր տեսած չեմ. քանի մը լրագիրներու մէջ կարդացի որ մեր Սուրբ Եկեղեցին Պանթէոն անուաներ է. ամէն տեսակ աղանդոց խառնարան ըսեր է. մէջը Քրիստոս չիկայ, միայն անոր արձանը կայ ըսեր է. ևն.։ Ասոր դէմ բան մը գրած ատենս կրնայ հեղինակն ինծի ըսել թէ Ծաղիկին և Զայն ընկերսիրականին և Մեղուին և ուրիշ պարբերականներու և տետրակներու գրածները Հայոց Եկեղեցին կընդունի՞ թէ ո՛չ, ի հարկէ չընդունիր պիտի ըսեմ։ Բայց ի՞նչ պատասխանեմ երբ ըսէ թէ հոս եկեղեցւոյ գլխաւոր հովիւ Պատրիարք ունիք, կրօնական ժողով ունիք, անոնք ժողովրդեան ծանուցի՞ն թէ այդ պարբերականներուն գրածները հակառակ են քրիստոնէութեան, անոնց դէմ եկեղեցական վճիռ մը արձակեցի՞ն մի։ Այս

որ չըրին նէ՝ ըսել կըլլայ թէ այն մոլորութիւնները եկեղեցւոյ մէջ ընդունեցին, և ասոր համար է որ Հայոց եկեղեցին աղանդներու խառնարան մըն է ըսին։ Ասոր ես ի՞նչ պատասխան մը կըրնայի տալ, մանաւանդ երբ կը տեսնեմ որ Պ. Խմբագիրն ալ այնպիսի թերթերը և տետրակները գովութեամբ կը յիշէ։

Խմբագիր.— Ե՞րբ անկրօններու պաշտպան գտնուեր եմ, Մուսայի Մասեացը ե՞րբ գովեր եմ։

Տէրոյենց.— Ծաղիկին համար ի՞նչ կըսես, զոր իմաստալից անուանած ես։

Խմբագիր.— Թէ որ անոր մէջն ալ ընդդէմ հաւատոյ բան կայ նէ կը մերժեմ։ Սրբազան հարք այնպէս բան մը կա՞յ մի։

Ատենապետ Սրբազան.— Անցեալները բարոյականութեան հիման վրայ մոլար կարծիքներ յայտներ էր։

Խմբագիր.— Բայց ես ալ թերթիս մէջ դրեցի անիկայ և բացատրութիւն ուզեցի։

Ատենապետ Սրբազանը բանին այսպէս ըլլալը հաստատեց։

Սրբազան Պատրիարքը.— Ասոնք լմնցած բաներ են, ուզուածը այն է որ անցեալը չյիշելով հաշտուիք, և իրարու թշնամական խօսքերէ ետ կենալով Սուրբ Եկեղեցին և հաւատքը պաշտպանէք։

Տէրոյենց.— Ամէնքդ ալ Երեւակը կը կարդաք, ես Պ. Խմբագրին համար թշնամանք մը գրած չեմ, ինչ որ գրեր եմ նէ՝ իր գրածներուն վրայ հիմնած է ինչպէս ըսի։ Բայց ինքը թշնամանքի հետ ալ զրպարտութիւն կընէ։

Իր Թերթին մէջ գրած էր որ՝ որպէս թէ ես ըսեր կրօնական ժողովին աղաչեր պաղատեր եմ, մինչեւ հիմայ գրածներուս վրայ զղջացեր եմ, եւ ժողովն ալ ինծի գթալով այն նամակը տուեր է ինծի՝ որ Երեւակին մէջ տպեցի։ Կրօնական ժողով ասկէց զատ չիկայ, և ես կը հարցնեմ, այդպէս բան մը եղած կա՞յ մի։

Սրբազան Պատրիարք. — Հոս եկած և այդպէս բան մը ըրած չունիս։

Սրբազան Պատրիարքը հարցուց Խմբագրին թէ այդ լուրը ո՞ւրկէ առիր և գրեցիր։

Խմբագիր. — Բարեկամ մը այնպէս ըսաւ ես ալ հաւատալու իրաւունք ունէի. վասն զի չէի կրնար հասկընալ թէ ի՞նչպէս կրօնական ժողովը, որուն ժողովականներուն մէկ քանիին համար եւ ինծի համար ալ Դունամիջեան հերետիկոս ըսած եւ գրած էր, այդպէս նամակով մը զինքը կարդաբացունեն, թէ որ եկած և զղջում յայտնելով ժողովականներէն ներում խնդրած չըլլայ։

Սրբազան Պատրիարք. — Դունամիջեան հերետիկոսութիւնը ի՞նչ է։

Խմբագիր. — Պատուելիին հնարածն է, իրեն հարցուցէք։

Տէրոյենց. — Ժամանակով Մեծ Նոր Խանին վերի դրանը մէջ սենեակ մը՝ մէկ ընկերութիւն մը իրեն ժողովատեղի է ըրեր։ Ասկէց քանի մը տարի առաջ Ռուսինայէն Նալբանդեան Միքայէլ անունով մէկը եկաւ՝ որ յայտնի համարձակ դիւացգայութիւնը կուրանար գրով. ընկերութիւնը անոր յարեցաւ և անոր մոլար կարծեացը պաշտպան կեցաւ։ Ահա ատոնք են Դունամիջեան ըսուածները։

Տ. Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեան.— Դրու-
նամիջեան ըսելով Մեծ Նոր Խանին դրան մէջ
գտնուողները կը հասկըցուին. բայց այնտեղ տան-
կերէնի գրագիր և պախալ և սափրիչ և դերձակ և
ուրիշ անձինք ալ կան, անոնք ալ հերետիկո՞ս են։

Տէրոյենց.— Հին ժամանակները Փոքր Ասիոյ
Թոնդրակ գիւղը տեսակ մը հերետիկոսութիւն զօ-
րացաւ որ Թոնդրակեցւոց աղանդ ըսուեցաւ, թէև
նոյն գիւղին մէջ այն ատենը այն աղանդէն բնաւ
մասնակցութիւն չունեցող բարի մարդիկ ալ կային։
Այդ ալ անոր պէս հասկընալու է։

Խմբագիր.— Ուրեմն այն եկեղեցականները և
ես աղանդաւոր և հերետիկոս եմք։

Տէրոյենց.— Երբ ես մէկուն համար այդպէս
բան մը խօսիմ, ապացոյցն ալ հետը կը դնեմ։

Խմբագիր.— Երեւակներուն և ձեր անանուն
յայտարարութիւններուն մէջ մեզ ամէնս ալ հերե-
տիկոս կոչած ես, կը ցուցնէի անոնք, բայց կա-
րօտութիւն չունիմ. Ներկայ գտնուող Սուրբ
հարք Երեւակը կարդացած են և ըսածիս վկայ
կըրնան ըլլա՛լ։

Ատենապետ Սրբազանը ժպիտով մը՝ մեզի ալ
այդ անունէն բաժին կայ, բայց ես կը ներեմ։
Սրբազան Պատրիարքը.— Պատուելի՛. երբ հռո-
մէականներուն այն տետրակին դէմ բան մը գրես
նէ ամէնուն միտքը կը բժշկէր։

Տէրոյենց.— Քիչ մը առաջ չդրելուս մէկ պատ-
ճառը յայտնեցի, հիմակ ուրիշ բան մը խօսիմ։ Տետ-
րակին հեղինակը հռոմէականներուն կրօնական ժո-
ղովոյ անդամ ըլլալով՝ գրածին նոյն ժողովը հա-

ճութիւն չտուած չհրատարակելուն համար պաշտօնականի պէս գիրք մ'է, ազգին մէջ պաշտօնական անձ մը չեմ որ պատասխանեմ։ Վայելուչն այն է որ Սրբազան Պատրիարքին կամ փոխանորդ Հայր Սուրբին կամ կրօնական ժողովոյ կողմէն գրով մը Հասունեան գերապայծառին հարցուի թէ հայազգի Հռոմէական կղերը ամէնն ալ այն տետրակին խօսքերուն համամի՞տ են։ Անկէց եղած պատասխանուոյն վրայ ժողովը տետրակ մը կը գրէ եւ կը հրատարակէ, թէ որ ժողովը ինծի հրաման ընէ նէ ես կը գրեմ։ Բայց հրատարակումը ժողովոյն անունով ըլլալու պայմանաւ։ Հրատարակութենէն ետքը ծանուցում դնելով Երեւակին մէջ՝ քանի մը խորհրդածութիւններ ալ հոն կընեմ։

Սրբազան Պատրիարք.— Այդպէս ընելուդ տեղը՝ տետրակին անմիջապէս պատասխան մը դուն հրատարակես նէ՝ ինչպէս որ ոմանք ըրին, ի՞նչ կըլլայ։

Տէրոյենց.— Իմ ըսածս՝ գրուելու պատասխանին վրայ օրինաւոր հեղինակութիւն մը աւելցնելու եւ ազդու ընելու միջոց մըն է. ես գրեմ նէ ուրիշներուն գրածին չափ ալ ազդում չընէր։ Կըրնան ըսել թէ դուն քու ազգիդ լրագիրներուն մէջ քամբասեալ և վատահամբաւեալ ես և պատիւդ կորսնցուցած ես և մեզի դէմ գրելդ ազգիդ մէջ պատիւ մը ստանալու համար է։ Այս խօսքիս տեղի չտալու համար կը խնդրեմ որ նախ եւ առաջ պատիւս չակէք, անկէց ետքը ինչ որ հրաման ընէք նէ՝ ձեռքէս եկածին չափ կը կատարեմ։

Տ. Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեան.— Քու

պատիւդ ազգին պատիւն է և նոյնը շահերը մեր պաշտպանութիւնն է։

Տէրոյենց.— Ուրեմն իմ ալ առնելիքս է եւ կը խնդրեմ որ օր առաջ վճարուի։

Տ. Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեան.— Մենք ալ քու խոստացածդ կուզենք որ կատարես, այն անտարակին հերքումը։

Տէրոյենց.— Ես ալ իմ խօսքս կը կատարեմ։ Արդէն ուրիշ տանն ալ գրած եւ հրատարակած եմ որ Սուրբ Շնորհալիին ընդհանրականը և Սուրբ Օհան Օձնեցիին գիրքերը և Մաշտոցը և ուրիշ եկեղեցական գիրքերէն շատերը լատիններէն թարգմանուած և Հռոմ տպուած են, և ուղղափառութիւնին ճանչցուած է. ուստի այս մասին՝ մեր Սուրբ Եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը պաշտպանելու համար շատ աշխատութեան կարօտ չեմք։

Սրբազան Պատրիարքը. — Վենետիկցիները համազգայակից բառը Հաւատամքեն վերցուցած են եւ ի Հօրն բղխումն գտած տեղերնին և յՈրդւոյ ալ աւելցուցած են։

Տէրոյենց.— Հռոմայ Պապին հրամանովը եղած չեն ատոնք ինչպէս որ Ջօհալին մէջին ալ ըսած եմ։

Խմբագիր.— Բայց Հռոմայ Պապն ալ մեզ կը թշնամանէ, և իր կոնդակներուն մէջ մեզ մոլորեալ հերետիկոս կը կոչէ, և արտաքոյ Հռոմայ չիք փրկութիւն կըսէ։

Տէրոյենց.— Արտաքոյ եկեղեցւոյ ըսել է եւ ճիշդ ալ այնպէս է։

Տ. Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեան.— Այո՛

Գոսխուէ ալ այդպէս ըսած է. բայց հիմայ ատ հա-սարակ արտաքոյ եկեղեցւոյ ո՛չ գայ փրկութիւն կըսեն։

Ներսէս Սրբազան.— Իսկ արտաքոյ Հռոմայ ըսուածը կայ Հօռ տը Ռօմ բօքն տը սալիւ:

Տէրոյենց.— Ատոնք եղբէն մնած խօսքեր են։

Սրբազան Պատրիարք.— Ուրեմն ուրիշ ըսելիք չմնաց, եղէ՛ք իրարու հետ հաշտուեցէք և ասկէց ետքը իրարու դէմ անձնական նախատինք մի՛ գրէք.

Տէրոյենց.— Ես ինչպէս որ ըսի՝ առաջուընէ հաշտ եմ, և դարձեալ ի նշան հաշտութեան ահաւասիկ կելլեմ ճակատը կը համբուրեմ, (ըսաւ ու ելաւ ճակատը համբուրեց)։

Ժողովականք ամէնքն ալ ելան և Պ. Խմբագիրը ստիպեցին որ ձեռքս համբուրէ, մանաւանդ Արժանապատիւ Մեսրոպ վարդապետը, Պէօյիւք Տէրէյի Տ. Յովհաննէսը բայց անհնար եղաւ։ Ամէնն ալ ոտքի վրայ ըլլալով Սրբազան Պատրիարքէն և ատենապետ Սրբազանէն զատ՝ իրարու հետ ալ բաներ կը խօսէին որոնք չիմացայ։ Կարելի է որ Պ. Խմբագիրն ալ բան մը խօսած կամ հարցուցած ըլլայ և ես չլսելով պատասխան տուած չըլլամ։

Երբ ամէնքն ալ դարձեալ նստան՝ Պ. Խմբագիրը ըսաւ. ժիզուիթութիւն չէ՞ մի ըրածը որ երբ Պապին դէմ կամ Հռոմայ եկեղեցւոյն դէմ մէկ տեղաց սուտ կամ ծուռ բան մը լսէ կամ կարդայ իսկոյն հերքելու կելնէ, իսկ երբ Հայ Սուրբ Եկեղեցւոյ դէմ խօսք մը հրատարակուի նէ՝ լուռ կը կենայ։

Սրբազան Պատրիարք.— Գրելու խօսք տուաւ։

Տէրոյենց.— Ձեր Սրբազնութիւնն ու ժողովս ալ պատիւս չակելու խօսք տուինք՝ այսուհետեւ պատիւս Գ. Խմբագիրէն չէ ձեզնէ կուզեմ։

Տ. Յովհաննէս Հիւնքեարպէյէնտեան.— Մենք ալ մեր խօսքին վրայ ենք։

Առաջարկուեցաւ այն ժամանակ որ հաշտութեան թուղթ մը տրուի. եւ երկու կողմէն ալ ստորագրուելով դիւանին մէջ պահուի։ Եւ որոշուեցաւ որ մինչեւ որ այն գիրը գրուի նէ կէս ժամու չափ միջոց տրուի։

Տակաւին ամէնը դուրս չելած, յանուանէ ատենապետ Սրբազանը և դիւանապետ Արժանապատիւ Գարեգին վարդապետը և Հիւնքեարպէյէնտեան Տէր Յովհաննէսը և ուրիշ քանի մը անձինք դեռ ներսն էին, Ս. Պատրիարքին ըսի որ այն հաշտութեան ըսուած գիրը առաջ նախագիծ օրինակ մը գրուի և տեսնեմ, և անկէց ետքը մաքուր օրինակ մը գրուի որ ստորագրուի։ Քիչ մը բարձր ձայնով դիւանադպիր արժանապատիւ Գարեգին վարդապետին ըսի այն ալ այնպէս ընել խոստացաւ։

Բաւական ժամանակ դուրսը կենալէն ետքը դարձեալ ժողովը գումարած սենեակը գացի՝ որ թուղթը տեսնեմ և գիտողութեան արժանի բան մը կայ նէ խօսիմ։

Ժողովականք ամէնքն ալ ժողուած նստած էին ես ալ երբ նստայ՝ Հիւնքեարպէյէնտեան Տէր Յովհաննէսը թուղթը երկնցուց։ Առի որ Գ. Խըմբագիրը ստորագրեր էր։ Ասիկայ ինծի եղած

խոստմանս հակառակ էր որ առաջ ես պիտի տեսնէի. դիտողութիւն ընելիք կար նէ պիտի ընէի եւ ըստ այնմ պիտի ստորագրուէր, չէ նէ պիտի մաքուր գրուէր և ստորագրէինք:

Եւ յիրաւի՝ մէջը դիտողութեանս արժանի բան մը կար, և էր սա խօսքը. «խօսք տուինք կրօնական ժողովոյ մէջ որ այսուհետեւ իրար նախատելէ ըստ ամենայնի հրաժարինք» ասոր վրայ ըսի, առաջ ըսած եմ և դարձեալ կըսեմ՝ ես Գ. Խմբագրին անձնական նախատինք ըրած չեմ, իսկ մոլորական բան մը գրէ և անոր դէմ գրածս իրեն նախատինք սեպէ նէ ասկէց չեմ հրաժարիր: Ուստի այդ գիրն ալ քանի որ այդ խօսքը կայ մէջը առանց, կարեւոր բացատրութեան չեմ ստորագրեր:

Ատենապետ Սրբազան. — Ասոր բան չեմք ըսեր, բայց անձնական նախատինք պիտի դրե՞ս:

Տէրոյենց. — Ո՛չ գրած ունիմ և ո՛չ ալ ասկէց ետքը գրելիք ունիմ. այս գրածը անանկ կը ցուցնէ որ ասկէց առաջ գրած եմ, անոր համար չեմ ստորագրեր: Ժողովականաց մեծագոյն մասը ստիպեց որ ստորագրեմ, վնասակար բան մը չիկայ. և ես մտածելով որ ժողովոյն ատենագրութեան մէջ միւս խօսքերուն հետ մէկտեղ այս հիմակուան խօսքերն ալ կը գրուին, և բանը ատենագրութիւնը կը շիտկէ, ստորագրեցի:

Խմբագիր. — Կուզեմ որ պատուելին ինծի համար քաղաքական ըսելը ետ առնէ, այն ատեն ես ալ անոր ճիզվիթ ըսելս ետ կառնեմ: Ես քաղաքական կոչուիլը չեմ ընդունիր, դու ժիզվիթ կոչուիլը կընդունի՞ս:

Այս խօսքը ըսած ատեն Թուղթը ստորագ-րուած ըլլալով՝ ժողովը լուծուելու վրայ էր և ա-մենքս ալ ոտքի վրայ էինք։ Ըսի, քաղաքականու-թեան խօսք չի գտնեմ նէ գրածիդ մէջ քեզի այդ-անունը տալու իրաւունք չեմ ունենար։ Բայց Ժիզ-վիթ կոչուիլն ալ՝ ինչ մտքով որ դուն կը հասկը-նաս նախատինք կը սեպեմ,(*) որովհետև ի՞նչ մը-տօք ըսած ես՝ չեմ ընդունիր։ —

Այդ նշանակութիւններէն առաջինը ինծի չի յարմարիր եկեղեցական չըլլալուս համար. գիտու-թեանց տարածման թշնամի չեմ. կեղծաւորութիւն ունենայի նէ այնքան թշնամի չէի ունենար, ուրիշ տեսակ գէշութիւն մը վրաս չեմ կրնար առնել. կը մնայ միայն քաղաքականներու դէմ ձեռքէս ե-կածին չափ Եկեղեցւոյ պաշտպան ըլլալուս նշանա-կութիւնը. ինծի ալ ճիզվիթ ըսելը այս մտքով կընդունիմ սիրով։ Բայց խմբագրին ըսելը այս մտքով չէ՛. ուստի անոր հասկցած մտքովը չըն-դունիլս յայտնեցի ժողովին մէջ։

(*) *Ժիզվիթ անունը նախապէս հռոմէական կրօնաւորներու կարգ մը կը նշանակէ, որ քաղաքականութիւնը տարածուելուն առաջքը առնելու համար հաստատուեցաւ։ Անկէց առնելով երկ-րորդաբար՝ Եկեղեցւոյ պաշտպան եղողներուն կուտային քաղա-քականներն ու ազատախոհները՝ որ իրենց մտածութիւնը Եկե-ղեցւոյ վարդապետութեան համաձայնեցնելը շատ չեն սիրեր. և տանկներուն բերանը ճիզվիթ ըսելը նախատական բառ. մը ե-ղաւ, որպէս Թէ մտաց լուսաւորութեան և գիտութեանց ծաղկե-լուն Թշնամի. երբ այս նախատական նշանակութիւնը աւելի ընդարձակեցին, ճիզվիթ կրօնաւորներուն ոմանց վրայ պատմուած խարդախութիւնները և մանաւանդ կեղծաւորութիւնները պատ-ճառ տուին ճիզվիթ անունով հասկնալ գէշ և ընկերութեան վնա-սակար մարդիկը։*

Առնոնապետ Սրբազան. — Բայց ճիզվիթները Եւրոպայի մէջ ամէն տեղ վանտուած են նոյն իսկ Հռոմէն ալ մերժուած են, ընդունելի մարդիկ չեն։ Այս խօսքին պատասխան չտուի, որովհետեւ ծանօթութեան մէջ բամծներուս պէս ճիզվիթ բառը նախատական գրուցուածքի մը դարձած ըլլալուն բացատրութիւնն ըլլալով՝ իմ ըսածիս կրկնութիւնն էր։

Խմբագիր. — Մեր երկուքին սկզբունքը իրարու չհամաձայնիր, որովհետեւ ես խղճի և կրօնից ազատութեան կուսակից եմ, Պատուելին անիկայ չընդունիր։

Տէրոյենց. — Մեր Սուրբ Եկեղեցին ալ չընդունիր։

Խմբագիր. — Ո՞րը, յայտնի է որ Հռոմէականը։

Տէրոյենց. — Հայոց Լուսաւորչական Եկեղեցին ալ, որ տարին երեք անգամ և ձեռնադրութեան ժամանակ հերետիկոսները կը նզովէ։

Խմբագիր. — Խօսքս հերետիկոսները նզովել կամ բանադրելու վրայ չէ։ Վանքի ամիկայ առաքելական պատուէր է, բայց բռնութիւն բանեցնելու և չարչարելու և այրելու կամ ուրիշ կերպով մեռցնելու իրաւունք ունի՞։

Սրբազան Պատրիարք և ժողովականք. — Ո՛չ այդպիսի բան չենք ընդունիր։

Տէրոյենց. — Ես ալ ըսած չունիմ թէ Եկեղեցին այդպիսի բռնութեանց իրաւունք ունի։

Ոմանք ըսին. — Այս ալ լմնցաւ։

Ես մինչ դռնէն դուրս կելլէի՝ Պ. Խմբագիրը հետեւեալ հարցումն ալ ըրաւ, հրեայ մը տեսնես

որ կը նեղեն և կը չարչարեն ուրիշ յանցանք մը չունենալով՝ միայն հրեայ ըլլալուն համար, այն ատեն ի՞նչ կ՚ընես։

Տէրոյենց.— Ձեռքէս գայ նէ կազատեմ, վասն զի մարդ է և հրեայ ըլլալը չարչարուելու պատճառ մը չէ։

Այս եղաւ վերջին խօսքը, և ժողովը լուծուեցաւ։ Շաբաթ օրը 21 մարտ Պատրիարքարան գնացի և Սրբազան Պատրիարքէն խնդրեցի որ ատենագրութիւնը տեսնեմ, որովհետև իրաւունքը կը պահանջէր որ խօսակցութեանց տէրերը ատենագրութիւնն ստորագրէին վաւերականութեան համար։ Սրբազանը Ժողովին զրուցել խոստացաւ, և անկէց ի վեր, մինչև օրս այն ատենագրութիւնը մեզնէ ստորագրուած չըլլալուն համար վաւերականութիւն չունի։

Ահա այս է Ժողովին մէջ ունեցած խօսակցութիւններս որքան որ կը յիշեմ։ Էական կարեւորութիւն ունեցողներն ասոնք են։ Պ. Խմբագիրը գրածներուն մէջ կիրքով առաջնորդուելով՝ եղած խօսքը փոխեր և տեղը չեղած խօսք դրեր, և խօսքը փոխելով ծաղրական ընելու համարձակեր է՝ բայց հոս գրածներուս ճշմարտութիւնը անժխտելի է։

Չեմ ուզեր առանց քանի մը կարեւոր խորհրդածութեանց այս տրամախօսութիւնները վերջացնել։ Այն խորհրդածութիւնները պիտի ծառայեն Պ. Խմբագրին գրածներուն մէջ մերինէն տարբեր գտնուածներուն արժէքը յայտնելու։

ՃԱՇԱԿՆԵՐ ԻՐ ԳՐՈՒԱԾՆԵՐԷՆ

Իր հին գրաբառն, որ ունէր միջակ ճոխութիւն մը՝ ընդհատ վենետիկեան ժամանակակից առաջնակարգ գրիչներու միապաղաղ վայելչութենէն և աւելի հզօր ինքնագրութեանցը քան թարգմանութեանցը մէջ, կը տեսնուի հետեւեալ երկու հատուածներուն մէջ՝ առաջին երկուքն ինքնագիր յառաջաբաններ են, երկրորդը գաղղիարէնէ թարգմանութիւն։

Ա. «Գիտեմք զի Արարիչն բնութեանս Աստուած՝ ոչ անխնամ ինչ եթող զաշխարհ, այլ միշտ տածէ և պահպանէ. ուստի և զկամս իւր ծանուցանէ մեզ՝ զի ըստ այնմ վարեսցուք. զայս չկամի ընդունիլ մատենագիրս՝ հանդերձ համօրէն համախոհիւք իւրովք, զի մի՛ ապա ստիպեսցի և զաստուածային յայտնութիւնս ընդունիլ, և ի բնականէն խոտորիլ. յայս վէմ գայթակղութեան հարեալ զգայապաշտքն և առարկուածք նոցա խորտակին. քանզի ո՛չ ներհակի ճշմարտութիւն ընդդէմ ճըշմարտութեան, թէ՛ և ո՛չ միաբան թուեսցի. ի կամիլդ միով ճշմարտիւ ստել զմիւս ճշմարիտ՝ երկոքին իսկ զմիմեանս ստեն փոխանակաւ կամ ճըշմարտին փոխանակաւ։ Ցայսպիսիս սխալէ մատենագիրս՝ երբ հաստատէ զամենայն մարդ հաւասարապատիւ միմեանց լեալ, որ թէպէտ այնպէս էր յառաջին ստեղծմանն, այլ ապա ի պատիժ մեղացն անհնազանդութեան արկ զնոսա ընդ միմեամբք։ Ոչ ըստ քաղաքական իրաւանց միայն՝ այլ

մանաւանդ ըստ բնութեանն. որ թէպէտ օրէնք բնութեան է, այլ չանսանէ որ շլացութեամբ հայի ի բանս յայտնեալս։ Տեսանեմք ապաքէն՝ զի կին առնուլ յարմա՛ր է ի հնազանդել քան ի հրամայել, ըստ ամենայն օրինաց նոյն և ըստ բնութեանն։ Այլ թէ յաղթութիւնն կապիցիմք և ի հաւատաթիւն՝ որ հիմն է և խարիսխ աղանդոյ զգայապաշտից՝ ոչ ուրեք գտանեմք այնուհետև զբնութեան օրէնս, որ յինքեան իսկ զանհաւասարութիւն պարունակէ։ Թո՛ղ ճղամբք իւրեանց Եւրոպացիք մատեանս մեծամեծս գրեսցեն ցուցանել՝ թէ և կանայք իբրև զարս առաքինանան և իմաստասիրեն և քերթողաբանեն և մատենագրեն նոյն. Նոյն իսկ ճիգն իւրեանց հաստատութիւն է մերումս բանի. զի ընդէ՞ր և զարանց ո՛չ այդպէս որոշ գրեն թէ այր մարդ էր և այսպիսի քաջութիւնս արար. կամ թէպէտ և այր մարդ էր՝ սակայն յամենայն ազգս ուսմանց քաջահմուտ եղև։ Ո՞չ ապաքէն նորութիւն իրացն և անսովորութիւն գրգռէ զուշ նոցա՝ այդպիսիս մատենագրել՝ իբր զարմանալով. և այսմ պատճառ՝ զի չէ սովորութիւն յաճախ տեսանել զկանայս գրագէտս կամ քաջս. սմին պատճառ ունիմք մեք ասել զանհաւասարութիւն բնական և աստուածադիր. «Առ այր քո դարձ քո և նա տիրեսցէ քեզ» ասաց Աստուած առ Եւա։ «Կանայք հնազանդ լիցին յամենայնի» ասեն սրբազան առաքեալքն Պետրոս և Պօղոս։ Զայն և իմաստասէրքն ասէին։ Այլ որ հաւասարութեան են պաշտպանք՝ գտցե՞ն արդեօք և նոքա պատճառ մի յիւրեանց կողմանէ, առանց

իւիք սահմանելոյ նուիրականն հաւատարութեան։ Ոմանք յազգաց ի ծառայութիւն յարմար են, և այլք ի տիրել. կիսոց հանգամանք բերոց երկրին վաճառականութիւն ուսուցանէ, այլոց եռանդն աշխարհակալութեան։ Արդ ասել թէ ոռքս ամենեքին հաւասար են բնութեամբ, և դարձեալ ասել թէ բնութիւնն ուսուցանէ նոցա գերազանցել զմիմեամբք կամ անհաւասարել, զոմանս հզօրս արարեալ և ճարտարս, և զայլս ո՛չ նոյնպէս, այս հակառակախօսե՛լ է ծաղրաբար և խառնաքանել. զբնութիւն բնութեան եղծիչ կացուցանել, և զընդել զանձանց թէ զամենայն ինչ ըստ բնութեան մեկնեն, որպէս թէ զմթին խաւարն լուսաւորել կամեցեալ՝ զջուր ի վերայ ճրագին ածել. և ապա պարծել թէ զայս օրինակ լուսաւորեմ ես զմութն գիշերոյ։ (Ի թարգմանութեան ձեռագրին Ռուսոյի, յառաջաբան, դրեալ յամին 1829)։

Բ. «Կարեւորագոյնն ի պաշտամանս հովուաց հոգւոց, որոց յանձնեալ է Եկեղեցի Աստուծոյ, է՛ հրաման հաւատոյ և բարուց։ Յայս իսկ ամենայն հարք ջան մեծ եդին քարոզութեամբ իւրեանց զանարատ հաւատս և զմաքուր վարս հաստատել ի միտս ժողովրդեան, զոր և տեսանեմք առ ամենայն առաջնորդս Եկեղեցւոյ առ հինս և առ նորս, որ ի ղեկավարութիւն իւրաքանչիւր ազանց քրիստոսադաւանից կարգեալ իցեն։ Վասն այսորիկ ամենայն գիրք հարց և վարդապետաց յածին զայսպիսեօք վարդապետութեամբք, և ոչ ոք չա՛տ անէ զառ ի նախնեաց գրեալսն, այլ ամենեքեան որ ի քարոզութեան պաշտօն են կոչեցեալք՝ ի գիր

հարկանեն զոր ինչ պարտ և արժան վարկանիցին դաւանդել հօտի իւրեանց ըստ պիտոյից իւրաքանչիւր ժամանակի։ Զի որպէս ի հաւատոյս աղանդք հերետիկոսաց, նոյնպէս և ի վարս մոլութիւնք ոչ միշտ միօրինակ բարդաւաճեալք են, այլ ոմանք խափանին և այլք զտեղի նոցա փոխանակեն. զանազանեալք տեսակաւ, այլ արդեամբք համանմանեալք միմեանց՝ ի կորուստ և ի վտանգ փրկութեան հոգւոյ դէտակն ունելով։ Վասն որոյ հրահանգք բարուց որ ուղղին ընդդէմ շուայտութեան և շռայլութեան՝ անպիտանք իմն թուին ի ժամանակի յորում աղքատութեանն ախտ իցէ զօրացեալ, զնոյն է իմանալ և զայլոց մոլութեանց, որպէս վարդապետական բանք աստուածաբանից ընդդէմ աղանդոց ինչ առ իւրեանց ժամանակաւ զօրացելոց՝ չունին զնոյն կարեւորութիւն յետ խափանելոյ այնոցիկ, և ի մոռացօնս երթալոյ մոլորութեանն այնմիկ։ Վասն այսորիկ հարկ է ընդդէմ մոլութեանց և մոլորութեանց զօրացելոց յիւրաքանչիւր ժամանակս ուղղել խրատս հոգեւորս։

Յաղագս այսորիկ՝ պատշաճ համարեցաւ զառաջիկայս գործ Մարկոսի Զակուռեայ եպիսկոպոսին Վենետաց քաղաքի իտալացւոց՝ զթարգմանեալն բազմօք յառաջ յիտալացի բնագրէն՝ այժմ ի լոյս ընծայել. զի եղծմունք բարուց, որոց ընդդէմ խօսի բարենախանձ եպիսկոպոսն, յաճախելով հաղորդակցութեան ընդ եւրոպական անձինս, սպրդին և ի մեզ, սակայն և յոլով բարեմասնութիւնքն որ առ նոսա գտանին (զի յերկրի պարարտացելում գիտութեամբ և հանճարով՝ ըստ չափու ո-

բռնման և ցորեանն ուռճանայ) առ մեզ անտեսեալ
Թաքչին ։ Վարդապետաց բանին կենաց անկ է խլ-
լել զորոմնն և զցորեանն սերմանել մշակել, մին-
չև տանուտեառն եկեալ զվերջին մաքրութիւնն
գործեսցէ ։ Եւ ժողովուրդն չահեալ յարդիւնաբեր
վարդապետութենէ գրոցս՝ մտադիր ընթերցմամբ՝
փառս տացէ Շնորհողին բարեաց, որ բազմապատիկ
օրինակօք խնամ փրկութեան ունի ամենեցուն ։ Ո՛չ
ամենեքեան յամենայն ժամանակի յունկնդրու-
թիւն քարոզութեանց հասանին դտանել. զի այս
ընդ սահմանաւ ժամանակի փակեալ է, այլ յոր-
ժամ մատեան վարդապետութեանց ի տիպ արձա-
նացեալ ի ձեռս տացի իւրաքանչիւրոց, ամենայն
ոք տէր լեալ ժամանակին շնորհելոյ նմա ի Տեառ-
նէ՝ կարէ գտանել պարապ բաւական յընթերցումն
և ի մտադրութիւն այսպիսեաց, միայն զի կամի-
ցին ։ Իսկ որ ոչն հաճեսցին բժշկիլ, և ոչ ինքն իսկ
Աստուած՝ որ իշխան անձին ստեղծ զմարդն՝ բռւռն
առնէ կամաց նորա, այլ ազդ միայն առնէ թէ ա-
հաւոր պատասխանատուութիւն առաջի կայ նորա
ի հանդերձեալն վասն ժամանակաց զորս կարէր
վարել ի բարին և ոչ կամեցաւ (Տեսչութիւն հով-
ուական, Յառաջաբան. Ա.—Դ. դար. տպգ. Երու-
սաղէմ 1856) ։

Գ.— Թէ զիա՞րդ Միհրդատ կարաց զդէմ ու-
նել Հռոմայեցւոց: *Յամենայն թագաւորաց ընդ*
որս մարտեան Հռոմայեցիք՝ միայն Միհրդատ պա-
տերազմեցաւ քաջութեամբ և արկ զնոսա ի վտանգ
կարեւոր ։

Զարմանալի էր իշխանութեան սորա տեղի առ

օգնել մարտնչելոյ ընդ նոսա։ Գաւառքն ի միոջէ կողմանէ սահման ունէին զանմատոյցն Կովկաս. լցեալ արիական ազգաց բազմութեամբ, յորոց կարէր առնուլ օգնութիւն, անտի տարածէր մինչեւ ցծով Պոնտոսի։ Միհրդատայ էին անդ նաւք բազումք, և հանապազ երթայր փարձել կամ գնել զօր ի Սկիւթացւոց. անխափան ասպարէզ ապաստանութեանց իւրոց էր Ասիա. ինքն էր մեծահարուստ. զի ծովեզերեայ քաղաքք Եւքսինեան Պոնտոսի առնէին շահաբեր վաճառականութիւն ընդ ազինս ստորինս քան զինքեանս ի շահավաճառ կամ ի հայթայթանս պիտոյից։ Տարագրութեան օրէնք առ այնու ժամանակօք սկսեալ՝ հարկեցին հռոմայեցիս բազումս թողուլ զիւրեանց հայրենիս։ Միհրդատ ընկալաւ զնոսա, և սոքա եղեն լաւագոյնքն ի դունդս զօրաց նորա։

Ցայլմէ կողմանէ պարտասեալ Հռոմայեցւոց, եւ ի ծանունց եւս պաշարեալ չարեաց՝ անփոյթ եղեն զիրօքն Ասիացւոցն, և թողին Միհրդատայ զ՚նա պնդել յաղթութեանց իւրոց, և ոգի առնուլ յետ պարտութեանն։ Ոչինչ այնքան ի կորուստ եղեն բազմաց ի թագաւորաց որպէս այն զի յայտնի ցուցին թէ ի խնդիր են հաշտութեան, և սովաւ խստորեցուցին նոքա զայլ ամենայն ազինս չկարել հաղորդ լինել ինքեանց ի վտանգին, յորմէ ինքեանք միայն կամէին խուսել։

Այլ Միհրդատայ նախ հաստատութեամբ ծանուցեալ էր առ ամենայն աշխարհ, եթէ թշնամի՛ է Հռոմայեցւոց և եղիցի՛ միշտ։

Եւ քաղաքացն Ելլադայ և Ասիացւոց տեսեալ՝

եթէ որ ըստ օրէ ծանրանայ լուծ Հռոմայեցւոց ի վերայ նոցա, յայս օտարազգի թագաւոր եդիին զիւրեանց յոյս, որ հզաւէր կարդայր նոցա ի փրկութիւն։

Այս յարմարութիւն իրաց պատճառեաց երկու պատերազմունս մեծամեծս, որ են մասն՝ ի գեղեցկագունից յաջողուածոց Հռովմէական պատմութեան, զի տեսանի ի սմա ոչ թագաւոր յաղթեալ յառաջնմէ ի փափկութեանց և յամբարտաւանութենէ, որպիսի ոք Անտիոքոսն էր և Տիգրան, կամ յերկիւղէ՝ որպէս Պերսէոս և Փիլիպպոս և Յուգուրթաս. այլ արքայ ոմն վեհ, որ ի ձախողակս իւր իբրեւ առիւծ ի վէրսն հայեցեալ՝ առաւել եւս զայրանայր...։

Մատնեալ ի Փառնակայ յայլմէ որդւոյ իւրոյ եւ ի զօրաց՝ որ զահի հարեալ էին ընդ մեծութիւն գործոցն և ընդ յանդգնութիւնն և ընդ բազդան որոց էր ի խնդիր, մեռաւ զմահ թագաւորի։

Ի նմին ժամանակի Պոմպէոս յարագութենէ յաղթութեանց իւրոց ի դլուխ եհան զմեծ գործ աւագութեանն Հռովմայ։ Ընդ միապետանի մարմին կայսերութեանն միացոյց աշխարհս անհամարս, եւ այս յաւէտ ի ցոյց Հռոմէական մեծագործութեանն օգուտ արար քան ի ճշմարիտ զօրութիւն նորա, եւ թէպէտ տախտակօքն գրելովք, զորս ի յաղթանակի յածեցուցանէին ի տես ամենեցուն, երեւեցաւ զի եկամուտ պետութեանն երրորդաւ մասամբ առաւելեալ էր, բայց կայսրութիւնն ոչ յաւելաւ եւ հաստատակութիւնն առաւել անկաւ ի վտանգ»։ (Մոնդեսքիէօի Թարգմանութիւն մեծութեան եւ անկման Հռովմէական կայսրութեան, ձեռագիր անտիպ 1837)։

Իր հին աշխարհաբառը, ունէր ժամանակին
բարձր հայագէտի կոչ ձուլուածը, մանաւանդ ա-
ղէկ ընտրուած բառեր. ոճի կողմէն քիչ մը աւելի
մօտ տաճկերէնի և ռամիկին ալ հասկընալի ըլլալու
տարիճան բացայայտապէս պարզ ու մեկնողական՝
տեղ տեղ ալ թուրք բառերով միջարկեալ։ Այս
կարգի միջակ ձևին մէջ՝ ամէնէն յաջողեալն էր
իր ժամանակին ինք Տէրոյենց։

Եւ բարձր տեսութիւններ իսկ գիրի կառնէր
կամ կատենաբանէր այդ լեզուով, որով ամէնէն
ժողովրդականն եղաւ և ամէն խաւերու մէջ ալ
արմատ ձգեց իր մատենագրական համբաւը։ Հե-
տեւեալ երկու հատուածները կրնան լիով գաղա-
փար մը տալ այդ աշխարհաբառին վրայ, առա-
ջինն՝ իր իսկ պսակեալ ակադեմական ճառին յա-
ռաջաբանութիւնն է՝ Նախամարդոց կրօնական ու
բարոյական իրքութեանը վրայ, իսկ երկրորդը՝
պատահական հատուած մը իր աստուածաբանական
մէկ գրուածէն։

«Փիլիսոփայութիւնը՝ Թալէսի ու Պիւթագորայ
օրերէն մինչեւ հիմայ ամէն կերպարանքի տակ
մտաւ, ո՛րքան խենթ ու մենթ կարծիքներ կային՝
փիլիսոփաներուն մէջէն իրենց պաշտպան գտան,
մինչեւ Կիկերոն Հռովմայեցի ատենաբանը, որ փի-
լիսոփայ ալ էր, իր մէկ գիրքին մէջը կըսէ. — Զգի-
տեմ անանկ մէկ յիմարական կարծիք մը կա՞յ մի՝
որուն թեր կայնած չըլլայ փիլիսոփաներուն մէկը։

Յունաստանի մէջ փիլիսոփայութիւնը աւան-
դութեամբ ըլլալով՝ ամէն մէկը իր խելքին կըտրա-
ծը և իր երեւակայութեան հնարածը փիլիսոփա-

ցութիւն է. ընելով երեւան հանելու չէր համարձակեր. իմաստութեան հետամուտ եղողներն ետքի փիլիսոփաներուն պէս իրենց տունը նստելով եւ խորհելով, իրենց ուղեղէն բան գտնել չուզէին. ո՛ր տեղ իմաստունի և իմաստութեան ձայն կը լսէին նէ՝ հոն կերթային անկէց կը սորվէին, և սորվածնին ալ ուրիշներուն սորվեցընելու դպրոց կը բանային: Ասոնք էին Պիւթագորաս և Պղատոն եւ Թալէս, որ Եգիպտոսի քուրմերէն բան սորվելու համար Եգիպտոս գացին:

Այն ատենները փիլիսոփայութիւնը պատմութեան պէս բան մըն էր. ինչպէս որ պատմութիւնը՝ մէկ մարդ մտածելով չի կրնար գտնել, եւ ասանկով գտնուածները պատմութեան ձեւ ունին ալ նէ՝ ստոյգ պատմութիւն չեն՝ առասպել են. ասանկ ալ փիլիսոփայութիւնը մարդոց բանական հոգւոյն առաջին ժամանակներէն ի վեր ունեցած հարստութիւններուն պատմութիւնն է, թէ որ հաւատարմութեամբ հիներուն աւանդածը չի պատմէ նէ՝ փիլիսոփայութիւն չէ՝ սուտանուն գիտութիւն է, այսինքն գիտութեան միայն անունը ունի:

Այս ընածիս առաջին փորձը Արիստոտէլ ցուցուց իր վրան: Ասիկայ Պղատոնի աշակերտն և շատ սրամիտ մըն էր՝ հայրը բժիշկ, և ինքն ալ տըղայութեան ատեն բժշկութեան հետեւած ըլլալով և մարդոյն միայն զգալի մարմինը քննելու խելք հասցնելով՝ բանական հոգւոյն գոյութեանը և հանգամանքներուն վրան շատ սխալներ ունեցաւ. Պըղատոնի ալ մէկ հակառակութիւն մը ունէր. անոր կարծիքէն հեռացաւ, որ անորը չէր, անոր ուրիշ-

ներէն սորվածն էր(*)․ ինքնիրեն մտածելով մէթա-
ֆիզիքա մը և բարոյական մը հնարեց՝ որ մէջը ի՛նչ
աղէկ բան ըսած ունի նէ Պղատոնէն առած է, և
ի՛նչ սխալ կայ նէ՝ իրեն յատուկ է։

Ինքը Աստուծոյ գոյութիւնը կը ճանչնար․ բայց
իրեն խելքը ամէն բանի դատաւոր բռնելով անանկ
ակար և երկդիմի խօսքերով Աստուծոյ գոյու-
թիւնը հաստատեց՝ որ իւր աշակերտներուն մէջէն
ելան առաջին անաստուածները, և իրենց մոլորու-
թիւնը հաստատելու համար մինչեւ Արիստոտէլի
գրած գիրքերէն վկայութիւն կը բերէին, և ասի-
կայ իրենց կողմնակից գտնելու մտքով՝ այն ան-
ուանի մարդուն վրայ զրպարտութիւն ընել չէր․
քանզի մինչեւ հիմայ մնացած գիրքերուն մէջէն
ալ երկու կողմին անանկ յարմար խօսքեր կա-
նուի՝ որ Աստուծոյ գոյութիւնը կը հաստատուի ալ
կը ջրուի ալ, և Արիստոտէլ ինքը ի՛նչ մտքի վը-
րայ ըլլալը՝ աղէկ մը չգիտցուիր։

Եւ յիրաւի՝ իրեն խելքը կշիռ բռնելով՝ փիլի-
սոփայական դրութիւն հնարող մարդը՝ ո՛րքան
խելացի և զգուշաւոր ըլլայ նէ՝ հակառական խօս-
քերէն չի կրնար ազատ մնալ, մութը մնացած մար-
դու պէս մէկ մը մէկդիէ պատին կը զարնուի՝
մէկ մը մէկալ դիւուն։ Լոյսը ճշմարիտ փիլիսոփա-
յութիւնն է․ ճշմարտութիւնն ալ մէկ է․ այն ալ

(*) Գաղիանոս բժիշկը կըսէ՝ որ Պղատոն Հիպոկրատայ ա-
շակերտն է՝ այսինքն վարդապետութեանցը հետեւող. և Հիպոկ-
րատ մարդկային ծանօթութեանց երկու սկիզբն կուտար, զգայա-
րանքն ու միտքն․ Արիստոտէլ՝ Պղատոնի հակառակելու համար՝
այս երեւելի բժշկապետին վարդապետութենէն ալ զատուեցաւ։

յայտնողը Աստուած է. և ճշմարտութեան ուսմունքը անմիջապէս Աստուծմէ առնողը՝ առաջին մարդն է. ուրիշներուն ալ անկէց անցած պիտի ըլլայ։ Աւանդութեամբ ետքի մարդոց հասած փիլիսոփայութեան չի հաւնող մարդը՝ կամ հիներուն աւանդութիւնը փոխուած և աւրուած ըլլալը առոյգ յիշատակներէն գտնելով՝ մաքուրը հրապարակելու է. կամ ճշմարտութիւնը ե՛ս հնարեցի ըսելու է. առաջինը ըսելու բաւականութիւն չունենալովը իրաւունք ալ չունէր Արիստոտէլ. երկրորդը ըսել՝ չէր կրնար ըլլալ, քանզի խենթի կարգ մտնելով՝ հիւանդանոցը մտնելու արժանի կըլլար. ուստի հարկաւորապէս ինչ որ իրմէ առաջ գրուցող չի գըտնուելով՝ ինքը ամէնուն գրուցեց նէ՝ փիլիսոփայութիւն չի կրնար ըսուիլ, սուտանուն գիտութիւն կըլլայ։

Ասով ըսել չեմ ուզեր որ Պղատոն ինչ որ գըրեց նէ՝ ամենն ալ ամբողջ են. քանզի այն ալ իր խելքովը գրած բաներ ունի, ուրիշներուն գրածն ալ առանց դատողութեան հաստատուն աւանդութեան մը պէս իր գիրքերուն մէջ առած կրնայ ըլլալ. մանաւանդ Հասարակապետութեան և Օրինաց գիրքերուն մէջ։ Սակայն ինչ որ Արիստոտէլի համար ըսինք նէ՝ Պղատոնի և ուրիշ ամէն փիլիսոփայից համար ալ կրնանք ըսել. ինչ բան որ շիտակ ըսեր են՝ հիներուն աւանդութիւնէն առնելով ըսած են, և ինչ որ սխալ կը խօսին՝ ետքէն մտած է, որ կամ իրենք հնարեր են կամ ուրիշին հնարածները առանց քննութեան ընդուներ են։ Շիտակ փիլիսոփայութիւնը՝ առանց ամէնուն գրութե-

նէն ընտրելով և Սուրբ Գրոց սորվեցուցածին համեմատը առնելով կրնայ ըլլալ. և Յոյներուն մէջ Պղատոն՝ մէթաֆիզիքայի կողմէն և Ստոյիկեան փիլիսոփայները՝ բարոյականի կողմէն ճշմարիտ փիլիսոփայութեան մօտ են. այսինքն՝ այս դիտութիւններու վերաբերեալ բաներու մէջ ասոնց սխալը՝ ուրիշ դրութիւններուն նայելով քիչ է։ Եւ ասանկ բաները ընտրելով ձեւացած փիլիսոփայութիւնը՝ կըսուի էքլէքթի կամ ընտրական։ Եւ եօքի դարերու փիլիսոփաները ամէն դրութեանց մէջ սխալ գտնելով՝ այս տեսակ ընտրական փիլիսոփայութիւն մը երեւան հանելու ձեռք զարկին։ Բայց ամէն մարդ ասանկ ընտրելու չափը և փորձաքարը չկրնալ գտնելով՝ ընտրական փիլիսոփայութեան միայն անունը պարապ տեղը իրենց վրայ առած գտնուեցան. բայց փիլիսոփայութիւններուն թէ որ ճիշդ անուն մը տալ ուզենք նէ՝ խառնական ըսելը ամէնէն յարմար կուգայ։ Ասոնց պէս է հիմակուան Ֆրանսայի ընտրական ըսուած փիլիսոփայութիւնը, և ասանկ ալ ըլլալ հարկ էր իրենց դրութեանը կողմէն։ Քանզի մէկ կողմէն Պաքոնի և Քօնտիլեաքայ և ասոնց դպրոցին փիլիսոփայութիւնները կար, որ մարդկային հոգւոյն կատարելութիւնները չի ճանչնալով՝ զգալիներուն աւելի խելք կուտային. ուստի նիւթական իմաստասէր ըսուեցան։ Մէկալ կողմէն Պալլանշի և Պօնալտի և Տըմէսթրին և ասոնց դպրոցին փիլիսոփայութիւնը դտան՝ որ Աստուածաշունչ գրոց համեմատ եկած հին աւանդութիւնները իրենց ընտրութեանը կանոն բռնած ըլլալով՝ անկէց չէին խախտեր, և ասոնք ալ՝ Աստուածեան

իմաստասէր ըսուեցան: Մէն-տը-Պիրան և Քուզէն և Լառօմիկիէռ և ուրիշները ասոնց երկուքէն խառըն մէկ փիլիսոփայութիւն մը ուզեցին հանել. կամ աւելի ճիշդ խօսելով՝ Նիւթական փիլիսոփայութեան սկզբունքները աստուածաբանականին յարմարել. և այս որ չեղաւ նէ՝ ուրիշ կերպ դարձուցին. աստուածաբանականը Նիւթականի յարմարեցին, ըսել է որ՝ ինչ որ չի կրցան ծռելով ծըռմըռտկելով իրենց չափին բերել նէ՝ անիկայ ետ ձըգեցին: Եւ սխալ ըսուած բանը ասանկ փիլիսոփայութեան էական յատկութիւնն է, քանզի հոգին և միտքը Նիւթ չըլլալով՝ յայտնի է որ Նիւթական փիլիսոփայութեան չի յարմարելու չափ տեղեր ունին. ասոնք ծռելով յարմարելը՝ սխալ կըլլայ, և ետ ձգելը պակասաւոր ընել կըլլայ: Ուստի բուն ընտրական ըսուելու արժանի փիլիսոփայութիւնը՝ Աստուածաբանական ըսուածն է, և անիկայ ուրիշ դրութեանց հետ համեմատելու և այն դրութեանց ու ասոր միջինը գտնելու աշխատիլը՝ անհնար բան է և էքլէքթիք ըսուած իմաստասէրները թէպէտ շատ բաներ կրնան մտածել. իրենց մտածածը կրնան գրել, բայց քանի որ այս դրութեամբս են՝ ճշմարիտ փիլիսոփայութիւն գըտնելիք չունին. գտածնին և գտնելիքնին մտացածին փիլիսոփայութիւն է՝ այսինքն սուտանուն գիտութիւն:

Փիլիսոփայութեան այլևայլ բաժանմունքներուն վրայ՝ և անոնց ամէն մէկին մասնաւոր կարծիքներուն վրայ խօսիլը՝ մեզ բոլորովին մեր նպատակէն դուրս կը ձգէ. ուստի մենք այս տեղս միայն մէկ մասնաւոր կար-

ծիքի մը վրայ խօսիմք, որ հիններուն և նորերուն իրարու հետ բաղդատութենէն եղածը ըլլալով՝ նոր ժամանակիս փիլիսոփայութեան յառաջ մէկ բան մը եղած ըլլայ, .

Արուեստից և բնական գիտութեանց և աշխարհագրութեան վրայ՝ Քրիստոսի 1500 թուականէն ետքը շատ բաներ գտնելով՝ որ հինները չգիտէին կը կարծուի, շատ մարդիկ սկսան միտքերնին դնել որ՝ անանկ է նէ՝ հինները խիստ շատ բաներու անգէտ էին։ Անկէց ետքը սկսան քննել թէ ի՞նչ գիտէին և ի՞նչ չէին գիտեր. և այս քննութեան մէջ պարծանաց ոգի մըն ալ մտաւ. քանզի քննիչները նոր ժամանակի մարդիկ ըլլալով՝ քանի տեսակ բանի գիտութիւն հիններէն վերցնէին նէ՝ իրենք այնքան աստիճան աւելի սեպուած կըլլային, և ասոնց մէջ անհաւատութեան ոգի մ'ալ խառնուելով քննութիւննին աւելի ծռեցին։

Տասնեւութերորդ դարուն մէջ՝ Ինկիլթէռա և Նէմցէստան և Ֆռանսա էզ մը փիլիսոփաներ ելան՝ որ որպէս թէ ամէն բանին քննութիւնը լմնցուցած ըլլալով՝ սկսան այն քննել որ մարդկային ընկերութիւնը ի՞նչ պարագաներով հաստատուած կրնայ ըլլալ, և ըսին որ մարդոց առաջին վիճակը վայրենութիւնը և բարբարոսութիւնն է, ետքը բարբարոսութեան վիճակէն ձանձրանալով՝ շուտ մը մէկտեղ եկան. ընկերական կեանք մը հնարեցին, իրենք իրենց օրէնքներ դրին, գլխաւոր իշխաններ և թագաւորներ հաստատեցին, ընկերական կապը չի քակելու պայման և դաշինք դրին. և ասով ընկերական կեանքը հաստատուեցաւ։ . . . .

. . . .

Ըսածներուս նայելով՝ առաջարկած խնդիրներս հիմակուց լուծուած կրնանք սեպել, քանզի մենք այս ճառիս մէջը այն պիտի հասկցնէինք որ՝ կրթութիւնը մարդոյս բնական է, և անկրթութիւնը ետքէն մտած մէկ պակասութիւն մ'է։ Առաջին մարդիկ թէ կրօնքի, թէ՛ գիտութեան և թէ բարուց կողմանէ աղէկ կրթութիւն ունէին, և ետքը այլևայլ պատճառներ մէջ մտան՝ կրթութիւնը պակսեցաւ. անկրթութիւնը շատցաւ, ուստի կրթութիւնը մարդկային բնութեան հարկաւոր ըլլալով բնական է և ստեղծուած առենէն ունի. անկրթութիւնը մարդոյս հնարքն է՝ և ետքէն ստացած է։ Ըսածներուս կատարեալ հաւանութիւն տալու համար հրաման կուզեմք ըսելու որ՝ մարդս կրթութեամբ մարդ է. և այս հրամանս տրուած է։ Անկէց օրինաւոր հետեւութիւն կը հանեմք որ՝ կրթութիւն ըսելը մարդութիւն ըսել է. և անկէց ետքը այս ըսածներս կարդացած առեն կրթութիւն բառին տեղ մարդութիւն կարդա՛, մեր դրութիւնը ճիշդ և անհակառակելի ըլլալը դիւրաւ կը հասկընաս։

Բայց երկրայութեան տեղ բոլորովին չմնալու համար, և փիլիսոփայից երկրայութիւն և տարակոյս հանած տեղերը լուսաւորելու և երկրայութիւնները վերցնելու համար ուրիշ ապացոյցներն ալ դնելով՝ այս ճառս երկու գլուխ կը բաժնեմք, առաջին գլուխին մէջ կրթութիւնը հին ըլլալուն վրայ կը խօսիմք և երկրորդ գլուխին մէջ՝ առաջին կրթութիւնը ետքէն աւրուելուն պատճառներուն վրայ կը խօսիմք։» (Բաղխավարուր. Ծոյայի կըցուած ճառէն. Տպ. 1842 Ա—ԺԲ)։

— Վաղենտինեաններն կերթեւ որ կուապաշտներուն բազմաստուածութեան և դիցաբանութեան պէս բան մըն ալ՝ Քրիստոնէական կրօնքին սովորեցուցած հաւատքին մէջ խօթել ուզեցին, անոնց ըսածներուն պէս տոնք ալ իրարմէ ծնած և ծագած և իրարու հակառակ աստուածներ մտածեցին, որով Քրիստոնէութիւնը տեսակ մը կռապաշտութեան պէս եղաւ։ Կըսէին՝ որ գերագոյն Աստուած մը կայ. բայց աշխարքս ստեղծողը այն չէ՛։ Քանզի Վաղենտինոս կը քարոզէր՝ որ Աստուած մէկ անճառելի լիութիւն և բովանդակութիւն πλήρωμα մըն է, որուն մէջ երեսուն հատ իմացական ոգի կը պարունակի, և այս ոգիներուս αἰῶνες կըսէր որ յաւիտեանք ըսել է։ Այս էօնաններուն ամէն մէկուն զատ զատ անիմանալի անուններ կուտար և երեք կարգ կը բաժնէր, առաջին կարգին տալով 8 էօնա, երկրորդին 10, և երրորդին 12։

Ամէն էօնաններուն գլուխը կը ճանչնար յաւիտենական անիմանալի Աստուածը, որուն անուն կուտար πρόων Նախագոյ προπάτωρ Նախահայր. բայց իբրև յատուկ անուն կը սեպէր Βυθός որ անդունդք և խորութիւն ըսել է։ Կըսէր որ այս էօնաններուն մէջ Σιγὴν անուն ուրիշ էօնա մըն ալ ունէր իրեն կցորդ, որ Δημιουργὸς կ'ըսուէր. այսինքն աշխարհաստեղծ. և ասիկայ՝ Ախթօնին միածին որդին կը սեպուէր։ Ախթօն ասիկայ իրեն իբրև գործիք ընելով՝ առջի բերանը ստեղծուած խառն ի խուռն բաները կարգի դնելը անոր յանձնեց, և այս ալ բոլոր էակները կամ ստեղծուածները երկու կարգ բաժնելով մարմնաւոր և հոգե-

ւոր, տեսնելով ստեղծեց ամէն երեւելի և աներեւոյթ արարածները և անոնց կարգը եօթն երկինք ալ ստեղծեց: Վաղենտինոս աշխարհքիս մէջի անկարգութիւնները և անկատարութիւնները անոր կուտար՝ որ գերագոյն Աստուծոյ ստեղծածը չէն: Անոր համար կըսէր որ Յիսուսի Քրիստոսի առած մարմինը մեր մարմինին գոյութենէն չէր. Սուրբ Մարիամ Կոյսէն մարմին չառաւ այլ մերինէն տարբեր մարմին մ'ունէր, որուն բնութիւնը ի՛նչ ըլլալը չեմք կրնար գիտնալ:

Մարկոն աղանդապետը Վաղենտինոսի հնարած դիցաբանութեանը որպէս թէ մեկնութիւն եվելցնելով ըսաւ՝ որ աշխարհքս ստեղծող Տիմիուրգոսը բարի աստուած չէր. մարդոց թշնամի Աստուած մ'էր. և Մովսիսական օրէնքը անիկայ տուաւ կըսէր: Յիսուս Քրիստոս բարի Աստուծոյ կողմէն աշխարհք եկաւ՝ որ Տիմիուրգոսին ըրածները աւրէ և մարդիկ անոր բռնութենէն ազատէ»: (Ճառ Հաղորդութեան Մասն Բ. էջ 58 - 60 Տպ. 1846):

Իր տռամաբանական ճարտարութիւնը. — Պընեանին ըսածին միտքը կ'ըլլայ, աւետարանը կարդալով... Սուրբ հոգին արդէն մէջը կը ճառագայթէ: Ուստի՝ աւետարանը կարդացող մարդը կամաւ չմոլորի նէ՝ ուրիշ կերպ չկրնար մոլորիլ. անսխա՛լ է: Ասոր վրայ ես Միսդր Տուայտին գըրածը կը դարձունեմ և կ'ըսեմ. «Ես չեմ կըրնար հասկընալ. ինտո՞ր կ'ըլլայ որ հարիւր կամ հազար անսխալ մարդիկներէն մէկ սխալական կը չինուի. բողոքականութիւնը չընդունող քրիստոնէից մէջ

գտնէ հարիւր կամ հազար հոգի մը աւետարան կարդացող գտնուելնուն՝ Միստր Տուայտ ալ կարծեմ թէ չէ չըսեր»։ Կատարեալ անդամներէն անկատար մարմին կը կազմըվի՞ մի։ Անսխալներ որչափ որ կ'ուզես նէ՝ բազմացո՛ւր ու դիր մէկ սը-խալական մը չընէր... Ասոր կը պատասխանէ թէ Գրնեանին ըսածը բողոքականութեան հիմնական և գլխաւոր հաւատալիքներուն մէկը ըլլալուն համար, թէ որ Միստր Տուայտ ալ բողոքական է նէ՝ հարկաւ Գրնեանին ըսածը պիտի ըսէ, այն ատենը՝ միեւնոյն խօսքը երկուքին ալ խօսքը ըլլալով՝ և միւս խօսքին ալ, որ սխալական մարդոց միութենէն անսխալ եկեղեցի չըլլար ըսեր էր, առ այժմ միայն Միստր Տուայտին առանձին կըլլայ։ Թէ որ Միստր Տուայտ ինծի հաստատէ որ այս իւր ըսած խօսքը չըսողը, և եկեղեցւոյ սխալելուն կարելի ըլլալը այս փաստովս չհաստատողը բողոքական չկըրնար ըսուիլ. այն ատեն կ'ըսեմ՝ որ մէջն է. Միստըր Տուայտ բոլոր աշխարհի մէջ գտնուած բրոդէսդաններուն հետ հակառակութեան մէջ իյնալու ընկեր ըլլալով՝ ինքը հակառակութեան մէջ չիյնկայ չկրնար ըսել. վրան մէկ մըն ալ նախապաշարում մը կաւելնայ։ Բայց այս հակառակութիւնը չըլլայ ալ նէ՝ Միստր Տուայտին ըսած խօսքը անհիմն է։ Ամէն մարդ ճամբան քալելնիքէն կրնայ իյնալ, և հիչ մէկուն համար՝ ասոր իյնալը անհնար է չըսվիր։ Բայց տե՛ս ի՞նչ կ'ըսէ Սողոմոն «Լա՛ւ են երկու քան զմի, որոց գոն վարձք բարի ի վաստակըս նոցա. զի եթէ գլորիցի մին կանգնեսցէ զնա ընկեր իւր. և վայ միումն յորժամ գլորիցի. և ոչ

գուցէ միւս, որ յարուցանիցէ զնա։» (Ժողով. Դ. 10)։ Թէ որ մարդ մը Սուրբ Գրոց այս խօսքիս չհաւատայ և ըսէ որ՝ մարդ մը ինկած ատենը վերցընելու և կայնեցնելու համար ընկերութիւնը անօգուտ բան է, որովհետև ամէն մարդ կրնայ իյնալ և հիչ մէկուն իյնալը անկարելի չէ՛. անոր կ'իյնայ հաստատել թէ ամէն մարդ մէկէ՞ն մի կիյնան և իրար վերցնելու կարողութիւն չե՞ն մի ունենար. ահա հաւատոց վրայօք մոլորած մարդոց հաւատարիմ պատկերն այս է. մենք Սողոմոնի ըսած առակը այս նիւթիս բերելով կըսենք. —վա՜յ հաւատացեալոց ընկերութենէն զատուելով մինակ մնացող և իր աստուածաշունչ հասկնալուն ապաւինող մարդուն (Քննութիւն կանոնի Ս. Գրոց Ձեռագիր 185'')։(*)

Ճաշակ մը իր պաշտական փիլիսոփայութենէն. — *Հին պատմութեանց մէջ ալ տեսնելիքնիս այս է (Աստուածային առաջնորդող ձեռքին գաղտնի տնօրէնութիւնը)։*

(*) Այս Քննութիւն կանոնի Ս. Գրոցը, *որ Ա. Տէրոյենցի ամէնէն փիլիսոփայական և նրբամիտ հեղինակութիւնն էր, և որուն մէջ ժողուուած էին առնուազն 300ի չափ հին և նոր հեղինակներու վկայութիւններ՝ դժբաղդաբար կորա՛ւ... վասնզի Պոլիսի մէջ միայն մէկ ձեռագիր օրինակը կար, զոր ժամանակին գնած էր անծանօթ խանութպանէ մը. և վերջերս իր որդւոյն Աստոմ էֆ. Տէրոյենցի թախանձանքովը՝ ստիպուեցայ տալ իրեն ի փոխ Այս միջոցին է որ հրդեհ մը Աստոմ էֆ.ի տունը մոխիր դարձունելով՝ հետը լափեց ոչնչացուց Տէրոյենցի* Քննութիւն կանոնին *ալ. կը խնդրուի բանասէրներէ որ եթէ այս գործին օրինակն ունին՝ հաճին իմաց տալ մեզի ի պարտ ու պատշաճ փոխանակութիւն կամ տնօրինութիւն։*

Եգիպտացիները կելլեն ; կը ծաղկին, անդին Պարսից և Մարաց հետ պատերազմ մը կը բացուի. կը խառնուի Պարսից տէրութեանը հետ։ Պարսից տէրութիւնը մէկէն կը զօրանայ. Կիւրոս կու գայ Բաբելոնն կ'առնէ և Ասորեստանեայց թագաւորութիւնն ալ կը վերնայ։ Պարսիկները կը մեծնան, բոլոր աշխարհքի վրայ տիրենք ըսելով Յունաստանի կողմը ձեռք կ'առնեն. մէյ·մընալ տակէն Աղեքսանդր մը կ'ելնէ, որ Պարսից տէրութիւնը և անոնց իշխանութեան տակն եղած երկիրները իր ձեռքին տակը կառնէ, որպէս թէ Կամբիւս և Կիւրոս իրեն համար գացած Եգիպտոսի և Ասորեստանեայց տիրած ըլլան, որ Աղեքսանդր շատ աշխատութիւն չքաշէ անոնց տիրելու։

Աղեքսանդր կը մեռնի. տղայ չունի, յաջորդներն իրարու հետ կը պատերազմին, մինչեւ որ ամէն մէկը իրենց բաժինին հաստատութեամբ տիրելու ըլլան՝ անդին Իտալիայի մէկ անկիւնը պզտիկ տէրութիւն մը կայ, անիկայ կը հաստատի և կը զօրանայ։ Թէ որ Աղեքսանդր տղայ ունենար, և իր տեղն անիկայ անցնէր ու իր բռնած ճամբան բռնելու ըլլար՝ Ասիայի և Ափրիկէի կողմը շատ տեղ չէր մնացած Յունաց ձեռքը անցնելու, կարգն Իտալիայի եկած էր, Հռովմայու վրայ ծանր վըտանգ կրնար ըլլար, դիպուածը անանկ բերաւ որ Աղեքսանդր անորդի մնաց, յաջորդներուն պատերազմին առենը Հռոմ ժամանակ գտաւ զօրանալու, մինչեւ ետքն Աղեքսանդրի տիրած բոլոր երկիրները ձեռք ձգեց, և Յունաց տէրութիւնները վերցուց։

Աստուածային տնօրէնութիւնը չմոռցող մարդուն համար տարկայ դիպուած է, բայց ասոնց ասանկ ըլլալիքը գիտէին՝ ըլլալէն շատ առաջ՝ մարգարէները։ Եզեկիէլ մարգարէն կըսէր որ Եգիպտացւոց իշխանութիւնը պիտի վերնայ, Եգիպտացիք փոքրիկ ազգ մը պիտի ըլլան, և մէյ մըն ալ իրենց ազգէն թագաւոր ու իշխան չպիտի ունենան։ (Եզեկ. ԻԹ. Լ. ԼԱ. ԼԲ.)։ Մինչեւ հիմա պատմութիւնը այս մարգարէութիւնս հաստատելու վրայ է։

Ատեն ատեն Եգիպտոս ինքնիշխան տէրութեան երկիր եղաւ։ Բայց իշխաններն ո՞վ էին։ Օտար ազգի մարդիկ, Պտղոմէոս և անոր ցեղը, արաբացի խալիֆէներ, բայց բուն ազգաւ Եգիպտացի՝ Նաբուգոդոնոսորայ կամ Կամբիւսայ օրէն ետքը մինչեւ հիմա տիրած չէ Եգիպտոսի վրայ. դիպուած մը որ հազարաւոր տարի առաջ ասանկ ըլլալիքը զրուցված է, որ յայտնապէս Աստուածային տնօրինութիւն ըսել է։

Պարսից Կիւրոս թագաւորին անունը Եսայի մարգարէն կուտայ, Հրեաները գերութենէ ասիկա պիտի ազատէ և Երուսաղէմի պարիսպներն ասոր օրովը պիտի շինուին կ'ըսէ։ Երբ Եզեկիա թագաւորին օրը, որ Հրէից ազգին թագաւորութիւնը զօրաւոր էր, մարդու գերի չէին։ Երուսաղէմի պարիսպները չէն էին, փլած տեղ ալ չունէին։ Եւ այն ատենը բոլոր աշխարհքի վրայ Եբրայեցւոց յարմարութիւն ունեցող ազգաց մէջ Կիւրոս անուն թագաւոր չիկար։ Ետքն՝ հարիւր տարիի չափ ժամանակ անցաւ. Հրեաները Քաղդէացւոց ձեռքն ին-

կած էին, Կիւրոս անուն Պարսից Թագաւոր մը եկաւ Բաբելոն կոխեց, Բաղդէացւոց Թագաւորութիւնը կործանեց. Երուսաղէմի ալ պարիսպները շինելու հրաման ըրաւ։ Այս ալ աշխարհի դարձըւածք էր, կ'ըսէ քաղաքական գիտութիւնը. բայց Աստուածային տնօրէնութիւն է կ'ըսէ Ս. Գիրքը, ասոնց ամէն մէկուն վրայ մարգարէութիւններն իր մէջը պարունակելով։ (Համառօտ Հնախօսութիւն Յառաջաբան, Ը. Ժ. տպ. 1844)։

Իր դաւանաբանութիւններն՝ Հոգւոյն Սրբոյ բղխման եւ դեւերու գոյութեան վրայ. —

Արդ՝ դաւանութեան կողմանէ Հայ. Ս. Եկեղեցին սա ճշմարտութիւնները կ'ընդունի, որ Հռոմէական եկեղեցւոյն զՀոգին Սուրբ ի Հօրէ և յՈրդւոյ բղխի ըսելուն սկզբունքն և արմատը և հիմն են։ Նախ՝ զՈրդին Աստուծոյ և զՀոգին Սուրբ Աստուածութեամբ ընդ Հօր մի, բայց անձնաւորաբար ինչպէս ի Հօրէ՝ նմանապէս իրարմէ ալ անբաժանաբար զանազանեալ կընդունի։ Երկրորդ՝ զՈրդին Աստուած, ինչպէս և զՀոգի Սուրբ, էութեամբ և բնութեամբ և Աստուածութեամբ ըստ ամենայնի միապէս Հօր Աստուծոյ հաւասար՝ հետեւաբար երեք անձինքն էութեամբ և բնութեամբ և Աստուածութեամբ բացարձակապէս մի կը դաւանի, և այս նկատմամբ երեքութիւն չճանչնար։ Երրորդ՝ Երրորդութեան երից անձանց մէջ միայն զՀայր Աստուած պատճառ և սկիզբն, իսկ զՈրդին և զՀոգին Սուրբ պատճառեալ և սկզբնաւորեալ կը դաւանի, որով իրարմէ անձնաւորական զանազանութիւններն միայն առնչութեան վրայ կը

միայ։ Հայր Աստուած Որդիէն կը զանազանի, մէկին ծնող և միւսին ծնեալ ըլլալովը։ Դարձեալ Հայր Աստուած Հոգի Սուրբէն կը զանազանի մէկին բղխող և միւսին բղխեալ ըլլալովը։ Ի հարկէ Որդւոյն և Հոգւոյն Սրբոյ մէջ ալ այդպիսի անձնական և առընչական զանազանութիւն մը կը ճանաչէ, որ երեք անձինք կը դաւանի. ապա թէ ոչ՝ այս երկու անձինքը իրարմէ զանազանելու ուրիշ կէտ մը չըլլալով, պէտք կ'ըլլար երկու անձն ըսել։ Եւ անհրաւական է մէկը ծնեալ և մէկը բղխեալ ըսելուն վրայ հիմնել այս զանազանութիւնը, վասն զի ելումն բառը երկու անձանց հասարակաց կը գըտնուի Սուրբ Գրոց մէջ, Որդին Աստուծոյ իրեն համար կ'ըսէ. ելի ի Հօրէ. և Հոգւոյն Սրբոյ համար կ'ըսէ, ի Հօրէ ելանէ, որով այս ելանել բառով երկուքն ալ կը նոյնանան։ Այս զանազանիչ առընչութիւնն է որ Լատինք Հոգին Սուրբ յՈրդւոյ բղխի ըսելով կը բացատրեն, և ասով Հայ. Ս. Եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ըստ մտաց կը միանայ Հռովմէական Եկեղեցւոյ դաւանութեանը հետ, և բանը կը մնայ գրուցուածքի վրայ, որուն այսպէս նիւթերու մէջ ծանր կարեւորութիւն մը չունենալը Հռոմէական Եկեղեցին ալ ճանչնալով Լուգտոնի (կամ Լիոնի) Բ. Ժողովոյն մէջ (1274ին), որ արեւմտեան եկեղեցւոյ տիեզերական ժողովոց մէկն է, թոյլ տուաւ Յունաց որ Հաւատամքին առաջուց ունեցած սովորութեանն համեմատ՝ ի Հօրէ և յՈրդւոյ բառերը չյարելով ըսեն։ Նիկողայոս . Հռոմայ հայրապետը Միքայէլ Բալէոլոգոս կայսեր կը տրիպէր որ Հաւատամքին մէջ Հոգւոյն

Սրբոյ յՈրդւոյ բղխումը յայտնի ըսել տայ։ Բայց Պապին նուիրակները նկատելով պարագաները՝ ատոր վրայ շատ չպնդեցին. Կ՚ըսէ Ռորպախեր (Ընդհանուր պատմ. Կաթողիկէ եկեղ. Հատոր ԺԹ. էջ 146)։ Փլորենտեան ժողովոյն մէջ (1439ին) Յոյները այս յաւելուածը դարձեալ չընդունեցին հանգանակին մէջ, և ժողովը անոնց չստիպեց որ ընդունին։ Կղեմէս Ը. Հռովմայ հայրապետը՝ որ 1592ին աթոռ նստաւ, և 1605ին վախճանեցաւ, ԼԴ. երորդ կոնդակին 6 համարին մէջ կ՚ըսէ թէ Յոյները չեն պարտաւորիր Հաւատոյ Հանգանակին մէջ ի Հօրէ և յՈրդւոյ բղխումն յայտնի ըսելու՝ եթէ գայթակղութիւն չըլլալու ըլլայ. բայց Հոգւոյն Սրբոյ յՈրդւոյ բղխմանը հաւատալու են։ Ասոնք կը պատմէ Բէրրոնէ, Նախուսմունք Աստուածաբանականք գիրքին մէջ, որուն լատին բնագիրը տպուած է Վիէննա Մխիթարեանց վանքը (հատոր Դ. եր 344. ծանօթ 2)։ Հիմակուան Պիոս Թ. Հռոմայ հայրապետն ալ 1860 թուին հրաման ըրաւ Պուլղարներուն՝ որ Հաւատամքին մէջ ի Հօրէ և յՈրդւոյ բղխի չըսեն։ (Իրաւախոհ, հատ. Բ. էջ. 47—50) —Կարծեմ սիրելի ընթերցող, աստով ալ կը հասկնաս թէ Հիմնական տարբերութեանց վերապատուելի հեղինակին՝ արեւու ճառագայթներուն նման ցուցուցածն ի՛նչ լոյս է եղեր.— Լոյս մը՝ որ իրեն և իր ըստածներուն հաւատացողներուն աչքըն առեր է, և հոս գրածնիս՝ որոնք մենք մեզնէ չհնարեցինք, այլ ամէնուն ծանօթ հեղինակներ գիրքերէն առինք, տեսնելու կարողութիւնն թռեր է, կամ Կղեմէս Կալանոսին ելեքտրակ.

նովը չողացուցած լոյսը, որուն փայլիւնը սաստիկ, բայց տեւողութիւնը քիչ և թէ որ զգուշութիւն չըլլայ՝ վնասն օգուտէն շատ կ'ըլլայ, լուսոյն յաջորդող մթոյն սաստկութեանն չափովը կ'ըլլայ։

Գուցէ շատ անգամ փորձած ես, փորձ մըն ալ այս կրնայ ըլլալ քեզի որ ժամանակիս ամէն կարգի իմաստուն կարծեցեալներուն՝ իրենց միտքէն անցած խօսքի մը համար ըսելնին թէ արեւու լուսոյն չափ կամ ալ աւելի յայտնի է, և թէ ժամանակիս իմաստուններն անոնց ըսածը չընդունողներուն վրայ կը խնդան և տխմարութեանցը վրայ կը ցաւին, ատոնք ամէնը մնոտի ճառատանք են՝ որ կարդացողներուն աչքին մոխիր փչելէն զատ բան չեն կրնար ընել։ Բանին իսկութիւնը հասկընալէն ետք՝ դուն անոնց վրայ ծիծաղելով կրնաս ըսել. «Եթէ լոյսդ որ ի քեզ է՝ խաւար է, խաւարն ո՛րչափ եւս»։ Շատ ժամանակ անցած չէ որ մոռցուի տարաշխարհիկ կարծեցեալ իմաստունի մը Մայրաքաղաքիս մէկ պարբերականին միջոցաւ քարոզելը թէ հիմակուան իտալացի իմաստունները դիւաց գոյութիւնն ընդունողներուն վրայ կը խընդան։ Լսողները պարզմըտութեամբ և այսպէս քարոզողին համար չնաշխարհիկ իմաստուն մըն է ըսողներուն գովաբանութեամբ ու չկրնալով նկատել խօսքին հետեւութիւնն ո՛ւր երթալը՝ դև ու սատանայ կայ ըսելու ամչնալ սկսան, չըլլայ թէ իմաստուն մարդոց ծաղր ու նշաւակ ըլլան։ Բայց երբ հետեւութիւնն հասկցան որ տակէն Քրիստոնէութիւնը ջնջել կ'ուզէ, իրենք սկսան ծաղրել ատանկ ըսող իմաստուններն։ (Իրաւախոհ. հատ. Գ.

էջ 283—285)։ —Եւ ինք ալ արդէն այս խորհըրդածութեամբ, իր 1862ի Երեւակներուն մէջ հրատարակած էր Դիւաց գոյութեան եւ չգոյութեան վրայ յօդուածներու շարք մը եւ իր վրայ հրաւիրած նոր գրիչներուն ծաղրն որոնք կը թուին իրմէն առաջ կարդացած եւ ըմբռնած էին հիներուն վճիռը թէ «զհրեշտակաց եւ զդիւաց՝ բանն ոչինչ, հաւատքն խուն ինչ իսկ երեւակայութիւնն բազում ինչ յոյժ»։ Եւ ինք պատուելին ալ առանձնակի. յայտնած է այս մասին իր դիտումը. ծանօթ եպիսկոպոսի մը թէ «Դեւերու գոյութեան» հաւատքը Եկեղեցւոյ պարիսպներուն արտաքին երեսին խճաքարերն են՝ որոնք առանց վնասելու հիմքին՝ կը բռնեն անոր հաստատութիւնը, եւ կը լեցնեն ծակն ու ծուկը։

Իր թուրքերէնը.—«Ճէրիտէ'միզ քիւլլիյէն տինիյէ վէ էտէպիյէ մատտէլերէ թախսիս օլմուշ օլուպ՝ պունտան պէօյլէ տախի պաշլատըղը սիյագ իւզրէ տէվամ էտէճէք, վէ պազը սըրատա իւլիւմ վէ ֆինիւնէ տայիր մալիւմաթլար վէ խօշ մէնգըպէլէր իրատ էտէճէքտիր, վէ միլլէթիմիզին էքսէրիսինի բրոդէստանլարըն տուզաղընտան սագընտըրմազ իչիւն իքինճի սէնէմիզին պաշլանկըճը օլաճաղ Յուլիս 1 նումէրօմըզտա բրոդէստանլըղըն սըրլ բունարը նէրէ'տէն օլտուղընըն վէ պատէնհունասըլ զուհուր էտիպ վէ նէ' եօլլարըլա գուվվէթ պուլմուշընըն նագլինի եազմաղա պաշլայաճաղըզ, վէ պու նագլիյէթլէրէ տըքքաթ էյլէմէք չօք քիմսէլերէ ազիմ ֆայտէ էտէճէյի հէր չիւփհէտէն արտըր։ Բէգզալիք կէլէճէք նումէրօտան պաշլայա

րագ, Պէօյիւք Նաբօլէօնուն քրիստոնէալըք իւղէրինէ ճէնէրալ Գերբրուա խիթապլէն սէօյլէտիգի քէլամըն թէրճիւմէսինէ պաշլայըպ օնուն խիթամընտան սօնրա, իլիմլէրէ տըքքաթ արթտըքճա քրիստոնէալըղըն վէ Աստուածաչունչ քիթապըն քէլամլարընըն սապիդ ու թաստիգ օլմասը զըմնընտա Ուայզմէն նամ պիր ինկլիզ արքեպիսկոպոսըն թէլիֆ էթտիյի քիթապտան թէրճիւմէ օլունուպ տէրճ օլունաճաղը մուշթէրիլէրիմիզ օլմաղայ թէնէզզիւլ էտէն բաղպէթլիւ զաթլարա շիմտիտէն պէյան էթմէյի ճայիզ կէօրմիւշիզ տիր:

Հէր նէ խուսուստա օլուր իսէ օլսուն՝ մարազա վէ միւճատէլէ պիզիմ եազաճաղլարըմըզըն մէքսինէ սէպէպ օլուպ՝ էվվէլտէն պէրի թութտուղըմըզ թարիգ մուճիպինճէ պունտան պէօյլէ տախի քէնտիմիզ մարազա աչմագտան սագընաճաղըզ. Ֆագաթ ճէրիտէմիզին իմիլէ՝ գարշը պիր չէյ եազըլաճաք օլուրսա, օլ եազըլանը հագլը վէ պիզիմ սէօզիւմիւզ հագսըզ պուլունըղըմըզ հալտէ հագգը թանըմագտան գաչընմայըզ, չիւն պիզիմ եանլըշըմըզ օլամազ իտտիաընտա տէյիլիզ, անճագ աչըլան միւճատէլէ հագսըզ օլտուղու հալտէ հագգը իպրազ ու սապիթ էթմէյի քէնտիմիզէ ֆարիզէի զիմմէթ սայարըզ:» (Ջոհալ էջ 383–384):

Խիղճի ազատութիւն.— «Ո՛ւր որ ազատութիւն բառը գործ կ՚ածուի, կասկած մը կը ծնանի մեր միտքին մէջ, որ ի հաւատոյ գիտեմք թէ մեզ ազատողը ճշմարտութիւնն է. «Ճշմարտութիւնն ազատեսցէ զձեզ» ըսաւ Տէրն մեր (Յովհ. Ը. 32): Մը տեսնենք որ հիմակուան ժամանակ ազատու-

թիւն ըսուածը չէ թէ միայն ճշմարտութեննէն աւելի տարածուած է, այլեւ՝ որ աւելի աւաղելի է՝ ճըշմարտութեան դէմ իբր պաշտպանողական զէնք ի գործ կ'ածեն շատերը, մանաւանդ խիղճի արձակութիւն ըսուածը. և ոմանք ասոր վրայ ճիշդ գաղափար մը չունենալով և կարեւոր զանազանութիւնը չգիտնալով՝ զիրենք բացարձակապէս այս արձակութեան պաշտպան կը խոստովանին։ Բայց արձակութիւն բառը ընդարձակ նշանակութիւն ունեցող ամէն բառերու պէս կարեւոր զանազանութիւն կը վերցունէ, ըստ որոյ երբեմն ընդունելի, և երբեմն անընդունելի ու հերքելի կ'ըլլայ։ Ողջամիտները պէտք է ուշի ուշով միտ դնեն այս զանազանութեանց, որպէս զի սխալելով օրինաւոր և ընդունելի արձակութեան սահմանը՝ որ խիստ փափուկ կէտ մը եղած է հիմա՝ չանցնին։ Մենք հոս յատկապէս խիղճի արձակութեան վրայ խօսինք։

Ըսելիքնիս կարգաւ հասկցնելու համար հա՛րկ է խիղճ ըսածը հասկնալ, որպէսզի անոր ընդարձակութիւնն ալ հասկըցուի։ Խիղճ և խիղճ մտաց և խղճմըտանք միեւնոյնն բանն է, ու կը նշանակէ այն ներքին զգացումը՝ որով մարդս բան մը ընելու կամ չընելու զինքը պարտաւորեալ կամ գոնէ կարող կը ճանչնայ, անանկ որ՝ այն բանը՝ որուն նպաստաւոր էր ներքին զգացումը՝ ընելովը, կամ այն բանը որ նոյն զգացմանը հակառակ է՝ չընելովը՝ զինքը պարտաւորեալ օրէնքին հակառակ գործած չհամարիր։

Խիղճը այս միտքով առնելով՝ ըստ որու ներքին զգացում մըն է, արտաքին բռնութեա

ենթակայ չըլլալուն համար արձակ է, և թէ որ առարտաքս գործադրութեանը արգելք մը պատահի՝ գործելէն դադարելու կըստիպուի, արգելքը վերցածին պէս վերստին կը գործէ, և այս կողմէն առանձնական զօրութիւն ունեցող զսպանակի կը նմանի, որ իր ծաւալումը արգելող զօրութեան մը պատահելով կը ճնշուի, բայց արգելքը վերնալուն պէս դարձեալ, և երբեմն աւելի բուռն զօրութեամբ, կը ծաւալի։ Ըսածներէս յայտնի է որ խիղճի արձակութիւնը անբռնաբարելի է. բռնութեան տակ չմտներ. բռնութիւնը անոր վրայ յարատեւ ազդեցութիւն մը չկրնար ստանալ, ի մօտոյ պիտի ըլլայ միշտ իւր ազդեցութիւնը. և հեռանալով ոյժը պիտի կորսնցունէ։ Ըսածներէս յայտնի է որ մարդ մարդու խղճի վրայ ստիպիչ ու բռնաբարիչ իշխանութիւն մը չունի։ Բայց խիղճի ազատութեան անբռնաբարելի ըլլալը՝ այս նկատմամբ ըստ ինքեան չէ՛, համեմատական է։

Տեսանք որ խիղճը մարդկային գործոց կանոնն է, բայց մարդը բան մը ընելու, չարժող կամ արգելող ու ետ կեցունող միայն խիղճը չէ. կիրքը այս բանիս մէջ մեծ մասն ունի. անանկ որ՝ իրաւամբ կրնանք ըսել թէ խիղճը մարդկային գործերուն կանոնն է նէ՝ կիրքը զօրացած ատեն նոյն իսկ խիղճին կանոնը կ՚ըլլայ։ Եւ կիրքն ամէն ատեն չունենալով կարգաւորեալ ընթացք մը՝ իր թելադրած անկարգ ընթացքին մէջ կը ձգէ խիղճն ալ։ Այն ատեն կիրքն է խիղճը բռնաբարողը. դուրսէն բռնաբարող մը չունի։ Եւ երբեմն կիրքը այնպէս զարմանալի ազդեցութիւն մը կ՚ունենայ՝ որ բոլո-

րովին կը թմրեցունէ խիղճը, կը քնացունէ և գրե՛թէ կոչնչացունէ, և ինքն անոր տեղը կանցնի. ու մարդ՝ երբ իր ներքին զգացումները այս աստիճան անկարգութեան մէջ իյնայ՝ կրից թելադրութիւնը խղճի թելադրութիւն կը կարծէ, և ըստ այնմ գործելը կամ չգործելը՝ խղճի արձակութիւն կ'անուանէ. ինքզինքը պաշտպան ու գործադիր կը դաւանի այդ արձակութեանն և անբռնաբարելի կը կարծէ զայն....

Այս վիճակին մէջ՝ խիղճը չէ թէ միայն անբռնաբարելի չէ այլ իրօք բռնաբարեալ է... ուստի կըսենք, խիղճը արտաքին ու եկամուտ բռնութեամբ անբռնաբարելի է. ըստ որում ինք ներքին է. բայց եթէ ներսէն բռնաբարիչ մը ելնէ, ի փորձոյ գիտէ ամէն մարդ թէ ենթակայ է բռնութեան, երբ ի կրից բռնադատեալ կը գործէ իր խղճին դէմ, և երբ խղճն արթննայ՝ կրից յագուրդ գտնելէն ետև՝ կըսկսի կշտամբել զինք, և այս է խայթ խղճի ըսուածը, որ երբեմն յուսահատութեան և անձնասպանութեան կը տանի։

Խիղճին ըստ ինքեան և ներքնապէս բռնաբարելի ըլլալը դիւրութիւն մը կուտայ նոյն խիղճը ուրիշ տեսակ բռնաբարութենէ, կրից բռնաբարութենէն ազատելու, կրից գերի ըլլալու վիճակէն հանելով իր բնիկ ազատութիւնը ձեռք բերել տալու։ Եւ այս ազատարար պաշտօնը բնութեան Արարիչը իր փրկագործ մարդեղութեան ժամանակ քահանաներուն տուաւ, որոնց գործն է ազատել խիղճը կիրքերու թելադրութենէն հոգևոր յորդորներով ու խրատներով անիկայ արթնցունելով

քաջալերութիւն տալով անոր, և եթէ կիրքերուն յափշտակուեր է մարդ՝ և իր խիղճին դէմ գործեր է՝ որ է նոյն իսկ մեղք ըսուածը՝ անոր թողութիւն տալով «Եթէ ումեք թողուցուք զմեղս՝ թողեալ լիցի նմա.» (Յովհ. Ի. 23). որով արթնցած խղճմտանքին տալու տագնապէն ալ 'կազատի, և այս է որ ճշմարտութիւնն զմարդ ազատ կընէ գրուած է, քանի որ մեղք գործողը մեղքի ծառայ կըլլայ... շարունակելի. (Երևակ 1864 թիւ 11. էջ 84—94)։

Իր ամենէն կծու գրուածն է հետևեալը.

Մեղուին հրատարակչին քանի մը խօսքեր.—«Մեզի դէմ գրած յօդուածէդ առաջ, Պ. հրատարակիչ, յունուար 10 թուոյն մէջ տեսանք որ Հայոց ազգը բաւական ուղղուեր են Մեղուիդ միջնորդութեամբը։ Այն ազգը՝ որ «շատ չե՛ն ախորժիր մտածել» և թէ Մեղուն՝ թէ որ իրաւ է ըսածը, և թէ որ յաջողեր է մտածել չախորժող մարդիկը մտածել սիրող ընելու նէ՝ իրաւունք ունի պարծելու որ վերջին տարիներուս մէջ ազգային կեանքն ուղղեց, որով կողմնակի ազգին ալ աղէկ բան մը ըրած կ'ըլլանք, որ մտածել չախորժող ըլլալուն համար ամէն առեն Մեղուին ըսածներուն իրաւացի կամ անիրաւ ըլլալուն չնայիր. մանաւանդ երբ բանը ինքզինքը չտկելու համար ըլլայ, այլ իրեն խրատ տուողին և զինքը հսկողին վրայ աչքը չորս կը բանայ վրան պակասութիւն մը գտնելու, որպէս զի անոր խրատները արհամարհելու իրաւունք ունենայ։ Ասանկ չըլլայ ալ նէ. «Զինչ օգուտ է մարդոյ եթէ զաշխարհ ա-

ամենայն շահեսցի, և զանձն իւր տուժեսցէ» ի՞նչ օգուտ կ'ըլլայ քեզի որ բոլոր աշխարհք ցորենի ծղօտի պէս չիպ չիտակ կանգնեցնես, և դուն մանգաղի պէս ծուռ մնաս, օր մը այն չիտակ ծղօտները քու ծուռ բերնիդ պիտի գան ու պիտի գետինը փռուին. և միայն քու Թափոյդ առջեւը ծռող խոնարհողները պիտի ազատին։ Այսպէս ընելուդ օրինակները արդէն չեն պակսիր, և թէ որ մենք ալ չիտակի և ծուռի գաղափար մ'ունինք նէ՝ ճանչցած եմք որ շատ անգամ ծուռերը կը գովես և չիտակները կը պարսաւես. մինչեւ անգամ քու գովութեանդ արժանի ըլլալը ամօթ կու գայ։ Աթենացի ճարտասան մը ատենախօսութիւն ըրած ատենը՝ իր ունկնդիրները ըսածներուն ախորժելով ծափահարութիւն ըրին՝ քովիններուն հարցուց թէ արդեօք ի՞նչ խենդութիւն ըրի որ ասանք հաւնեցան ու ծափ կը զարնեն։ Երբեմն և շատ անգամ քու գովեստիդ արժանացածներն ալ ցաւով սրտի այս հարցումը կ'ընեն և իրաւունք ունին։

Հիմակուց ծանուցանեմ Ձեր յարգութեանը որ առանց ապացոյցի խօսիլ չեմ սիրեր. շատ մեծեւ չախորժող հայերէն ալ չեմ. խրատներուս ընթացքովս այս ըսածներուս ապացոյցը տեսնելէդ զատ՝ քեզի տալու խրատներուս կարօտ ըլլալուդ ապացոյցներն ալ պիտի տեսնես, ուստի կը խնդրեմ որ դուն ալ քիչ մը ախորժակդ բանաս մտածելու, և թէ որ Մեղուդ կուզես որ բզզանքով գլուխ ցաւցընելուն և խայթոցովը հոգի կսկծելուն հետ մէկ տեղ՝ բերան անուշցնելու մեղր տալով պատճառս անհանգստութիւններուն գոնէ քիչ մը փոխարինու

թիւն ըրած ըլլայ, հոս գրելու խրատներս մտիկ ընես, և ընթացքդ փոխես. չէ նէ՝ մեղուի նման կենդանի մըն ալ կայ, որ միայն կը բզզայ և կը կծէ, մեղր չունի, այլ ճշմարիտ մեղուներուն շինածն ուտելու ետեւէ է. քու պարբերականդ ալ այն կ'ըլլայ. և թէ որ ազգդ կը սիրես և գրածդ կարդացողները խաբել չես ուզեր նէ՝ պարբերականիդ անունը փոխելու և պիծակ կամ աւելի յարմար անունով մը իշամեղու դնելու կ'ըլլաս։» (*Երեւակ* 1860 *թիւ* 94 *էջ* 306—307)։

ՎԵՐՋ

ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ
ԿԱՐԵՒՈՐ

Էջ	Տող	Վրիպակք	Ուղղեալք
12	19	կ'աճին (և նմանք)	կաճին
16	5	վերապատուելիի	վերապատուելի
17	20	իբրեւ	իբր
23	12	դիւրաթեկ	դիւրաթեք
25	6	հայը (և նմանագիրք)	հայն
25	10	փոքրաւորներն (և նմանագիրք)	փոքրաւորները
25	16	կսկսին	կըսկսին
32	7	ըներները	ընկերները
41	6	չկրնալով	չկըրնալով
52	10	աւեի	աւելի
70	13	րով	որով
76	4	լոկիկ	լոգիկ
96	12	Թազուն	Թաքուն
120	27	ճիզվիթ (և այլուր)	ճիզուիթ
128	22	հինգին	չորսին
128	26	Familly	Family
134	2	որոնց	որուն
136	11	դուռը	դասը
138	11	իբրեւ (և նմանագիրք)	իբր
145	12	անդամասուութիւն	անդամասութիւն
151	6	դիտումն	դիտումը
157	3	իրեն	իրենը
157	23	մը`	մը
160	3	184	1840
167	11	մակբա'յաբա'ր	մակբա'յաբար
167	26	կրնայ (և այլուր)	կըրնայ
174	9	Magliabeécchi	Macliabécchi
179	30	ճարտարմը-են	ճարտարմըտեն
183	30	ութն	ութ

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ՏՊԱԳՐԵԱԼ ԳՈՐԾԵՐԸ

		Ղրշ.
Ա.	ՀՈՒԳՈՆԻ ՓՈՍԿՈԼԵԱՅ ԳԵՐԵԶՄԱՆՔ. *սպառած*	5
Բ.	ԿԵՆՑԱՂ, ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՍՓԷՆՍԸՐԻ.	10
Գ.	ԱԼԷԼՈՒԻԱ, [illegible] ՍՏԱԾԻՐԱԿԱՆ.	» 5
Դ.	ՀԻՆ ՕՐԵՐ ՈՒ ԱՅԴ ՕՐԵՐՈՒ ՄԵԾԱՏՈՒՆՔ.	» 5
Ե.	ԱԼԷԼՈՒԻԱ ՑԵՐՈՒՍԱՂԷՄ.	10
Զ.	ՀԻՆ ՕՐԵՐ ԵՒ ՊՈՒԷՏ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՄԻՍԱՔԵԱՆ.	$7\frac{1}{2}$
Է.	ՏԱՍՆԵՒԻՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐ ԵՒ Յ. ՊՐ. ՑԷՐՈՑԵՆՑ.	$12\frac{1}{2}$
Ը.	ԱՍՏՈՒԵՐՔ ՀԻՆ ԴԷՄՔԵՐՈՒ. (*Մամուլի տակ*)	—
Թ.	ԹՈՒՐՔԱՀԱՅ ՀԻՆ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՔ. (*Մամուլի տակ*)	—

Հեղինակը պատրաստ է գրական, պատմական, քննադատական, փիլիսոփայական ու առեւտրական նամակներու յօդուածներու եւ գիրքերու խմբագրութիւն եւ սրբագրութիւնն ընել. անգղիերէնէ ֆրանսերէնէ աշխարհաբառ ու՝ գրաբառ թարգմանութեանց ուղղութիւններ մատնացոյց ընել եւ նման նիւթերու վրայ խորհրդակցութիւններ տալ՝ արժանի պայմաններով:

Դիմել կամ գրել իր հասցէին Զարդարեան կամ Պ. Պալենց եւ Աշճեան գրատուներն ի Զախմախճըլար. Կ. Պոլիս:

兩

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 04147 8796

ՏՊԱԳՐԱԿԱՆ
ԿԱՐԵՒՈՐ

Էջ	Տող	Վրիպակք	Ուղղեալք
12	19	*կ՚աճին (և նմանք)*	*կաճին*
16	5	*վերապատուելիի*	*վերապատուելի*
17	20	իբրեւ	իբր
23	12	*դիւրաթեկ*	*դիւրաթեք*
25	6	*հայը (և նմանագիրք)*	*հայն*
25	10	*փոքրաւորներն (և նմանագիրք)*	*փոքրաւորները*
25	16	*կսկսին*	*կըսկսին*
32	7	*ըներները*	*ընկերները*
41	6	*չկրնալով*	*չկըրնալով*
52	10	*աւեի*	*աւելի*
70	13	*րով*	*որով*
76	4	*լօկիկ*	*լօգիկ*
96	12	*Թագուն*	*Թաքուն*
120	27	ճիզվիք (*և այլուր*)	ճիզուիք
128	22	*հինգին*	*չորսին*
128	26	Familly	Family
134	2	*որոնց*	*որուն*
136	11	*դուռը*	*դառը*
138	11	*իբրեւ (և նմանագիրք)*	*իբր*
145	12	անդամասուութիւն	անդամասութիւն
151	6	*դիտումն*	*դիտումը*
157	3	*իրեն*	*իրենը*
157	23	*մը՝*	*մը*
160	3	184	1840
167	11	*մակրա՛յաքա՛ր*	*մակրա՛յաքար*
167	26	*կրնայ (և այլուր)*	*կըրնայ*
174	9	Magliabeécchi	Macliabécchi
179	30	*ճարտարմը-են*	*ճարտարմըտեն*
·33	30	*ութն*	*ութ*